

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕЗВЕРХА ВІКТОРІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 930.1(497.2)''1866/1935''(092)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВАСИЛ ЗЛАТАРСЬКИЙ (1866–1935 рр.) – ПРЕДСТАВНИК
БОЛГАРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство

та спеціальні історичні дисципліни

03 Гуманітарні науки

032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. М. Безверха

Науковий керівник: Філоретова Лариса Мартіївна,
кандидат історичних наук, доцент

Кропивницький – Переяслав-Хмельницький – 2019

АНОТАЦІЯ

Безверха В. М. Васил Златарський (1866–1935 рр.) – представник болгарської національної історіографії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (032 – Історія та археологія). Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький, 2019; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2019.

Дисертаційне дослідження є першою комплексною спробою досягнення в українській історіографії постаті та наукової спадщини представника болгарської національної історіографії – Василя Николова Златарського (1866–1935). Життя і творчість вченого співпадають у часі з політичним і культурним відродженням у Болгарії, наслідком якого стало здобуття країною незалежності. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття були закладені основи болгарської національної історичної науки. Серед її фундаторів чільне місце належить і В. Златарському, науковий доробок якого налічує 213 праць. Актуальність теми зумовлена необхідністю пізнання спадщини В. Златарського та визначення його ролі у розвитку болгарської історичної науки.

Робота виконана на основі аналізу наукової літератури та архівних джерел, що відображають обрану проблематику. У ході дослідження здійснена класифікація джерельної бази та охарактеризований стан розробки теми в історичній науці. Встановлено, що більшість робіт присвячених В. Златарському та його науковій спадщині розкривають лише окремі аспекти життя та професійної діяльності дослідника. Історіографія проблеми в роботі відображена з урахуванням її основних тематичних блоків. В окремі

групи виділені – біографічні роботи, історіографічні дослідження та загальні праці з історії й історіографії Болгарії, які містять інформацію про В. Златарського та його діяльність. Систематизовано та упорядковано бібліографічний перелік робіт В. Златарського.

Опрацьовані документи Наукового архіву Болгарської академії наук (м. Софія). Зокрема – Ф. 9 К «Васил Златарски» (26 справ). Проаналізована автобіографія вченого, персональні документи про здобуття освіти, листи та документи, що підтверджують участь в наукових товариствах. Залучення цих матеріалів дало можливість послідовно реконструювати основні події з життя, наукової та громадської діяльності дослідника. Також для додатків були використані фотоматеріали, що зберігаються в НА БАН – Ф. 71 К «Златарски, Георги Николов».

З'ясовано, що представники родини Златарських брали активну участь у суспільних перетвореннях, які відбувалися в Болгарії після російсько-турецької війни 1877–1878 років та пов'язані зі здобуттям державою незалежності. В роботі відображені відомості про активну участь глави родини – Николи Златарського у вирішенні церковного питання в Болгарії та у формуванні місцевих органів влади. Узагальнена інформація про професійну та громадську діяльність Георга Златарського – старшого брата В. Златарського, відомого європейського геолога. Проаналізований життєвий шлях ще одного з братів – Стефана Златарського, який був професійним військовим. Також, на основі опублікованих дочкою В. Златарського – Кресою Златарською-Тодоровою мемуарів, розкриті внутрішньосімейні стосунки та вплив батька родини – Николи Златарського на особистісний світогляд та громадянську позицію дітей.

Охарактеризовані обставини та середовище, в яких відбувалось формування особистих та наукових поглядів історика. Встановлено, що вирішальними чинниками цього процесу було родинне коло та освітнє середовище. У ході дослідження доведено, що опосередковано на вибір професії та коло наукових інтересів В. Златарського в юності мали

М. Дринов та К. Іречек. Безпосередній вплив на професійну діяльність В. Златарського справили викладачі Петербурзького університету – візантолог В. Василевський та славіст В. Ламанський. Освоєння візантології стало вирішальним фактором в методології болгарського вченого. Більшість його праць з історії середньовічної Болгарії створені з залученням візантійських писемних джерел.

Розроблено та подано власну періодизацію наукової роботи дослідника. Перший етап охоплює 1887–1895 роки та пов'язаний зі здобуттям історичної освіти та написанням дисертації. Другий – 1895–1918 роки, характеризується підготовкою масиву наукових праць з політичної, етнічної, культурної історії та історіографії Болгарії. Протягом 1918–1934 років, В. Златарський узагальнив власні напрацювання та створив тритомну працю «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя».

Здійснено історіографічний аналіз наукового доробку В. Златарського. Встановлено, що першим дослідженням історика була його дисертаційна робота. Відзначено, що саме завдяки підготовці та публікації дисертації він увів до болгарської науки документи, що відображають листування Царгородського патріарха Миколая Містика з болгарським царем Симеоном. Вони містять цінні відомості про політичні події, пов'язані з періодом розквіту Болгарії у VII столітті.

Окрема частина дослідження присвячена фундаментальній праці В. Златарського – «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя», що охоплює події минулого Болгарії з VII по XIII століття. Робота залишається актуальною, протягом 1970–2007 років вона тричі перевидавалась в сучасній редакції. В основу дослідження покладена велика кількість, в першу чергу, візантійських джерел. Створена В. Златарським історія, не дивлячись на критику стосовно перебільшення ролі гунського компонента в історії болгарського народу, продовжує залишатись актуальною. Акцентовано, що в роботі були закладені основи національної історичної науки у Болгарії. Вперше завдяки ретельному вивченню документів дослідником було

відновлено ряд фактів, імен та подій. Не дивлячись на критику позитивістського підходу В. Златарського, саме відтворення подій минулого стало базою для сучасних історичних досліджень. Доведено, що створена В. Златарським історія відображає не лише політичні події, адже ряд робіт присвячено культурному розвитку Болгарії. Аналіз новітніх матеріалів дає можливість визнати науковця засновником «кирило-мефодіїстики».

Завдяки дослідженню наукової спадщини Василя Златарського виділені такі напрямки дослідницьких інтересів вченого: історія державотворення, етногенез болгар, болгарсько-візантійські відносини, християнізація, історія церкви, нумізматики, археологія, епіграфіка, історія культури болгар. Підкреслено, що у творах науковця велика увага приділялась значенню діяльності окремих осіб в історії Болгарії.

Проаналізовано внесок В. Златарського у розвиток болгарської історичної науки. Відзначено, що одним із найвагоміших досягнень дослідника була підготовка та написання середньовічної історії Болгарії, введення до наукового обігу невідомих на той час джерел. Також зазначається, що В. Златарський є засновником болгарської історіографії, як спеціальної історичної дисципліни. Він започаткував важливу для болгарської історіографії традицію – перевидання наукових робіт дослідників попередніх періодів.

Окремо охарактеризовані викладацька та науково-громадська діяльність Василя Николова Златарського. Встановлено, що протягом життя історик був членом-кореспондентом провідних навчальних закладів Східної Європи та понад 10 наукових товариств, редактором наукових видань, експертом під час створення музеїв і бібліотек в Болгарії та брав участь в археологічних розкопках.

Доведено, що В. Златарський став основоположником болгарської національної історіографії. Виділені основні концептуальні лінії у працях вченого – домінуюча роль «гунського компоненту» у створенні болгарської держави, важливе місце християнства у становленні єдиного етносу і

держави болгар та великий вплив Болгарії на політичні процеси на Балканах протягом VII–XIII століть. Наголошено, що В. Златарський був прихильником створення об'єктивної історії на основі залучення великої кількості документів та відтворенні фактів, що і дозволяє віднести його до позитивістського напрямку в історіографії. Окреслені основні напрямки досліджень представників наукової школи В. Златарського.

Серед перспективних тем для досліджень визначено: введення до наукового обігу ділової та особистої кореспонденції В. Златарського, публікація рукописів наукових праць та лекційних курсів Василя Златарського, поглиблення дослідження професійної та громадської діяльності представників родини Златарських, дослідження творчості представників історичної школи В. Златарського.

Практичне значення роботи полягає у систематизації архівних та історіографічних джерел. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальшого вивчення наукової теми, залучені у вищій школі під час викладання курсів з історії історичної науки та історіографії Болгарії, розробки підручників та навчальних посібників, а також в музейній та просвітницькій роботі.

Ключові слова: Васил Златарський, історіографія, болгарське національне відродження, болгарська історична наука, історія середньовічної Болгарії, гунська теорія походження болгар, національна історіографія, позитивізм.

ABSTRACT

Bezverkha V. M. Vasil Zlatarsky (1866-1935 biennium) – a representative of the Bulgarian national historiography. – Qualifying scientific work as manuscripts.

Dissertation for obtaining a PhD degree in History in speciality 07.00.06 – «Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines» (032 – History and archeology). Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropivnitsky, 2019; State Higher Educational Institution

«Hryhoriy Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University»,
Pereyaslav-Khmelnytsky, 2019.

The dissertation is the first comprehensive attempt to comprehend in the Ukrainian historiography the figure and scientific heritage of the representative of the Bulgarian national historiography – Vasil Nikolov Zlatarsky (1866–1935). The life and work of the scientist coincide in time with the political and cultural rebirth in Bulgaria, which resulted in the gaining of independence. During the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, the foundations of Bulgarian national historical science were laid. Among its founders, V. Zlatarsky occupies a prominent place, whose scientific work includes 213 researches. The urgency of the topic is determined by the necessity of knowing the legacy of V. Zlatarsky and determining his role in the development of Bulgarian historical science.

The study is based on the analysis of scientific literature and archival sources that reflect the specified issues. In the course of the study the classification of the source base was carried out and the state of development of the topic in historical science was characterized. It has been established that most of the works that dedicated to V. Zlatarsky and his scientific heritage, reveal only certain aspects of the life and professional activity of the researcher. Historiography of the problem in work has been reflected not only in view of its main chronological stages, but also thematic blocks. In separate groups are allocated - biographical works, historiographic and general works on history, which contain information about V. Zlatarsky and his activities. A bibliographic list of V. Zlatarsky's works has been systematized and organized.

The documents of the Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences (Sofia) has been worked out. In particular – F. 9 K «Vasil Zlatarsky» (26 cases). The autobiography of the scientist, personal documents on education, letters and documents confirming participation in scientific societies are analyzed. Involvement of these materials enabled to consistently reconstruct the main events of life, scientific and social activities of the researcher. Also for the applications

has been used photo materials stored in SA BSA – F. 71 K «Zlatarsky, Georgy Nikolov».

There has been discovered that Zlatarsky family members actively participated in social transformations that took place in Bulgaria after the Russian-Turkish war of 1877–1878 and related to the achievement of independence by the state. The study contains information on the active participation of the head of the family – Nikola Zlatarsky in solving the church issue in Bulgaria and in the formation of local authorities. Generalized information on the professional and social activities of Georg Zlatarsky – his older brother, V. Zlatarsky, a well-known European geologist. An analysis of the life of one of the other brothers – Stefan Zlatarsky, who was a professional soldier. Also, based on the published by V. Zlatarsky's daughter – Kresa Zlatarskaya-Todorova memoirs, the in-family relationships and the influence of the father's family, Nikola Zlatarsky, on the personal and civic outlook of children has been revealed.

There has been characterized circumstances and environment in which the formation of personal and scientific views of the historian took place. Also has been established that the decisive factors in this process were the family circle and education. In the course of the research it was determined that M. Drinov and K. Irechek had indirectly the choice of profession and the range of scientific interests in the youth of V. Zlatarsky. His direct influence on the professional activity of V. Zlatarsky made by his teachers at the St. Petersburg University, and Byzantologists – V. Vasilevsky and V. Lamansky. The development of Byzantology was a decisive factor in the methodology of the Bulgarian scientist. Most of his works on the history of medieval Bulgaria were created with the involvement of Byzantine written sources.

An own periodization of the research work of the researcher has been developed and submitted. The first stage covers the years 1887–1895 and relates to the acquisition of historical education and the preparing dissertations. The second one – 1895–1918, characterized by the preparation of an array of scientific works on political, ethnic, cultural history and historiography of Bulgaria. The period of

1918–1934 associated with the synthesis of V. Zlatarsky own work and the creation of a three-volume work «The history of the Bulgarian state in the Middle Ages».

The historiographical analysis of the scientific work of V. Zlatarskyi has been carried out. There has been established that the first research of the historian was his dissertation work. Also has been noted that it was through the preparation and publication of the dissertation that he introduced documents in Bulgarian science reflecting the correspondence of the Tsarist Patriarch Mykolay Mystic with the Bulgarian king Simeon. They contain valuable information about the political events associated with Bulgaria's flowering period in the VII century.

A separate part of the research is devoted to the fundamental work of V. Zlatarsky – «The History of the Bulgarian State in the Middle Ages», covering the events of the past of Bulgaria from VII through XIII century. The work remains relevant, during 1970–2007, it was reissued three times in modern edition. The basis of the study is a large number of primarily Byzantine sources. Created by V. Zlatarsky's history, despite the criticism of exaggerating the role of the Hun component in the history of the Bulgarian people, remains relevant. It is emphasized that the work laid the foundations of the national history of Bulgaria. For the first time, due to careful study of documents, the researcher restored a number of facts, names and events. Despite the critique of the positivist approach of V. Zlatarsky, the very reproduction of the events of the past became the basis for modern historical research. It is proved that the creation of V. Zlatarsky's history reflects not only political events, as a series of works devoted to the cultural development of Bulgaria. An analysis of the latest materials makes it possible to identify the scientist as the founder of «Cyril-Methodiust».

Due to the research of the scientific heritage of V. Zlatarsky, the following areas of research interests of the scientist are identified: the history of state formation, the ethnogenesis of the Bulgarians, the Bulgarian-Byzantine relations, Christianization, the history of the church, numismatics, archeology, epigraphy, the history of Bulgarian culture. There has been emphasized that in the works of the

scientist much attention was paid to the personalities and the meaning of the activities of individuals in the history of Bulgaria.

The contribution of V. Zlatarsky to the development of Bulgarian historical science has been analyzed. Also there has been noted that one of the most important achievements of the researcher was the preparation and writing of the medieval history of Bulgaria, the introduction of scientific sources of unknown sources at that time. It is also noted that V. Zlatarsky is the founder of Bulgarian historiography as a special historical discipline. He established an important tradition for Bulgarian historiography – the re-publication of scientific works by researchers of previous periods.

V. Zlatarsky's teaching and scientific activity has been described separately. There has been established that during his lifetime, the historian was a correspondent member of the leading educational institutions of Eastern Europe and more than 10 scientific societies, editor of scientific publications, an expert in the creation of museums and libraries in Bulgaria and participated in archaeological excavations.

There has been proved that V. Zlatarsky became the founder of Bulgarian national historiography. The main conceptual lines in the writings of the scientist are identified – the dominant role of the «Hun component» in the creation of the Bulgarian state, the important place of Christianity in the formation of a single ethnic group and the state of the Bulgarians, and the great influence of Bulgaria on the political processes in the Balkans during the VII–XIII centuries. There has been emphasized that V. Zlatarsky was a supporter of the creation of objective history, drawing on a large number of documents and reproducing facts, which allows him to be classified as a positivist in historiography. The main directions of researches of the representatives of the school of science of V. Zlatarsky.

Among the promising topics for the study has been identified: the introduction of the scientific journal of business and personal correspondence V. Zlatarsky, the publication of manuscripts of scientific works of a scientist, the study of V. Zlatarsky's lecture courses, and the deepening of the study of

professional and social activity by representatives of the Zlatarsky family, studying creativity representatives of the historical school of V. Zlatarsky.

The practical value of the work is to systematize archival and historiographic sources. The materials of the dissertation can be used to further study the scientific topic involved in high school when teaching courses on the history of historical science and historiography of Bulgaria, the development of textbooks and manuals, as well as in museum and educational work.

Key words: Vasyl Zlatarsky, historiography, Bulgarian national revival, Bulgarian historical science, history of medieval Bulgaria, Hun theory of Bulgarian origin, national historiography, positivism.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Безверха В. М. Проблема походження болгар у праці Василя Златарського «История на българската държава през средните векове». *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Випуск 7. С. 31-33.
2. Безверха В. М. Концепція появи болгарської держави у творчій спадщині В. Златарського. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Випуск 19. С. 202-206.
3. Безверха В.М. Перше дослідження Василя Златарски з давньої історії болгар. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Випуск 22. С. 176-179.
4. Безверха В. М. Вплив В. Г. Василевського на формування наукового світогляду В. Н. Златарски. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. Київ, 2015. Випуск 13. С. 229-232.

Статті включені до міжнародних наукометричних баз:

5. Безверха В. М. Формування життєвого та наукового світогляду В. Н. Златарски. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ 2015. Вип. 43. С. 229-231.
6. Безверха В. М. Постать В. Златарски в історіографії. Гілея. Київ: «Видавництво Гілея», 2016. Випуск 107 (4). С. 69-72.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Безверха В. М. Місце і роль Василя Златарски в болгарській історичній науці. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання*. Збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару (26-27 березня 2015 року). Полтава, 2015. С. 127-132.

8. Безверха В. М. Науково-громадська діяльність Василя Златарського. *Zbior artykułow naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukaj» (30.10.2015 – 31.10.2015)*. Warszawa, 2015. S. 18-20.

9. Безверха В. М. Християнізація Болгарії у праці В.Н. Златарського «История на Българската държава през средните векове». *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Матеріали II Міжнародної наукової конференції*. Частина I. Суми, 2016. С. 139-141.

10. Безверха В. М. Внесок родини Златарських у розвиток науки та освіти в Болгарії. *Проблеми історії та археології України. Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом*. 14-15 грудня 2018 року. Харків, 2018. С. 37.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації

11. Безверха В. М. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. у спогадах Миколи Садовського. Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Кропивницький, 2018. Випуск II. С. 8-15.

12. Осадчий С., Чорний О., Безверха В. Війна за свободу Болгарії 1877–1878 рр. у творах художників XIX-XX сторіччя та спогади про війну її учасника Миколи Садовського (Альбом картин). Кропивницький, 2018. 36 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографічний огляд проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	27
1.3. Методологія дослідження	36
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ і ТВОРЧИЙ ШЛЯХ В. Н. ЗЛАТАРСЬКОГО.....	44
2.1. Родина Златарських в соціокультурному просторі Болгарії другої половини ХІХ – початку ХХ століть.....	44
2.2. Формування життєвого та наукового світогляду В. Н. Златарського	61
2.3. Викладацька, наукова та громадська діяльність В. Н. Златарського.....	76
Розділ 3. КОНЦЕПТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ БОЛГАРІЇ ВАСИЛА ЗЛАТАРСЬКОГО	94
3.1. Болгарська історія в ранніх дослідженнях науковця	94
3.2. Фундаментальна «История на българската държава през средните векове» В. Н. Златарського як знакова праця болгарської національної історіографії.....	110
3.3. Значення наукового доробку вченого для розвитку історичної науки в Болгарії.....	171
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	191
ДОДАКТИ.....	231

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БАН – Болгарська академія наук

БИБ – Българска историческа библиотека

ГИБИ – Гръцки извори за българската история

ЗИФ ОНУ – Записки історичного факультету Одеського національного університету

ИРАИК – Известия русскаго археологического интситута въ Контсантинополь

НА БАН – Науковий архів Болгарської академії наук, м. Софія, Болгарія

ПСТГУ – Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный университет

СА – Советская археология

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік

УІЖ – Український історичний журнал

TSQ – Toronto Slavic Quarterly

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення наукової спадщини в межах історичної персоналістики є важливою складовою розвитку сучасної науки. У цьому контексті особливе місце посідають маловідомі постаті дослідників минувшини. Комплексний аналіз біографії та наукового доробку історика дає можливість простежити вплив на його творчість конкретних обставин та епохи, надати об'єктивну оцінку ролі вченого в історії.

Серед таких постатей увагу привертає болгарський історик Васил Николов Златарський (1866–1935). Життя і творчість науковця співпадають у часі з політичним і культурним відродженням у Болгарії, наслідком якого стало здобуття країною незалежності. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були закладені основи болгарської національної історичної науки. Серед її фундаторів чільне місце належить і В. Златарському. Науковий доробок вченого складає понад 200 праць, присвячених проблемам політичної, етнічної, релігійної, культурної історії середньовічної Болгарії, хронології, історіографії. Частина істориків вважають В. Златарського не просто медієвістом, а засновником сучасної болгарської історичної науки. Дослідження В. Златарського не втратили своєї актуальності і в новітній час, оскільки в їхню основу покладена велика кількість першоджерел. Праці історика неодноразово перевидавалися в сучасній редакції протягом 1970-2007 рр.

Незважаючи на вагомий внесок, постать В. Златарського так і не отримала належної оцінки в історіографії. Актуальність теми «Васил Златарський (1866–1935 рр.) – представник болгарської національної історіографії» зумовлена необхідністю пізнання спадщини В. Златарського та визначення його ролі у розвитку болгарської історичної науки. Дисертаційне дослідження є першою комплексною спробою досягнення в українській історіографічній науці постаті Василя Николова Златарського та його наукового доробку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане у контексті реалізації наукової теми кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка «Актуальні проблеми історіографії всесвітньої історії».

Об'єктом дослідження виступає комплекс історичних та історіографічних джерел, що містять інформацію про В. Златарського й відображають основні етапи його наукової, громадської діяльності та концептуальні засади наукової спадщини.

Предмет дослідження – роль та особистий внесок В. Златарського у становлення та розвиток болгарської історичної науки наприкінці ХІХ – у середині ХХ ст.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі наукової та громадської діяльності та творчої спадщини В. Златарського у контексті розвитку болгарської національної історіографії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Для досягнення мети в роботі були поставлені такі **завдання**:

- проаналізувати стан та ступінь наукової розробки теми, її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- простежити роль родини Златарських в соціокультурних процесах у Болгарії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.;
- дослідити особливості формування особистих поглядів та наукового світогляду В. Златарського;
- охарактеризувати професійну та громадську діяльність вченого;
- виокремити та проаналізувати основні етапи наукової творчості дослідника;
- окреслити концептуальні засади праці В. Златарського «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя», як знакового дослідження болгарської національної історіографії;

- визначити місце наукового доробку В. Златарського в болгарській національній історіографії.

Хронологічні рамки дослідження включають три часові зрізи. Перший (середина XIX – перша половина XX ст.) обумовлений участю представників родини Златарських у соціальних, політичних, культурних перетвореннях у Болгарії, а також роками життя В. Златарського (1866–1935). Нижня хронологічна межа пов'язана з участю Н. Златарського у боротьбі за відродження церкви в Болгарії, верхня – з посмертним виданням останньої праці В. Златарського у 1940 р.

Другий (I ст. – початок XX ст.) визначається хронологічними рамками наукових інтересів історика. Нижня межа пов'язана з дослідженням науковцем історії гунських племен у Середній Азії в контексті аналізу етногенезу болгар. Верхня – роботами В. Златарського, присвяченими історіографічному огляду праць М. Дринова, К. Їречека та П. Шафарика.

Третій (1925–2017 рр.) пов'язуємо з вивченням постаті та наукового доробку Василя Златарського в історіографії. Нижня хронологічна межа обумовлена першим біографічним дослідженням про В. Златарського, яке було надруковане з нагоди 30-річчя його наукової діяльності. Верхня – останніми роботами сучасних істориків, які стосуються обраної проблематики.

Територіальні межі роботи включають дві географічні площини. Перша – охоплює території сучасних Болгарії, Росії, Німеччини, Македонії, Чехії, України, Греції, Великої Британії, – де тривалий час проживав, здобував освіту або перебував у наукових відрядженнях В. Златарський. У межах більшості з цих держав окреслюється і географія наукових досліджень, що були присвячені В. Златарському та його науковій спадщині. Друга – визначається територіями в межах наукових інтересів дослідника – сучасні регіони Середземномор'я, Передньої та Центральної Азії, Північного Причорномор'я та Центральної Європи.

Методологічну основу дослідження складають принципи об'єктивності, системності, наступності, історизму, які націлюють на вивчення й узагальнення інформації на основі науково-критичного аналізу масиву історіографічних джерел стосовно предмету дослідження. Реалізація задекларованих принципів здійснена за допомогою комплексу загальнонаукових методів – аналізу, синтезу, індукції, дедукції та логічно-аналітичного. До застосованих спеціальних історичних методів належать методи історіографічного аналізу, критичного підходу, просопографічний та історико-порівняльний.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у роботі *вперше* у вітчизняній історичній науці:

- були використані матеріали Наукового архіву Болгарської академії наук (Ф. 9 К – «Васил Златарски» (особисті документи про здобуття освіти, автобіографія, посвідчення наукових товариств, листи);
- з'ясовано, що представники родини Златарських брали активну участь у суспільних перетвореннях, що відбувалися в Болгарії після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та пов'язаних зі здобуттям незалежності державою;
- на основі архівних документів, мемуарів та наукових публікацій охарактеризовані обставини та середовище, в яких відбувалось формування особистих та наукових поглядів історика. Встановлено, що вирішальними чинниками цього процесу було родинне середовище та здобуття освіти. У ході дослідження встановлено, що опосередковано на вибір професії та коло наукових інтересів В. Златарського в юності мали М. Дринов та К. Їречек. Безпосередній вплив на професійну діяльність В. Златарського справили викладачі з університету В. Василевський та В. Ламанський;
- проведений ґрунтовний історіографічний аналіз публікацій, присвячених життю та професійній діяльності В. Златарського. Важливе місце в дослідженні В. Златарського займають роботи М. Андреєвої,

Я. Бідло, І. Божилова, М. Велевої, Е. Дросневої, Д. Кларка, Л. Любенової, Н. Мутафчієва, Д. Найденової, П. Никова, С. Рансімана, Д. Цанева та Ю. Трифонова;

- розроблено та подано власну періодизацію наукової роботи дослідника. Перший етап охоплює 1887-1895 рр. і пов'язаний зі здобуттям історичної освіти та формуванням професійних навичок. Другий – 1895-1918 рр. – характеризується підготовкою масиву наукових праць з політичної, етнічної, культурної історії та історіографії Болгарії. Також цей період пов'язаний з узагальненням В. Златарським власних напрацювань і створенням тритомної праці «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя»;

- визначене місце наукового доробку В. Златарського в історичній науці.

Удосконалено й поглиблено:

- методика дослідження внеску особистості у розвиток історичної науки;

- уявлення про зміст наукових концепцій В. Златарського.

Систематизовано:

- джерельну базу, що відображає особистий внесок В. Златарського у розвиток болгарської історичної науки;

- бібліографічний список наукових праць В. Златарського.

Подальшого розвитку набули:

- систематизація історіографічних джерел з проблеми дослідження;
- обґрунтування необхідності дослідження наукової спадщини В. Златарського;

- дослідження біографії В. Златарського та інших представників родини Златарських.

Практичне значення одержаних результатів полягає в систематизації архівних та історіографічних джерел. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальшого вивчення наукової теми, залучені у вищій школі під час викладання курсів з історії історичної науки та історіографії Болгарії, розробки підручників та навчальних посібників, а також у музейній та просвітницькій роботі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним авторським дослідженням. Отримані під час написання роботи висновки є самостійними. Автором дослідження підготовлена текстова частина до науково-популярного видання «Війна за свободу Болгарії 1877–1878 рр. у творах художників ХІХ-ХХ сторіччя та спогади про війну її учасника Миколи Садовського» (співавтори С. Осадчий та О. Чорний).

Апробація результатів дослідження здійснена на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Кіровоградщина в українсько-болгарських зв'язках: історія та сучасність» (19 квітня 2013 р., м. Кіровоград), Дев'ятому Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання» (26–27 березня 2015 р., м. Полтава), Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukaj» (30.10.2015 – 31.10.2015, Warszawa), II Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (24–25 березня 2016 р., м. Суми), XI Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми історії та археології України», до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (14–15 грудня 2018 р., м. Харків).

Публікації. Результати дослідження оприлюднені в 11 одноосібних публікаціях, з яких 6 – у вітчизняних фахових наукових виданнях, у тому числі 2 – у фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних, а також 5 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків (190 сторінок), списку використаних джерел та літератури (398 позицій, з яких 26 – архівні документи) й додатків. Повний обсяг дисертації становить 264 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд проблеми

Постать Василя Златарського привертає увагу дослідників вже понад 80 років. Заслуги історика перед болгарською наукою є неоціненними з огляду на кількість та значимість підготовлених ним наукових праць. Нами нараховано більше 60 публікацій, що відображають життєвий шлях та наукові погляди В. Златарського. Спробуємо здійснити аналіз доступних нам матеріалів. Оскільки проблематика дисертаційного дослідження знаходиться на межі біографістики та історіографії, на нашу думку, доцільно виділити такі три основні блоки праць. *Перший* – публікації, присвячені В. Златарському. *Другий* – дослідження, що характеризують науковий доробок історика. *Третій* – загальні роботи з історії та історіографії, навчальні посібники і довідкові видання, що містять інформацію з обраної нами тематики.

До *першого* блоку належать наукові статті в періодичних виданнях, а також некрологи. Спроба знайомства з постаттю В. Златарського через книгу відбулася ще за його життя. У 1925 році було надруковане ювілейне видання «Збірник на честь В. Н. Златарського з нагоди 30-річчя його наукової та професійної діяльності. Підготовлений учнями та шанувальниками» («Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели»)¹. Вступна стаття до книги була присвячена безпосередньо історика. В ній коротко відображена біографія, а також охарактеризована наукова та громадська діяльність вченого. Аналізуючи період навчання у Санкт-Петербурзі, автор наголосив, що саме викладачі Петербурзького університету – В. Ламанський та В. Василевський «відкрили двері в науку для

¹ Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. 537 с.

В. Златарського». Після статті подана бібліографія праць В. Златарського з 1894 року по 1925 рік. В цей час історик вже опублікував 127 наукових робіт².

Наступні роботи, присвячені В. Златарському з'явилися лише у 1935 році після його смерті. В пресі та науковій періодиці були надруковані некрологи. Серед авторів повідомлень – відомі історики О. Васильєв³, Г. Грегуар⁴, П. Коледаров⁵, П. Мутафчиев⁶ та ін.

Традиційно більшість некрологів представляють собою короткі біографічні замітки. Їхній зміст ілюструє авторитет історика серед колег. Так, Г. Грегуар називав В. Златарського *«очільником болгарської історичної науки»*⁷. До свого повідомлення він додав список з 50-ти праць вченого, переклавши їх назви французькою мовою⁸.

П. Мутафчиев відніс Василя Златарського до *«найвидатніших представників тогочасної болгарської науки»*⁹. Автор відзначив, що після написання В. Златарським дисертації, присвяченої історії I Болгарського Царства, він продовжив займатись цією тематикою, але не залишався осторонь інших подій середньовіччя та доби національного відродження¹⁰. Серед найважливіших особистісних рис дослідника П. Мутафчиев називав *«феноменальну працелюбність»*¹¹. Він підкреслював, що над створенням першого тому *«Історії Болгарської держави за доби середньовіччя»* Васил Златарський працював близько 15 років¹².

² Там само.

³ Васильєв А. Професоръ Василь Златарски. *Родна речъ*. 1936. Кн. 3. С. 150.

⁴ Henri G. Necrologie: Vasil N. Zlatarski. *Revue des etudes slaves*. 16 (3-4). P. 316-319; Henri G. Vasil N. Zlatarski. *Byzantion*. Paris, 1935. Vol. 10. No. 2. P. 807-812.

⁵ Коледаровъ П. Речъ произнесена въ църквата «Св. София» по случай погребението на В. Н. Златарски на 17. XII. 1935. *Общински весник*. Търново, 1935. 25. XII. С. 26.

⁶ Мутафчиевъ Н. Василь Златарски. *Прегледъ*. 1935. С. 369-471.

⁷ Henri G. Vasil N. Zlatarski. *Byzantion*. Paris, 1935. Vol. 10. No. 2. P. 807.

⁸ Там само. С. 808-811.

⁹ Мутафчиевъ Н. Василь Златарски. *Прегледъ*. 1935. С. 469.

¹⁰ Там само. С. 470.

¹¹ Там само. С. 471.

¹² Там само. С. 470.

З часом, в науковій літературі з'явилися більш об'ємні за змістом розвідки присвячені відомому досліднику болгарської старовини. У 1940 році Ю. Трифонов опублікував замітку про початкову та середню освіту В. Златарського¹³. На думку автора, великий вплив на формування науковця мала його родина, а особливо батько – Никола Златарський. Адже він був одним з учасників національного відродження у Болгарії, брав участь у вирішенні церковного питання, користувався авторитетом у рідному м. Тирново. Ю. Трифонов зазначає, що ще у дитинстві, в школі, Васил Златарський мав жагу до наук. Автор звертає увагу, що після смерті батька він навчався в Петропавлівській гімназії, де також проявляв себе як здібний учень¹⁴. Саме в гімназії у нього проявився потяг до гуманітарних наук. На його думку, виховання в родині та початковий етап здобуття освіти посприяли зародженню у Василя Златарського інтересу до науки¹⁵.

До *другого блоку* належать праці історіографічного характеру. Частина з них теж містить елементи біографії В. Златарського. У 1937 році чеський історик Ярослав Бідло видав брошуру «Васил Николов Златарський» («Vasil Nikolov Zlatarski»)¹⁶. В європейській історичній науці Я. Бідло відомий як славіст та візантолог. Він мав досить тісні наукові інтереси з болгарським колегою. У своїй праці він коротко проаналізував головну роботу В. Златарського «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя». Дослідник відзначав високу інформативність та використання великої кількості джерел у ході її підготовки.

Я. Бідло розкриває становлення Василя Златарського як науковця. Серед тих, хто вплинув на формування наукових поглядів дослідника він виокремлює К. Їречека. Автор згадує, що саме після знайомства вченого з працями Костянтина Їречека, він глибоко зацікавився історією свого народу.

¹³ Трифоновъ Ю. Първоначалното и полусръдното образование на проф. В. Н. Златарски. *Летопис на Българската академия на науките*. 1940. С. 237-245.

¹⁴ Там само. С. 237-238.

¹⁵ Там само. С. 238-241.

¹⁶ Bidlo J. Vasil Nikolov Zlatarski. Praha. 1937. 32 s.

Також, на думку Я. Бідло, на становлення Златарського, як науковця вплинув професор Петербурзького університету – В. Василевський. Дослідник вважав, що саме під його керівництвом у 1892 році В. Златарський захистив дисертацію. Також слід зазначити, що у кінці книги автор опублікував бібліографічний список «головних» наукових праць В. Златарського, в якому він помістив понад 100 позицій¹⁷.

У 1937 році британський історик та публіцист Джеймс Кларк надрукував статтю «Златарський та болгарська історіографія» («Zlatarski and Bulgarian Historiography») у виданні «Слов'янський та Східноєвропейський огляд» («The Slavonic and East European Review»)¹⁸. Автор тексту наголошував на досягненнях Василя Златарського в дослідженні історії Болгарії. Найвизначнішою його працею, як і більшість інших дослідників, Д. Кларк називав «Історію Болгарської держави за доби середньовіччя». Історик зазначає, що Василь також активно займався науково-громадською роботою. Вчений опублікував відомості про те, що у 1905 році дослідник став співзасновником «Історичного товариства», яке, як наголошує автор, сприяло розвитку та популяризуванню історії Болгарії. На базі товариства видавався річний «Бюлетень», а з 1928 року друкувалося періодичне видання «Болгарська історична бібліотека» («Българска историческа библиотека»). Д. Кларк вважав, що Василь Златарський був, у першу чергу, візантологом та послідовником свого вчителя і наставника В. Василевського, а вже потім – займався дослідженням історії Болгарії, русько-болгарських відносин та національного відродження. Не оминув автор характеристики діяча як особистості та лектора в аудиторії. Він стверджував, що В. Златарський завжди був досить вихованим, люб'язним та офіційним на лекціях. На думку Д. Кларка, дослідження Златарського стали одними з основ історії Болгарії, по суті вони були першими роботами з національної історії після Паїсія

¹⁷ Там само. С. 9.

¹⁸ Clarke, James F. Zlatarski and Bulgarian Historiography. *The Slavonic and East European Review*. 1937. 15 (44). P. 435-439.

Хілендарського. Дослідник нарахував 175 праць підготовлених та опублікованих В. Златарським. Його смерть автор назвав втратою не лише для болгарської, а й світової історичної науки¹⁹.

Більш ґрунтовною за змістом є робота болгарського історика Петра Никова, яка теж була опублікована у 1937 році у збірнику «Відомості історичного товариства в Софії» («Известия на историческото дружество въ София»)²⁰. Дослідник був одним із представників історіографічної школи В. Златарського. Разом вони працювали у редколегії збірника «Болгарська історична бібліотека»²¹. До своєї статті П. Ников підготував невелику біографію Василя Златарського. Він акцентував, що великий вплив на погляди історика справив період навчання в Санкт-Петербурзі та Берліні²². За підрахунками автора публікації, вчений написав 213 праць з історії²³. До статті був доданий повний список історичних робіт науковця, а також – заміток та статей про В. Златарського²⁴. Автор відносив історика до школи візантологів В. Василевського. І саме під його впливом, на думку П. Никова, Васил став дослідником І Болгарського царства. Однією із основних заслуг науковця він вважав застосування візантійських джерел для написання болгарської історії²⁵.

Головною працею вченого, як більшість дослідників, він вважав «Історію Болгарської держави за доби середньовіччя». Автор статті зазначав, що ця робота була задумана вченим в 5-ти книгах: «*Ту працю Златарський поставив за мету свого життя*». Два томи мали бути присвячені І

¹⁹ Там само.

²⁰ Ников П. Васил Златарски. *Известия на историческо дружество въ София*. София: Предворна печатница, 1937. Кн. XIV-XV. С. 21-26.

²¹ Българска историческа библиотека Година първа. Том втори / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. 187 с.; Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том първи 359 с.; Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. Година трета. Том втори. 233 с.; Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1931. Година IV. Том I. 203 с.

²² Ников П. Васил Златарски. *Известия на историческо дружество въ София*. С. 21-22.

²³ Там само. С. 4.

²⁴ Там само. С. 17-22.

²⁵ Там само. С. 4-5.

Болгарському царству, ще дві книги II Болгарському царству та один том – історії Болгарії під протекторатом Візантії²⁶.

Аналізуючи зміст роботи історик відзначив, що не дивлячись на об'єм, її важко віднести до синтетичних праць, оскільки охоплені В. Златарським у ній проблеми проаналізовані нерівномірно. П. Ников наголошував, що В. Златарський зосередив свою увагу на окремих, важливих для нього, історичних питаннях. Разом з тим, він вважав роботу одним з найбільш повних досліджень з давньої історії Болгарії на той час²⁷.

П. Ников зауважив, що історик приділяв увагу дослідженню лише внутрішньо- та зовнішньополітичної історії Болгарії та значно переоцінив роль національного фактору²⁸.

В статті він наголошував, що багато часу науковець присвятив викладацькій та просвітницькій роботі²⁹. Характеризуючи професійну діяльність історика в цілому, він відзначив, що заслуги вченого були визнані й за межами Болгарії. Поряд із позитивними оцінками, в дусі епохи П. Ников звинуватив В. Златарського у шовінізмі³⁰.

Російській дослідниці М. Андреевій належить стаття «Василий Николаевич Златарски». Текст цієї біографічно-історіографічної роботи був опублікований 1937 року в журналі «Slavia» у Відні³¹. На думку вченої, визначний вплив на формування наукового світогляду Василя Златарського мав період навчання в Росії, де він познайомився з В. Василевським та В. Ламанським. Здобуття освіти в Берліні протягом 1893–1895 років, за її твердженням, не залишили такого «суттєвого відбитку» на наукових поглядах історика. М. Андреева акцентувала увагу на тому, що В. Златарський займався не лише розв'язанням дискусійних питань болгарської минувшини, він постійно працював над створенням цілісної

²⁶ Там само. С. 7.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. С. 13.

²⁹ Там само. С. 14-15.

³⁰ Там само. С. 16.

³¹ Андреева М. А. Василий Николаевич Златарски. *Slavia*. Praha, 1937. Ročník XV. Sesit 1. S. 135-138.

історії. Також автор зазначала, що найбільші досягнення Василя Златарського стосуються розробки болгарського літочислення, вивчення церковного питання та проблем християнізації. Серед особливих заслуг історика М. Андреева назвала німецькомовну працю «Історія болгар. Частина I: Від заснування Болгарської імперії до турецького періоду (679–1396)» («Geschichte der Bulgaren. I. Teil: Von der Gründung der bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679–1396)»). А найвагомим творінням, звичайно – тритомну історію Болгарії. Крім основних проблем якими займався дослідник, автор виокремила роботи з нової історії Болгарії, етнографії, археології та чесько-болгарських взаємовідносин³². Аналізуючи доробок болгарського історика, дослідниця звернула увагу, на те, що він вважав християнський чинник одним із найважливіших у формуванні болгарської держави, запровадження християнства посприяло *«перетворенню тюркської орди на слов'янську державу»*³³.

До ювілейних дат від дня народження Василя Златарського були підготовлені статті у виданнях – «Відомості болгарського історичного товариства» («Известия на българското историческо дружество»)³⁴ та «Збірник на пошану академіка Василя Н. Златарського» («Сборниче за академик Васил Н. Златарски (1866–1935)»)³⁵. Повідомлення в пам'ять про науковця вийшли в болгарських науково-популярних журналах³⁶. Сучасні дослідники приділили увагу окремим аспектам наукового доробку болгарського історика.

П. Петров розглядав В. Златарського як дослідника середньовічної історії Болгарії³⁷. Аналізуючи становлення постаті вченого, він відзначав, що

³² Там само.

³³ Там само. С. 137.

³⁴ Известия на българското историческо дружество. София, 1978. Книга XXXII.

³⁵ Сборниче за академик Васил Н. Златарски (1866–1935). По случай 150 години от рождението му. Издателство ИМН – Пловдив, 2016.

³⁶ 140 години от рождението на академіка Васил Златарски. *Museum*. 2006. №5; Арсенова И. Ерата Златарски в Софийския университет. *Ното sapiens*. 2008. №2.

³⁷ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. *Известия на българското историческо дружество*. Книга XXXII. София, 1978. С. 283-303.

вирішальну роль у виборі ним своєї професії відіграло знайомство з роботами К. Їречека та М. Дринова³⁸. П. Петров відносив В. Златарського до істориків-об'єктивістів позитивістського напрямку. Відзначав, що він увів до наукового обігу велику кількість історичних джерел. Таким чином, науковець продовжив справу М. Дринова та К. Їречека у створенні болгарської історії³⁹.

Спробу оцінити внесок Василя Златарського в історіографічну науку здійснили М. Велева та Е. Дроснева. Обидві дослідниці назвали його *«корифеєм буржуазної болгарської історіографії»*⁴⁰. На думку Марії Велевої, серед головних заслуг науковця – не лише вивчення давнього минулого Болгарії, а й дослідження розвитку історичної науки⁴¹. Творчу діяльність дослідника вона визначила як *«окремий етап у розвитку болгарської історіографії як самостійної та спеціальної науки»*⁴². Е. Дроснева вважає, що важливою частиною роботи В. Златарського було створення лекцій з історіографії та виділення двох принципових векторів розвитку історіографічної науки. Перший із них полягав у розробці її концепції. Другий – стосувався викладання курсів історіографії для студентів. На її думку, саме Васил Златарський дав поштовх для інших дослідників Болгарії у вивченні історії історичної науки, зокрема – П. Никову та Л. Любеновій⁴³.

Д. Цанев розглядав В. Златарського як історика болгарського національного відродження⁴⁴. Адже саме він дослідив постать та творчість Паїсія Хілендарського. Вчений відзначав високі фахові навички Василя

³⁸ Там само. С. 283, 286.

³⁹ Там само. С. 302-303.

⁴⁰ Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. *Известия на българското историческо дружество*. София, 1978. Книга XXXII. С. 305; Дроснева Е. Златарски, Рънсман и историята на Първата българска държава. *Известия на българското историческо дружество*. 1978. Книга XXXII. С. 339.

⁴¹ Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. *Известия на българското историческо дружество*. С. 305-307.

⁴² Там само. С. 312.

⁴³ Дроснева Е. Тропинки историографии в Болгарии. *Харківський історичний збірник*. 2014. Вип. 13. С. 64.

⁴⁴ Цанев Д. Васил Златарски и проблемите на българското Възраждане. *Известия на българското историческо дружество*. София, 1978. Книга XXXII. С. 315-323.

Златарського, оскільки під час роботи над цією тематикою він одним з перших використав латиномовні джерела Мавро Орбіні та Цезаря Баронія⁴⁵.

І. Петкова зазначала, що однією з головних заслуг Василя Златарського була спроба відтворити середньовічну історію Болгарії в контексті загальноєвропейських та балканських історичних процесів⁴⁶. Важливою частиною його «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя» вона вважала вивчення обставин походів хрестоносців на Балкани⁴⁷.

Порівняльний аналіз творчості В. Златарського та англійського дослідника-болгариста С. Рансімана провела Е. Дроснева. За її твердженням, обидва історики мали потяг до вивчення політичної історії, будучи прихильниками тези про визначальний вплив Візантії на Болгарію у середньовіччі⁴⁸. На думку дослідниці, досить ґрунтовним у порівнянні з іншими істориками є внесок Василя Златарського у вивченні етногенезу болгар⁴⁹. Проте, вона вважала, що обидва науковці перебільшували роль окремих постатей в історії, мало приділяли уваги вивченню соціальних та культурних проблем⁵⁰.

Л. Любенова присвятила статтю листуванню В. Златарського та П. Никова протягом 1906–1931 років. Дослідниця відзначала, що хоч історики і мали різні підходи у роботі, вони обоє застосовували критичний підхід до аналізу джерел⁵¹.

Коротку, але цікаву характеристику творчості Василя Златарського містить замітка І. Божилова. Дослідник відзначає, що багатотомна «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» є не просто академічним виданням – «вона складається з кількох окремих монографій». Автор

⁴⁵ Там само. С. 316-317.

⁴⁶ Петкова І. Васил Златарски за кръстоносните походи и Балканите. *Известия на българското историческо дружество*. София, 1978. Книга XXXII.

⁴⁷ Там само. С. 232.

⁴⁸ Дроснева Е. Златарски, Рънсман и историята на Първата българска държава. *Известия на българското историческо дружество*. С. 332.

⁴⁹ Там само. С. 334.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Любенова Л. Една интересна кореспонденция. *Известия на българското историческо дружество*. София, 1978. Книга XXXII. С. 341-349.

підкреслює важкий стиль написання робіт, нагромадженість речень – «Златарський не був стилістом». На закиди колег щодо відсутності в працях В. Златарського глибокої аналітики подій І. Божилов зауважив, що досить важливим є встановлення в першу чергу фактів, на основі яких в подальшому можливо створити аналітичну історію. Саме завдяки такому підходу, на його думку, В. Златарський реалізував «місію засновника» болгарської історичної науки⁵².

Сучасна болгарська дослідниця Д. Найденова підкреслює роль Василя Златарського у розвитку «кирило-мефодіїстики» (як окремого напрямку історичної науки). Зокрема, у вивченні постаті сподвижника Кирила та Мефодія – Климента Охридського. Вченою проаналізована неопублікована праця історика, що зберігається в НА БАН – це нова редакція грецького тексту життя К. Охридського. Також нею була опублікована переписка В. Н. Златарського з Варненським та Преславським митрополитом Симеоном, присвячена підготовчому етапу цього дослідження⁵³.

Кілька робіт, присвячених В. Златарському та його історичним концепціям підготовлені та опубліковані В. Безверхою⁵⁴.

Третій блок презентують *загальні роботи* з історії та історіографії Болгарії, які також містять згадки про творчість Василя Златарського. Вони є досить цікавими за змістом, оскільки більшість з них були надруковані після Другої світової війни, коли Болгарія перебувала під політичним впливом СРСР. В сталінські часи, погляди В. Златарського, як і інших представників болгарської історичної науки доби національного відродження, піддавалися

⁵² Божилов И. Васил Златарски и неговата «История на Българската държава през средните векове». 1994. URL: <http://istoria.bg/booktext/vasil-zlatarski-i-negovata-istoriya-na-balgarskata-darzhava-prez-srednite-vekov-ivan-bozhilov>.

⁵³ Найденова Д. Едно неосъществено издание на пространното житие на Климент Охридски: Васил Н. Златарски и българската кирилometодиевистика. *Bulgaria Mediaevalis*. 2015. V. 6. P. 257-276.

⁵⁴ Безверха В. М. Концепція появи болгарської держави у творчій спадщині В. Златарського. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2014. Випуск 19. С. 202-206; Її ж. Вплив В. Г. Василевського на формування наукового світогляду В. Н. Златарски. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки. 2015. Випуск 13. С. 229-232; Її ж. Постаць В. Златарски в історіографії. Гілея. 2016. Випуск 107 (4). С. 69-72.; Її ж. Формування життєвого та наукового світогляду В. Н. Златарски. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 229-231. Її ж. Постаць В. Златарски в історіографії. Гілея. 2016. Випуск 107 (4). С. 69-72.

гострій критиці. Підтримана В. Н. Златарським гунська теорія походження болгар суперечила ідеологічній концепції єдності слов'янських народів, що нав'язувалась СРСР та реалізовувалась представниками Болгарської робітничої партії. У 1948 році майбутній Генеральний секретар Центрального комітету Болгарської комуністичної партії, Валько Червенков, зробив заяву, в якій наголосив на необхідності *«очистити стайні буржуазної історіографії»* і додати їй *«дійсно звукову і наукову основу»*. Представників болгарської історичної науки, чії роботи не вписувались в ідеологічну лінію партії, навіть звинуватили в шовінізмі. З критикою Василя Златарського виступив історик Олександр Бурмов, який в той час був єдиним, хто займався проблемою походження праболгар. О. Бурмов заявив про себе як прихильник радянського історика і філолога Миколи Марра (1864–1934). За доводами останнього – болгарі походили від сарматів⁵⁵. Ця теза вважалася загальноприйнятною у тогочасній радянській науці, адже її підтримував сам Й. Сталін⁵⁶.

У 1954 році в Москві була надрукована «Історія Болгарії» («История Болгарии») в двох томах під редакцією П. Третьякова, С. Нікітіна та Л. Валева, в якій В. Златарського та його послідовника Н. Мутафчієва звинуватили за *«перебільшення ролі тюркського елемента в історії Болгарії та приниження ролі слов'ян»*. Тюркська теорія, на думку редколегії видання, сприяла *«поширенню профашистської ідеології, що особливо посилено насаджувалась в роки монархо-фашистського режиму»*. Всі болгарські історики дорадянського періоду були також обвинувачені у викривленні

⁵⁵ Марр Н. Я. Развитие Яфетической теории. *Н. Я. Марр Избранные работы*. Ленинград: Издательство ГАИМК, 1933. Т. 1. С. 187, 218; Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна: Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1987. С. 27.

⁵⁶ Войников И. Поява на тюркската теория за произхода на прабългарите в българската историография. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/I_Vojnikov_Tjurkskata_teorija.pdf

історії та спробах «відірвати болгарський народ від великого російського народу та інших слов'янських народів»⁵⁷.

За твердженням І. Божилова, протягом 1950–1970-х років ім'я Василя Златарського не згадували в стінах навчальних закладів, а його праці були недоступними для студентів⁵⁸.

Не дивлячись на критику, з часом роботи В. Златарського почали перевидавати. У 1970 році було надруковане друге видання «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя» під редакцією П. Петрова. До першого тому книги редактором була підготовлена вступна стаття про Василя Златарського. В ній автор називав вченого «патріархом болгарської історіографії». У статті вказано, що дослідник був автором 213 публікацій. Також в статті узагальнений перелік проблем, що складають основу «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя». Серед них вже згадувані теорія походження болгар, роль слов'ян у формуванні болгарської держави, формування I болгарського царства та інші. Автор зазначає, що робота над першою частиною I-го тому тривала 25 років, а в її зміст увійшли попередні напрацювання В. Златарського. П. Петров, як інші історики, вказував на активну культурницьку діяльність науковця в Болгарії. П. Петров зазначав, що історик презентував болгарську історичну науку на закордонних конференціях (у Москві, Загребі та Празі). У підсумку дослідник наголосив, що роль Василя Златарського в становленні болгарської науки є неоціненною⁵⁹.

З 1979 року Болгарською академією наук почав реалізовуватись проект «Історія Болгарії в 14-ти томах» («История на България в четиринадесят

⁵⁷ История Болгарии. В двух томах / под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Т. 1. Москва: Издательство АН СССР, 1954. С. 8.

⁵⁸ Божилов И. Васил Златарски и неговата «История на България през средните векове». 1994. URL: <http://istoria.bg/booktext/vasil-zlatarski-i-negovata-istoriya-na-balgarskata-darzhava-prez-srednite-vekov-ivan-bozhilov>.

⁵⁹ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие. София: Наука и изкуство, 1970. 639 с.

тома»)⁶⁰. У передмові до 2-го тому видання В. Златарський разом з колегами Н. Мутафчієвим та С. Рансіманом згадуються досить коротко, як представники «*буржуазної історіографії*». Поряд відзначено, що праця В. Н. Златарського представляє собою потужну базу даних, що не втратили свою цінність⁶¹.

Позиції офіційної болгарської влади знайшли відображення і у навчальній літературі. У посібнику «Історія Болгарії» для 10 та 11 класів загальноосвітніх політехнічних училищ», що був надрукований у Софії в 1970 році, автори також вживають ярлик по відношенню до В. Златарського «*представник буржуазної науки*», проте визнають, що вчені доби національного відродження досягли успіхів у розвитку історіографії. Зазначимо, що автори посібника уникають детальної критики Василя Златарського та інших дослідників⁶².

В період послаблення ідеологічного тиску історики СРСР дещо переглянули позиції щодо творчості В. Златарського та інших вчених. У 1987 році в Москві вийшов посібник «Історіографія історії південних та західних слов'ян» («Историография истории южных и западных славян»)⁶³, у якому були відзначені заслуги Василя Златарського у розвитку болгарської історичної науки. Дослідника віднесено до позитивістського напрямку в історії. Автори видання зазначали, що він займав «*провідне місце в болгарській медієвістиці кінця ХІХ – першої третини ХХ століття*». Були підкреслені заслуги історика в організації болгарської історіографії, його участь у становленні та розвитку Софійського університету та Історичного товариства. Редколегія відзначила високий професіоналізм В. Златарського, який поєднував у собі «*традиції вивчення болгарського середньовіччя, закладені С. Н. Палаузовим, М. С. Дриновим, К. Їречеком, досвід російської*

⁶⁰ История на България. Т. 2. Първа Българска Държава / ред. Косев Д. София. 1981. 505 с.

⁶¹ Там само. С. 19.

⁶² Бурмов А., Косев Д., Христов Хр. История на България за X и XI клас на общообразователните трудово-политехнически училища. София: Народна просвета, 1973. 363 с.

⁶³ Историография истории южных и западных славян / отв. ред. Л. В. Горина. Москва: Издательство Московского университета, 1987. 260 с.

та німецької шкільні візантологів». У посібнику також зазначено, що однією з важливих заслуг Василя Златарського було введення до наукового обігу джерел та створення у своїй праці «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» концепції раннього періоду болгарської історії. Разом з тим, В. Златарського було розкритиковано за перебільшення тюркського чинника в історії Болгарії, надання переваги політичним питанням та ігнорування соціально-економічних процесів і культурного розвитку⁶⁴. Вже на початку 1990-х років, зі зміною методологічних підходів з російських посібників зникло формулювання «буржуазні історики». Як і раніше історіографи відзначають внесок дослідника у вивчення саме політичної історії⁶⁵.

Болгарський вчений Д. Димитров, розглядаючи теорії походження праболгар, відзначив, що розроблена В. Златарським гунська теорія походження болгар наприкінці 1980-х років набула значної підтримки серед болгарських істориків⁶⁶.

Попри наявність критики концепцій Василя Златарського і протягом радянської доби, і на сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники середньовіччя цитують праці історика⁶⁷. Адже проаналізований ним масив джерел дав можливість окреслити ряд важливих питань, серед яких – історія кочових народів степу.

Досліджуючи історію хозарських племен, М. Артамонов апелює до Василя Златарського щодо ідентифікації ним Органа з Гостуном з «Іменника» А. Попова, як дядька Кубрата. Радянський історик відзначив, що

⁶⁴ Там само. С. 91-92.

⁶⁵ Історіографія історії нового часу країн Європи і Америки: навчальний посібник для студентів, вузів, навчаючихся по спеціальності «Історія» / ред. І. П. Дементьев. Москва: Вища школа, 1990. С. 468-469.

⁶⁶ Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). С. 26.

⁶⁷ Артамонов М. І. История хозар. Ленинград. 1962. С. 161; Владимиров Г. В. Образ татар и Золотой Орды в современной болгарской историографии. *Золотоордынская цивилизация*. Казань. 2008. Вып. 1. С. 72; Тонев А. Заселването на славяните на Балканите – нов поглед към един стран проблем. *Кюстендилски чтения 2011. Дебати и проблеми в модерната българска историческа наука*. Кюстендил-София, 2013. С. 5-20.

в такому випадку використані В. Златарським джерела дещо вступають у протиріччя⁶⁸.

Г. Острогорський, аналізуючи проблеми історіографії історії Візантії писав, що у балканських країнах візантологічні дослідження поєднувалися з вивченням історії власного народу. Це поєднання, за його твердженням мало позитивний вплив на візантійську та балканську історіографію. У Болгарії він виділяв творчі надбання істориків В. Златарського, П. Мутафчієва та П. Никова⁶⁹. Власне останні двоє належать до наукової школи Василя Златарського. Дослідник також зазначає, що найчастіше увагу істориків-візантологів привертала праця В. Златарського – «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя», яка *«зосередила у собі увесь матеріал до історії візантійсько-болгарських стосунків від самих початків до кінця XIII століття»*⁷⁰.

П. Ангелов, аналізуючи проблему історіографії болгаро-візантійських відносин зазначає прізвище В. Златарського серед головних дослідників цього напрямку⁷¹.

Розглядаючи вплив візантійських джерел на формування грецького, сербського і болгарського наративів, сучасна дослідниця історії Балкан Д. Мішкова звернула увагу на особливості концепції В. Златарського. На її думку, однією з основних рис робіт дослідника є амбівалентність у висвітленні минулого. Так досліджуючи історію I і II Болгарського царства, історик відносив обидва періоди до часу розквіту болгарської нації та культури. Водночас Васил критикував тогочасних правителів Болгарії за їх антинаціональний характер, який знайшов відображення у формі правління – абсолютизмі та у наслідуванні верхівкою Візантійського одягу і стилю

⁶⁸ Артамонов М. І. История хозар. Ленинград, 1962. С. 161.

⁶⁹ Острогорський Г. Історія Візантії / переклад з німецької Анатолія Оншика. Львів: Літопис, 2002. С. 15.

⁷⁰ Там само. С. 23-24.

⁷¹ Ангелов П. България и българите в представите на византийците (VII–XIV век). София, 1999. С. 13.

життя⁷². Д. Мішкова наголошує, що у своїх працях В. Златарський відводив велику роль християнству, як чиннику, що сприяв об'єднанню «болгар і слов'ян» в один народ⁷³.

Сучасний український сходознавець Я. Пилипчук згадує роботи В. Златарського у контексті історіографії історії половців⁷⁴. Він відзначив, що саме болгарський дослідник першим порушив питання про участь половців у війнах болгар проти візантійської імперії⁷⁵.

Загальні біографічні відомості та основні напрямки професійної діяльності В. Златарського відображені й у довідкових виданнях.⁷⁶ Досить цікавим є зміст статті видання «Радянська історична енциклопедія» («Советская историческая энциклопедия»). У ній зазначено: «Проявив інтерес до політичної історії та неухважно ставився до соціальної історії...»⁷⁷. Поряд автор відзначив: «Однак, за масивом джерельної бази його книга займає важливе місце в історіографії Болгарії»⁷⁸.

Також творчість науковця побіжно згадана у історіографічних роботах З. Удальцової,⁷⁹ М. Валевої,⁸⁰ Е. Дросневої,⁸¹ Ц. Чолової⁸² та ін. У більшості автори цих праць схвально ставляться до професійної діяльності

⁷² Mishkova D. The Afterlife of a Commonwealth: Narratives of Byzantium in the National Historiographies of Greece, Bulgaria, Serbia and Romania. *Entangled Histories of the Balkans. Volume Three: Shared Pasts, Disputed Legacies* / Edited by Roumen Daskalov and Alexander Vezenkov. Boston: Brill, 2013. P. 195.

⁷³ Там само. С. 193.

⁷⁴ Пилипчук Я. Кипчаки в християнському світі (питання адаптації та асиміляції). *Сходознавство*. 2013. № 61. С. 117-118; Його ж. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. Київ, 2012. 288 с.

⁷⁵ Пилипчук Я. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. С. 36.

⁷⁶ Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник / Бакіров В. С. Харків: Тимченко. 2008. С. 106-107; Станчев М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Харьков, 2016. Т. 2. С. 199; Чолов П. Болгарски историци. Биографично-библиографски справочник. Академично идателство: Проф. Марин Дринов. 1999. С. 122-123.

⁷⁷ Златарски Васил Николов. *Советская историческая энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 1964. С. 694.

⁷⁸ Там само. С. 695.

⁷⁹ Удальцова З. В. Византиноведение в народнодемократической Болгарии (1944–1953). *Византийский Временик*. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1956. Т. VIII. С. 344-366.

⁸⁰ Валева М. Развитие исторической науки в Болгарии. *История и источники. Историографический ежегодник 1979 год*. Москва: Наука, 1982. С. 267-273.

⁸¹ Дроснева Е. Срезневски, българите и България през 170 години. *Дриновський збірник*. Харків-Софія: Проф. Марин Дринов, 2013. Т. VI. С. 92-124; Дроснева Э. Санкт-Петербургские вехи болгаро-российского общения историков XIX–XXI вв. С. 138-141; Дроснева Е. Тропинки историографии в Болгарии. *Харківський історичний збірник*. 2014. Вип. 13. С. 60-73.

⁸² Чолова Ц. Българската медиевистика (краят на XIX – средата на XX в.) и националната идея. *Годишник на Департамент «История»*. НБУ. 2008. Т. 3. с. 112-133 URL: <http://ebox.nbu.bg/pro/>

Васила Златарського. Традиційно критика спрямована проти перебільшення ролі окремих народів в історії, надмірному насиченні тексту фактажем та відсутності аналізу економічних і соціальних перетворень.

Таким чином, більшість проаналізованих нами робіт відображають лише окремі аспекти життя або творчості Василя Николова Златарського. В історіографії в цілому, та в українській зокрема, відсутнє дослідження в якому були б всебічно розглянуті основні напрямки діяльності вченого, його наукові концепції та школа. Комплексний аналіз наявних публікацій дає можливість реконструювати біографію В. Златарського та доповнити відомості про внесок дослідника у розвиток болгарської історичної науки.

1.2. Джерельна база дослідження

Важливим компонентом історіографічного дослідження є пошук та аналіз його джерельної бази. Зібрані нами матеріали дозволяють виділити такі основні групи джерел, що розкривають тему дисертації: архівні документи, опубліковані та історіографічні джерела.

Велика колекція документів, що стосуються постаті та діяльності Василя Николова Златарського зберігаються в Науковому архіві Болгарської академії наук в м. Софії – Ф. 9 К «Васил Златарски». Фонд містить 3468 одиниць зберігання, серед яких: біографічні матеріали, особисті документи, нагородні листи, щоденники, матеріали наукових праць та лекцій, особиста кореспонденція, персональні та родинні фотографії⁸³. Частина цих матеріалів була використана автором дисертаційної роботи в ході проведення дослідження – всього було опрацьовано 26 справ.

Важливим джерелом для реконструкції основних етапів життєвого шляху дослідника є автобіографія. Документ представляє собою чорнильний рукопис на 13-ти сторінках. До нього доданий список робіт історика, що налічував на момент її написання 209 позицій. На документі не зазначена

⁸³ НА БАН, Софія. Ф. 9 К. «Васил Златарски».

дата його створення, проте остання праця з поданої В. Златарським бібліографії продатована 1935 роком⁸⁴. Це дозволяє стверджувати, що автобіографія була написана В. Златарським того ж 1935 року, тобто в рік його смерті.

Ще один досить цікавий документ, який зберігається в НА БАН – біографія батька вченого – Николи Попвасилева (Василева) Златарського. Він представляє собою чорнильний рукопис. Ймовірно це чорновик неопублікованої статті. Окремі його сторінки містять записи та друковані тексти про події з історії Болгарії. Відображена в документі інформація дала змогу нам відтворити картину життя Н. Златарського, а також простежити його вплив на світогляд та діяльність інших представників родини⁸⁵.

Етап здобуття В.Н. Златарським початкової освіти частково характеризують свідоцтва про закінчення I–II класів Духовного Петропавлівського училища⁸⁶.

Відомості про навчання у Санкт-Петербурзькій Першій Гімназії містять свідоцтва за III-й, V-й, VI-й VII-й класи⁸⁷. По закінченню гімназії майбутній історик отримав атестат зрілості з оцінками успішності та короткою характеристикою його здібностей до навчання⁸⁸.

Також в архіві зберігається диплом про закінчення В. Златарським історико-філологічного факультету Імператорського Санкт-Петербурзького університету від 1892 року. У документі зафіксована успішність історика в

⁸⁴ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове, 13 л

⁸⁵ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 6. Биография от В. Златарски за Никола Златарски, 20 л.

⁸⁶ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 18. Свидетелство на В. Златарски за завършен първи клас, 30 юни. 1880 г., 1 л.; Спр. 19. Свидетелство за завършено първо и второ полугодие на учебната 1880–1881 г., 30 ян. – 29 юни. 1881 г., 1 л.; Спр. 20. Свидетелство за завършен III клас на В. Златарски, руски език, 1882 г., 1 л.

⁸⁷ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 21. Седмичен бележник от I Гимназия на В. Златарски, руски език, 1883/84 г., 5 л.; Спр. 22. Свидетелство за завършен V клас на Васил Златарски, руски език, 1883/84 г., 1 л.; Спр. 23. Седмичен бележник от IV клас на В. Златарски, руски език, 1884/85 г., 5 л.; Спр. 24. Свидетелство за завършен VI клас на В. Златарски, руски език, 1884/85 г., 1 л.; Спр. 25. Свидетелство за завършен VII клас на В. Златарски, руски език, 1885/86 г., 1 л.

⁸⁸ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 26. Зрелостно свидетелство за завършено гимназиално образование на В. Златарски, 1887 г., л.

період навчання. По закінченню закладу Василю Златарському був присвоєний диплом II ступеня⁸⁹. Ще один документ про здобуття вищої освіти – університетська книжка про навчання у Берлінському університеті імені Гумбольдтів⁹⁰.

Серед особистих документів також зберігаються листи і посвідчення про участь в наукових та громадських товариствах – Болгарському археологічному товаристві;⁹¹ Товаристві «Развитие»;⁹² Болгарському літературному товаристві;⁹³ Російському Археологічному інституті у Константинополі;⁹⁴ Московському археологічному товаристві;⁹⁵ Слов'янському благодійному товаристві⁹⁶ та ін.

До документів про військову службу належать – свідоцтво про звільнення в запас зі складу 4-ї батареї, 4-го артилерійського полку з присвоєнням звання підпоручика⁹⁷ та свідоцтво про звільнення в запас зі складу того ж полку з присвоєнням звання офіцера після проходження курсів дивізійної та навчальної підготовки.⁹⁸

Ці джерела дозволили нам більш повно та достовірно відтворити окремі періоди з життя В. Златарського.

В окремих документах нам вдалося зафіксувати певні неточності. Так в атестаті про закінчення Санкт-Петербурзької гімназії та дипломі Санкт-

⁸⁹ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 27. Диплома–оригинал и перевод за завършено висше образование на В. Златарски, руски и немски език, 1892 г., 3 л.

⁹⁰ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 30. Университетска книжка за специализацията на В. Златарски в Берлинския университет, нем. език, 1894-95 г., 6 л.

⁹¹ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 9. Членска карта на В. Златарски за Бълг. Археолог. дружество, 1 ян. 1906 г., 1 л.

⁹² НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Писмо от Златаришко дружество «Развитие» до В. Златарски относно избирането му за действителен член, 9 апр. 1898 г., 1 л.

⁹³ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 125. Писмо от БКД до В. Златарски за избирането му за дописан член, 17 ноем. 1898 г., 1 л.

⁹⁴ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 126. Диплома и съпроводително писмо от Руския Археологически и-т до В. Златарски относно членството му в и-т, 4 февр. 1899 г., 2 л.

⁹⁵ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 127. Писмо от Московското археологическо общество до В. Златарски за избрането му за действителен член, руски език, 18 ноем. 1899 г., 1 л.

⁹⁶ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 128. Писмо от Славянското благотворително общество до В. Златарски за избрането му като член на настоятелството, 3 февр. 1905 г., 1 л.

⁹⁷ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 29. Пътно свидетелство от 4-и артилерийски полк на В. Златарски, 1893 г., 1 л.

⁹⁸ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 28. Свидетелство за уволнение в запасна действощата армия със звание «кандидат за запасен офицер» на В. Златарски, 27 ноем. 1893 г., 1 л.

Петеребурзького університету у графі «*рік народження*» був зазначений 1867-й рік. Натомість у своїй автобіографії В. Златарський вказував 1866-й рік. Остання дата на сьогодні є загальноприйнятою в науці. Дата ж 1867-й рік є помилкою. Очевидно, вона була скопійована зі свідoctва про хрещення. Саме в цьому документі вперше рік народження дослідника вказаний неправильно⁹⁹.

Як вже відзначалось дослідниками, сучасну біографістику, або ж тексти біографічних жанрів, до яких частково належить і наша робота, важко уявити без іконографічного ресурсу,¹⁰⁰ в даному випадку – це фото. У додатках до роботи вміщені фото В. Златарського та родинні фото Златарських, що зберігаються в Науковому архіві БАН (Ф. 71 К «Златарски, Георги Николов»)¹⁰¹ (Додатки 1 1.2–1.3) та фрагмент особової карти з фото В. Златарського (Ф. 9 К «Васил Златарски») (Додаток 1.4).

До опублікованих джерел належать мемуари та епістолярна спадщина, а також протоколи щодо реалізації наукової експедиції до Македонії та Моравії співробітниками Софійського університету¹⁰².

Особливу цінність для дослідження має книга доньки В. Златарського, Креси Златарської-Тодорової – «Батько мій Васил Златарський» («Баща ми Васил Златарски»)¹⁰³, яка була надрукована у 1975 році. Книга є своєрідною збіркою, до якої крім мемуарів увійшли частини листів та фотокарток із сімейного архіву Златарських та Наукового архіву БАН. Також на сторінках роботи вміщений аналіз особистої переписки В. Златарського, яка зберігається в сімейному архіві.

⁹⁹ НА БАН, Софія. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 8. Свидетелство за свето кръщение от черивата «Св. Николай» от Търново, 14 ноем. 1867 г., 1 л.

¹⁰⁰ Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе. *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 35.

¹⁰¹ НА БАН, Софія. Ф. 71 К. «Златарски, Георги Николов». а.е. 21-2. Фотокартка. URL: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.396>; Фотокартка. URL: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.395/sdef:TEI/get?mode=search>.

¹⁰² Протоколи на съвещанията. *Научна експедици в Македония и Поморавето*. Софія: Воениздат комплекс «Св. Георги победоносец», Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1993. С. 20-30.

¹⁰³ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. Софія, 1975. 267 с.

К. Златарська-Тодорова намагається проілюструвати родинне середовище, в якому сформувався світогляд її батька. Беззаперечно, перше місце вона відводить Николі Златарському, акцентуючи увагу на його активній участі у подіях національного відродження країни. Також у роботі вміщені життєписи усіх членів родини – матері Анастасії, братів Александра, Георга та Стефана, а також сестри Вікторії. Крім біографії донька приділяє увагу особистим якостям свого батька та інших членів його сім'ї. Окремим розділом К. Златарська-Тодорова згадує і свої дитячі роки. Вона описує батька як добру, люблячу, турботливу, серйозну людину. Зі спогадів доньки помітно, що В. Златарський любив свою родину та був авторитетом для наслідування у ній¹⁰⁴.

Окрему частину своєї роботи дослідниця присвятила характеристиці батька як вченого. В книзі вона описала роки навчання у молодшій та старшій школі. Окремо висвітлений період пов'язаний з Санкт-Петербурзьким університетом. Відзначимо, що автор намагається об'єктивно охарактеризувати стиль в якому працював В. Златарський. Але це дається важко К. Златарській-Тодоровій, автор постійно повертається до емоційної характеристики Василя Златарського, як свого батька.

Вище означене видання досить цінне з огляду на те, що в ньому була опублікована частина кореспонденції В. Златарського. Зокрема, частини переписки з колегами: чеськими істориками Я. Бідло¹⁰⁵ та Л. Нідерле¹⁰⁶, британським дослідником С. Рансіманом¹⁰⁷, учнем Я. Тодоровим¹⁰⁸, єпископом Варненським та Преславським Симеоном¹⁰⁹. В цілому окреслена робота є досить цінним джерелом, що дозволяє застосувати проспектаграфічний

¹⁰⁴ Там само. С. 69-111.

¹⁰⁵ Там само. С. 242.

¹⁰⁶ Там само. С. 241.

¹⁰⁷ Там само. С. 251.

¹⁰⁸ Там само. С. 260.

¹⁰⁹ Та само.

метод для аналізу постаті В. Златарського, визначивши вплив родинного чинника на формування особистісного світогляду вченого¹¹⁰.

Досить цінними є також окремі публікації епістолярної спадщини Василя Златарського. Так 8 листів, що відображають переписку історика з Варненським та Преславським митрополитом Симеоном були введені до наукового обігу сучасною болгарською дослідницею Д. Найденовою¹¹¹. Зміст документів відображає наукові пошуки В. Златарського та підготовку ним до публікації життя Климента Охридського¹¹². С. Пачев проаналізував та опублікував частину листів родини Дринових до В. Златарського¹¹³.

Важливою складовою роботи беззаперечно є праці самого В.Н. Златарського. У 1972 та 1984 роках вийшли два томи «Вибраних творів В. Златарського» під редакцією П. Петрова¹¹⁴. У виданні було опубліковано 35 робіт вченого.

Всього нам вдалося зібрати на проаналізувати у дослідженні більше 100 робіт Василя Златарського, що складає понад 50% від загального числа. В їх масиві можливо здійснити поділ на такі групи: монографії, наукові статті, фахові рецензії та навчальні курси.

Також раціонально виділити блоки наукових робіт за їх тематичним спрямуванням: 1) загальні роботи з історії Болгарії; 2) дослідження з політичної історії; 3) роботи з етнічної історії; 4) праці з історії болгарської культури та релігії; 5) роботи з епіграфіки та нумізматики; 6) картографічні матеріали; 7) дослідження, присвячені життю і творчості істориків. Подібний поділ дозволяє нам проаналізувати внесок дослідника у розвиток болгарської історичної науки.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Найденова Д. Едно неосъществено издание на пространното житие на Климент Охридски: Васил Н. Златарски и българската кирилородиевистика. *Bulgaria Mediaevalis*. P. 257-276.

¹¹² Там само. С. 268-274

¹¹³ Пачев С. Листи родини Дринових до В. Н. Златарського як джерело вивчення історичної болгаристики. *Дриновський збірник*. Харків-Софія, 2013. Т. VI. С. 362-363.

¹¹⁴ Проф. Васил Златарски. Избрани произведения в четири тома / ред. П. Петров. Софія: Наука и искусство, 1972. Том първи. 573 с.; Проф. Васил Златарски. Избрани произведения в четири тома / ред. П. Петров. Софія: Наука и искусство, 1984. Том втори. 434 с.

До загальних робіт з історії належить тритомна праця «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя». Перший том праці був опублікований у двох частинах у 1918 та 1927 роках відповідно, другий – 1934 році, третій – 1940 році. Зазначимо, що робота була перевидана в сучасній редакції – у 1970–1972 роках,¹¹⁵ у 1994,¹¹⁶ та 2007¹¹⁷ роках.

Політична історія в працях В. Н. Златарського охоплює проблеми становлення Болгарської держави¹¹⁸, болгарсько-візантійські відносини¹¹⁹, греко-болгарські стосунки¹²⁰.

Серед публікацій Василя Николова Златарського важливе місце займають дослідження з етнічної історії, які відображають основні етапи формування болгарського народу та проблеми етнічного складу

¹¹⁵ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие / ред. П. Петров. София: Наука и изкуство, 1970. 639 с.; Його ж. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Наука и изкуство, 1972. 582 с.; Його ж. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Наука и изкуство, 1972. 654 с.

¹¹⁶ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 486 с.; Його ж. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 892 с.; Його ж. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 656 с.; Його ж. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 654 с.

¹¹⁷ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 485 с.; Його ж. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 892 с.; Його ж. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 567 с.; Його ж. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 637 с.

¹¹⁸ Златарски В. Н. България при царь Самуила и неговите приемници. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том трети. С. 1-32; Його ж. Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга X. С. 372-428; Його ж. Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 3-54; Його ж. Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Книга XII. С. 121-211.

¹¹⁹ Златарский В. Н. Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь. *Recueil D'Etudes, Dediees A La Memoire De Kondakovi. Archeologie. Histoire De L'Art. Etudes Byzantines*. Prague, 1926. S. 19-28; Його ж. Устройство Болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василем II Болгаробойцею. *Seminarium Kondakovianum. Keguuel d'fitudes. Archeologie. Histoire del'art. Etudes byzantines*. Prague, 1931. P. 49-68.

¹²⁰ Златарски В. Грецко-български союз през 1204/5 година. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 376-394.

Балканського півострова¹²¹. Аналіз цих праць дає можливість простежити формування змісту концепцій походження болгар, впливів інших народів на їх культуру, політичний і соціальний устрій та на історію в цілому.

Праці з історії релігії та культури В. Златарського присвячені дослідженню первісних релігій у болгар, основним етапам християнізації болгар та впливу християнства на культурний і політичний розвиток середньовічної Болгарії¹²².

Ряд робіт В. Н. Златарського присвячені життю і творчості видатних істориків – М. Дринова¹²³, В. Василевського¹²⁴, К. Їречека¹²⁵ та Паїсія Хілендарського¹²⁶. Крім біографій та аналізу наукових досягнень у 1909 та 1911 роках дослідник перевидав роботи М. Дринова у новій редакції¹²⁷.

Васил Златарський приділяв велику увагу не лише писемним джерелам з історії Болгарії, а й археологічним матеріалам. До наукової спадщини вченого належать дослідження з епіграфіки¹²⁸. Також істориком проаналізовані нумізматичні матеріали¹²⁹.

¹²¹ Златарски В. Население словена на Балканском полуострову. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 32-51; Його ж. Образуване на българската народност. *Проф. Васил латарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 314-358; Златарски В. Н. Образуване на българската народност. *БИБ. Година първа* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София: Радиалъ, 1928. Том първи. С. 74-112.

¹²² Златарски В. Клятва у языческихъ болгар. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 181-189; Його ж. Кой е бил Тудор Черноризец Докосов? *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 52-69; Його ж. Де се намирал епископията на св. Климент Охридски. *Македонски прегледъ. Списание за наука, литература и културенъ животъ*. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. Година 1. Книга 1. С. 1-14.

¹²³ Златарски В. Н. Прегледъ на 30-годишната научно-книжовна дѣятельность на проф. М. С. Дриновъ. *Сборниче за юбилея на проф. М. С. Дриновъ*. София, 1900. С. 34-76; Його ж. Погребението на проф. М. Дриновъ. Съобщение. *Училищенъ Прѣгледъ*. Кн. 3-4. 1906. С. 453-467.

¹²⁴ Златарски В. Н. Василий Григорьевичъ Васильевскій. (Поменикъ). *Периодический Список*. 1900. 61. С. 137-140.

¹²⁵ Златарски В. Н. Проф. д-р Константин Иречек. *Летопис на Българската академия на науките*. София, 1919. IV. За години 1915, 1916 и 1917. С. 85-110.

¹²⁶ Златарски В. Н. Отецъ Паисий Хелендарски. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том първи. С. 2-18.

¹²⁷ Съчинения на М. С. Дринова. Т. 1. Трудове по Българска и Словянска История / ред. В. Н. Златарски. София: Държавна печатница, 1909. 688 с.; Съчинения на М. С. Дринова. Т. 2. Трудове по Българска церковна история. Трудове по языкознание, литературна история, етнография и народни умотворения. / ред. В. Н. Златарски. София: Държавна печатница, 1911. 585 с.

¹²⁸ Златарски В. Боянскіяят надпис. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 410-434; Його ж. Два известни български надписа от IX век. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София: Държавна печатница. 1898. Книга

Єдиною роботою В. Златарського з картографії є стаття присвячена стародавнім болгарським пам'яткам на території Македонії. З їх допомогою дослідник визначив кордони, що належали Болгарії у середньовіччі¹³⁰.

Виконання поставлених у вступі завдань вимагає також співставлення творчого доробку Василя Златарського з іншими істориками, що працювали над болгаристикою до нього. В якості джерел нами використані наукові розвідки представників історичної науки XIX століття – М. Дринова¹³¹, К. Їречека,¹³² М. Княжеського¹³³, Ю. Венеліна¹³⁴, М. Соколова¹³⁵, Д. Іловайського¹³⁶ та ін.

Також нами були залучені роботи з історії та історіографії історії Болгарії І. Божилова¹³⁷, О. Бурмова¹³⁸, І. Войникова¹³⁹, Р. Гришиної¹⁴⁰, М. Державіна¹⁴¹, М. Домановської¹⁴², І. Кривушина¹⁴³, Г. Літаврїна¹⁴⁴,

XXIV. С. 131-144; Його ж. Един от провадийскиет омртагови надписи. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 121-136.

¹²⁹ Златарски В. Н. Къмъ въпроса за най-старите български монети. *Извѣстия на българското археологическо дружество*. I. София: Държавна печатница, 1910. С. 29-54.

¹³⁰ Златарски В. Н. Деветъ карти за границитѣ на България прѣзь срѣднитѣ вѣкове съ текстъ къмъ тѣхъ. *Българитѣ въ тѣхнитѣ исторически, етнографически и политически гриници*. 1917. Berlin. Карти № № 6-14.

¹³¹ Дринов М. Исторически преглядъ на Българска-та църква отъ само-то и начало и до днесъ. Виена, 1869. 189 с.; Його ж. Поглед върхъ произхождането на българския народ. Вена, 1869; Його ж. Южные славяне и Византия в X веке. Москва, 1876. 161 с.

¹³² Иречек К. История Болгар. Одесса. 1878. 785 с.

¹³³ Княжескій З. Введение в исторіи болгарскихъ славянь. Москва, 1847. 52 с.

¹³⁴ Венелин Ю. Древные и нынѣшніе Болгаръ въ политическомъ, народописномъ историческомъ и религиозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ. Москва, 1856. С. 60.

¹³⁵ Соколов М. Изъ древній исторіи болгаръ. С-Петербургъ, 1879. 260 с.

¹³⁶ Иловайский Д. Разысканіе о началъ Руси. Москва, 1876.

¹³⁷ Божилов И. Цар Симеон Велики (893–927): Златниятъ век на Средновековна Българія. София: Издателство на отечествения фронт, 1983. 222 с.

¹³⁸ Бурмов А. Избрани произвидения. София: Издателство на българската академия на науките, 1968. Т. 1. 327 с.; Бурмов А., Косев Д., Христов Хр. История на България за X и XI клас на общообразователните трудово-политехнически училища.

¹³⁹ Войников И. Поява на тюркската теория за произхода на прабългарите в българската историография. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/I_Vojnikov_Tjurkskata_teorija.pdf

¹⁴⁰ Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии в конце XIX – начале XX веков (бег трусцой по пересечонной местности). Серия: «Человек на Балканах». Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. 256 с.

¹⁴¹ Державин Н. С. История на България. София: Славяниздат, 1946. Т. 1. 282 с.; Його ж. История Болгарии. Т. 4. Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца 18 века до 1877 г. Москва – Ленинград, 1948. 242 с.

¹⁴² Домановська М. М. С. Дринов про Візантію і Русь як ворогів Болгарії. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського*. Київ, 2012. Т. 25. С. 26-38.

¹⁴³ Кривушин И. В. Иоанн Никиуский и гражданская война в Египте. *Византийский Временник*. Т. 57. С. 45-57.

¹⁴⁴ Краткая история Болгарии / отв. Ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.

П. Мутафчієва¹⁴⁵, П. Петрова¹⁴⁶, С. Рансімана¹⁴⁷, В. Свириденко¹⁴⁸, К. Филипоса¹⁴⁹, В. Чорнія¹⁵⁰, І. Янкової¹⁵¹ та ін.

Таким чином зібрані нами джерела дають можливість доповнити або уточнити окремі факти з біографії Василя Златарського та інших членів його родини. Праці В. Златарського дозволяють визначити коло його наукових інтересів, охарактеризувати основні етапи наукової діяльності, окреслити зміст концепцій історика та оцінити його наукову спадщину в цілому.

1.3. Методологія дослідження

Підготовка та реалізація історичного дослідження вимагає від науковця здійснення низки пізнавальних операцій, що дають можливість видобути інформацію з джерел. Сповідування наукових принципів та вміння застосовувати різні методи є важливою складовою для створення історичних робіт.

Під час написання дисертації нами були використані методологічні напрацювання з історії, історіографії та біографістики українських дослідників – Н. Яковенко¹⁵², Я. Дашкевича¹⁵³, Л. Зашкільняка¹⁵⁴, Я. Калакури¹⁵⁵, І. Скакальської¹⁵⁶, О. Готри¹⁵⁷ та ін. Для з'ясування ключових

¹⁴⁵ Мутафчиевъ П. История на Българския народъ. Томъ I: Перво Българско Царство. София: Издателство Българска книга, 1943. 393 с.

¹⁴⁶ Петров П. Образуване на българската държава. София: Издателство наука и изкуство, 1981. 397 с.

¹⁴⁷ Рънсиман С. История на Първото Българско Царство / ред. А. Мачева. 1993. София. 268 с.

¹⁴⁸ Свириденко В. Роль організацій консервативного спрямування у Болгарському Відродженні (60-ті рр. ХІХ ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 12. С. 91-100.

¹⁴⁹ Филипос К. Първата Българска държава и византийската ойкуменическа империя (681–852). Византийско-болгарски политически отношения. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», Държавна агенция «Архиви», 2012. 149 с.

¹⁵⁰ Чорній В. П. Історія Болгарії. Львів, 2007. 404 с.; Його ж. Болгарське національне відродження: хронологічні рамки і періодизація. *Проблеми слов'янознавства*. 2000. Вип. 51. С. 84-91.

¹⁵¹ Янкова І. Огнища на духовна пробуда: Изгревът на светлината по българските земи. София, 2008. 104 с.

¹⁵² Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.

¹⁵³ Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.

¹⁵⁴ Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 95 с.; Його ж. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

¹⁵⁵ Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.

¹⁵⁶ Скакальська І. Еліта: Методологія дослідження. *Україна–Європа–Світ*. 2012. Вип. 9. С. 258.

¹⁵⁷ Готра О. Біографістика в контексті дослідження історії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. Вип. 684-685. С. 147-151.

понять та термінів у біографістиці були застосовані праці В. Попика¹⁵⁸, С. Ляшко¹⁵⁹, В. Чишка¹⁶⁰, І. Максименка та В. Панасюка¹⁶¹.

Методологічною основою дослідження стали принципи наукової об'єктивності, історизму, хронології, системності та проблемного підходу.

Дотримання принципу об'єктивності реалізоване у ході аналізу залучених до роботи документів та мемуарних матеріалів. Під час аналізу спогадів та листів враховане їх авторство та емоційна насиченість. Серед використаних нами принципів важливе місце також займає проблемний підхід. В дисертації здійснена спроба критичного аналізу історіографічних джерел. Також історіографія проблеми представлена в тексті за тематичними блоками. В середині кожного з них збережена та відображена послідовність створення, що вказує на дотримання принципу хронології (розділ 1). Збережена хронологія і у висвітленні основних етапів життя та професійної діяльності Василя Златарського (розділ 2).

Реалізація вище зазначених принципів була здійснена шляхом застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання. Під час написання дисертаційного дослідження нами були використані загальнонаукові методи – аналізу, синтезу, індукції, дедукції та логічно-аналітичний.

Застосування під час обґрунтування плану та написання роботи логічно-аналітичного методу дозволило відобразити історичний матеріал у послідовності. Дотримання структури робить дисертаційне дослідження логічно завершеним.

Вибір конкретних історичних методів був зумовлений темою дисертаційної роботи. Характеристика життєвого шляху В. Н. Златарського у поєднанні з аналізом його наукового доробку дозволяють віднести наше

¹⁵⁸ Попик В. І. Biography – Біографіка – Біографістика – Бібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. *ВІЖ*. 2015. № 3. С. 122-136.

¹⁵⁹ Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе. *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 27-50.

¹⁶⁰ Чишка В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ, 1996. 240 с.

¹⁶¹ Максименко І. В., Панасюк В. Б. Біографістика и биоисториография. *ЗІФ ОДУ*. 1997. Вип. 4. С. 135-140.

дослідження до історії історіографії. Такі роботи дають змогу простежити коло інтересів науковця чи групи науковців. Напрямок може набувати ознак біографістики, коли в центрі уваги дослідника стоять походження, освіта, особисте життя чи кар'єра науковця¹⁶².

Біографічний напрямок є досить специфічним з огляду на необхідність зосередження уваги не лише на фактах, а і на особистісних рисах індивіда. Наголосимо, що на сьогоднішній день серед істориків не існує єдиної позиції щодо історичної біографістики. На думку Н. Яковенко, не існує якогось окремого «біографічного методу», а тому історик мусить послуговуватись загальноісторичними «способами»¹⁶³. Наукова біографія характеризує творчу діяльність вченого та еволюцію його поглядів. Такі праці є важливою частиною історіографічних досліджень, адже дозволяють розглянути в центрі процесів людину¹⁶⁴. С. Ляшко теж акцентує, що як спеціальна історична дисципліна біографістика досліджує людину в історії¹⁶⁵.

Натомість В. Чишко розглядає біографістику як окрему галузь історичної науки, яка вивчає діяльність окремих людей у контексті відповідної епохи¹⁶⁶. До специфічних методик історико-біографічного аналізу він відносить такі, що мають справу з поясненням індивідуального в історичному процесі¹⁶⁷. Історико-біографічне дослідження, на думку вченого, може містити такі структурні елементи: вибір постаті та формулювання мети дослідження, підбір необхідних джерел, аналіз фактів, що стосуються історичної постаті, реконструкція подій з життя, оцінка особистості, побудова єдиної гіпотези, її доказ із залученням доступного емпіричного матеріалу¹⁶⁸.

¹⁶² Яковенко Н. Вступ до історії. С. 32.

¹⁶³ Там само. С. 250.

¹⁶⁴ Максименко І. В., Панасюк В. Б. Біографістика и биоисториография. С. 137.

¹⁶⁵ Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе. С. 27-50.

¹⁶⁶ Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. Київ: вища школа, 2002. 430 с.

¹⁶⁷ Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. С. 186-187.

¹⁶⁸ Там само. С. 187.

О. Готра наголошує, що найбільш популярним та найбільш складним жанром є біографія інтелектуала (інтелектуальна персоналістика)¹⁶⁹. За її твердженням *«Біографія культурного та громадського діяча доводить, що історію творить людина, життя і доля якої невіддільні від ідей, які у сукупності утворюють національну культуру»*¹⁷⁰.

У другому розділі дисертаційного дослідження узагальнена інформація з біографій представників родини Златарських розглядається у контексті суспільно-політичних процесів, що відбувались у Болгарії протягом другої половини XIX – початку XX століття. Біографії персоналій у роботі представляють собою мікроаналіз, застосований для реконструкції життя постатей. У ході здійснення дослідження нами зібрана та узагальнена інформація про особисте життя, професійну та громадську діяльність Василя Златарського, його батька Николи Златарського, братів – Георга та Стефана. Здійснити такий аналіз без залучення відомостей про загальноісторичний процес означало б «вирвати» інформацію з контексту. Біографістика змушує автора поступово перейти від мікроаналізу до макроаналізу¹⁷¹.

Оскільки жодне з писемних джерел не відображає повною мірою об'єктивної дійсності – одним із основних методів будь-якої історичної праці є критичний підхід¹⁷². Дослідження з історіографії не є винятком, адже історія історичної думки може будуватися лише на правильному декодуванні поглядів істориків минулих поколінь¹⁷³. Робота з історіографічними джерелами теж вимагає застосування критики – врахування авторства, часу і обставин їх створення. Розглядаючи у своїй роботі праці радянського періоду, ми усвідомлюємо, що висловлене в них ставлення до творчості В. Златарського та інших болгарських істориків доби національного відродження, значною мірою не відповідає дійсності та є ідеологічно

¹⁶⁹ Готра О. Біографістика в контексті дослідження історії. С. 148.

¹⁷⁰ Там само. С. 150.

¹⁷¹ Там само. С. 149.

¹⁷² Яковенко Н. Вступ до історії. С. 238-239.

¹⁷³ Дашкевич Я. Питання розвитку історіографії спеціальних історичних дисциплін історії України. *Архіви України*. Київ, 1970. № 4. С. 12.

заангажованим. Саме тому під час вивчення даного питання ми намагалися розглядати виникнення окремих тверджень в історіографії з урахуванням історичних обставин, в яких вони зародились. Також критичний підхід використаний під час аналізу джерел, дисертант враховує їх авторство та зв'язки автора з історичною особою, яка стала об'єктом нашого дослідження (розділ 2).

Під час характеристики життєвого та наукового шляху Василя Златарського нами були використані елементи проспективного методу. Він дозволяє визначити вплив окремих подій, оточення на формування особистісного та наукового світогляду історичної постаті¹⁷⁴. В роботі нами були зафіксовані життєві шляхи та кар'єрні досягнення представників родини Златарських. Завдяки аналізу спогадів К. Златарської-Тодорової нами здійснена спроба визначити вплив родинного середовища, як малої соціальної групи, на формування особистості В. Златарського (розділ 2). Аналіз робіт дослідника у контексті з роботами та відомостями про його вчителів – В. Ламанського та В. Василевського дає можливість простежити їх вплив на формування його методологічних підходів.

Порівняльно-історичний метод використаний під час написання частини дисертації, присвяченої внеску В. Златарського в історичну науку. Зокрема були співставлені здобутки болгарських істориків першої половини ХІХ століття з досягненнями Василя Златарського (розділ 3). Нами були проаналізовані напрацювання попередників історика – Костянтина Їречека та Марина Дринова.

Метод історіографічного аналізу використаний під час збору та бібліографічної систематизації історіографічних джерел. За влучним висловом Я. Дашкевича – *«бібліографія та критика є найближчими сусідами історіографії»*¹⁷⁵. Це знайшло своє відображення у списку використаних джерел та літератури, поданого до роботи. В дослідженні проаналізовані за

¹⁷⁴ Скакальська І. Еліта: Методологія дослідження. С. 258; Яковенко Н. Вступ до історії. С. 248.

¹⁷⁵ Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. С. 212.

тематикою погляди інших дослідників на спадок В. Златарського (розділ 1), здійснена спроба охарактеризувати основні напрямки наукових інтересів вченого (розділ 3). Також у якості додатку дисертантом був складений повний перелік опублікованих робіт Василя Златарського, виданих з 1894 по 2007 роки, що нараховує 260 позицій (Додаток 2).

Найбільш уживані в роботі наукові терміни: «історіографія», «болгарське національне відродження», «наукова спадщина», «національна історіографія», «позитивізм».

Для трактування терміну «історіографія», використовуємо визначення Н. Яковенко, яка вбачає у ній окрему дисципліну, що вивчає стан історичної науки та історичного дослідження¹⁷⁶. Схожих позицій дотримуються також Л. Зашкільняк¹⁷⁷ та Я. Калакура¹⁷⁸. Досить близькою є і позиція О. О. Драч¹⁷⁹, В. П. Коцура, А. П. Коцура, А. М. Сахарова¹⁸⁰, які розглядають історіографію, як галузь наукових знань, що вивчає історію історичної науки¹⁸¹. В роботі історіографія подана з точки зору змісту історичних творів, проаналізовані стан та ступінь вивчення окремих проблем.

У дослідженні під поняттям «болгарське національне відродження» пропонуємо вважати події у Болгарії протягом 1762–1878 років, головним наслідком яких було пробудження національної свідомості болгар та боротьба за створення власної держави¹⁸². Різні підходи щодо трактування та

¹⁷⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. С. 31.

¹⁷⁷ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. С. 12.

¹⁷⁸ Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. С. 11.

¹⁷⁹ Драч О. О. Зарубіжна історіографія всесвітньої історії. Навчальний посібник. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2015. С. 8.

¹⁸⁰ Сахаров А. М. О предмете историографических исследований. Методология истории и историография (статьи и выступления). Москва: Изд-во МГУ, 1981. С. 126.

¹⁸¹ Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України. Курс лекцій. Чернівці, 1999. 520 с.

¹⁸² Нуриева З. Н. Национальное возрождение болгарского народа в конце XVIII – первой половине XIX века. *Vaki universitetinin xəbərləri*. Vaki, 2011. № 3. С. 73-80; Чорній В. П. Болгарське національне відродження: хронологічні рамки і періодизація. Проблеми слов'янознавства. 2000. Вип. 51. С. 84-91; Чорній В. П. Історія Болгарії. С. 166.

періодизації терміну були окремо проаналізовані у дисертації В. Свириденко¹⁸³.

Під терміном «наукова спадщина» в дисертації пропонуємо вважати сукупність доробку, що є результатом професійної діяльності науковця. В даному випадку ми застосовуємо цей термін для позначення історичних творів і концепцій, ідей та методів створених, або застосованих вченим.

Національну історіографію роботи варто розглядати як сукупність історичних шкіл, наукових організацій, товариств, установ, що займаються дослідженням історії певної нації. За означенням І. Колесник – *«національна історіографія етноцентрична і сприймається як автобіографія свого народу, решта учасників історії виступають наче тло»*¹⁸⁴.

Аналіз праць Василя Златарського дозволяє віднести їх до позитивістського напрямку в історіографії. Позитивізм розглядають як філософську течію, що обстоює використання в науці описового методу¹⁸⁵. В історії – з поясненням як протікають явища та без пояснення чому¹⁸⁶.

Таким чином під час написання роботи нами були використані джерела, що належать до історіографічних, архівних та мемуарних матеріалів. Відображена в них інформація дозволяє визначити місце родини Златарських в соціокультурних процесах у Болгарії в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття, реконструювати біографію В. Златарського, визначити умови формування особистісного та наукового світогляду вченого, дослідити постать Василя Златарського як видатного представника болгарської національної історіографії. Зауважимо, що не зважаючи на

¹⁸³ Свириденко В. О. Політика пам'яті Народної Республіки Болгарія щодо доби національного відродження: джерельний комплекс: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2016. 16 с.

¹⁸⁴ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 132-133.

¹⁸⁵ Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис. 2002. С. 492-493; Кроче Б. Теория и история историографии. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. С. 173.

¹⁸⁶ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. С. 45; Стельмах С. П. Позитивізм в історичній науці. *Енциклопедія історії України*. http://www.history.org.ua/?termin=Pozytyvizm_istorychnij (дата звернення: 04.02.2019).

велику кількість публікацій та наявний масив джерел, в історіографії відсутні узагальнюючі роботи, присвячені доробку В. Златарського.

Використання під час написання роботи загальнонаукових, історичних методів та дотримання наукових принципів дає можливість об'єктивно розглянути обрану для дослідження тему.

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ і ТВОРЧИЙ ШЛЯХ В. Н. ЗЛАТАРСЬКОГО

2.1. Родина Златарських в соціокультурному просторі Болгарії другої половини XIX – початку XX століть

Період другої половини XIX – початку XX століття в історії Болгарії пов'язаний з активізацією політичного і культурного життя у контексті національного відродження. Серед рушійних сил цих процесів чільне місце традиційно належало інтелігенції. Сім'я Златарських була теж пов'язана з подіями болгарського національного відродження, а більшість її представників стали відомими завдяки професійній та громадській діяльності. Спробуємо охарактеризувати родину Златарських у вимірі суспільно-політичних процесів, що відбувались у Болгарії в означений період.

Протягом кінця XIV – XIX століть болгары перебували в залежності від Османської імперії¹⁸⁷. Завоювавши Болгарію, турки ліквідували на її території помісну церкву та фізично винищили представників національної еліти. Суспільство було позбавлене найбільш свідомої частини, що могла протистояти офіційній владі. Докорінно ситуація змінилася лише у середині XVIII століття, коли під впливом ринкових відносин поступово сформувалась болгарська буржуазія. Представники цієї верстви прагнули до змін не лише в економічній та соціальній сферах розвитку країни, а й в духовній. Саме буржуазія разом з представниками католицького духовенства, яке підтримувало тісні зв'язки із Заходом, зацікавилися просвітницькими ідеями та принесли їх до Болгарії. Майже одночасно з проникненням просвітництва у другій половині XVIII століття почався культурницький етап болгарського національного відродження¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Сохань П. С. Братерство, народжене в боях (до 100-річчя визволення Болгарії з-під Османського іга). Київ, 1977. С. 5

¹⁸⁸ Чорній В. П. Історія Болгарії. С. 165; Нуриева З. Н. Национальное возрождение болгарского народа в конце XVIII – первой половине XIX века. С. 73.

Окремі дослідники пов'язують зародження болгарського національно-визвольного руху з іменем Паїсія Хілендарського¹⁸⁹. У 1762 році він виклав ідею незалежної Болгарії на сторінках своєї праці «Історія Слов'яноболгарська» («История славяноболгарская»)¹⁹⁰. Дослідження з історії болгар стало закликом до вивчення минулого. Автор обґрунтував право свого народу на власну державу. Паїсій Хілендарський виступав не лише проти османського панування, а й проти засилля грецької церкви. Видана ним історична праця не містила прямих закликів до відновлення держави чи інших конкретних дій, але її зміст призвів до пробудження національної свідомості болгарського народу. Він вважав, що відродити незалежність Болгарії буде можливо за допомогою Росії¹⁹¹. Наприкінці XVIII – на початку XIX століть священик Софроній (Стойко Владіславов) поширював працю Паїсія Хілендарського у переписах. У 1806 році Софроній підготував та видав друком збірник проповідей і повчань «Недільник», який став першою книгою новоболгарською мовою¹⁹².

Фазою активності національно-визвольного руху вважається середина – друга половина XIX століття. В цей час його метою було повне визволення Болгарії від Османської імперії¹⁹³. Майже паралельно із боротьбою за державу почалась боротьба за національну, самостійну церкву¹⁹⁴. Таким чином, головними ворогами Болгарії за доби національного відродження виступали турецька влада та Константинопольська грецька патріархія¹⁹⁵. У 40-х роках XIX століття через засилля грецького духовенства виступи

¹⁸⁹ История и культура Болгарии: к 1300-летию образования болгарского государства. Москва, 1981. С. 75.

¹⁹⁰ Нуриева З. Н. Национальное возрождение болгарского народа в конце XVIII – первой половине XIX века. С. 73; Державин Н. С. История Болгарии. Т 4. Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца 18 века до 1877 г. С. 70.

¹⁹¹ История славеноболгарская собрана и нареждена Паисиемъ Иеромонахомъ в лето 1762 / стькми Йор Ивановъ. София: Държавна печатница, 1914. 91 с.

¹⁹² Чорній В. П. Історія Болгарії. С. 165-166.

¹⁹³ Свириденко В. Роль організацій консервативного спрямування у Болгарському Відродженні (60-ті рр. XIX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. С. 92; Піскіжова В. Болгаристичні студії в Україні XIX ст. *Міжнародні зв'язки України: нові пошуки і знахідки*. Київ, 2009. Вип. 18. С. 271.

¹⁹⁴ Державин Н. С. История Болгарии. Т 4. Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца 18 века до 1877 г. С. 71

¹⁹⁵ Ровняков А. А. В борьбе за свободу Болгарии. Национальное освободительное движение в болгарского народа и деятельность Г. Райковского 30-е–60-е гг. XIX в. Ленинград, 1980. С. 38

переросли у повстання¹⁹⁶. Учасники церковного руху на початкових етапах переслідували мету – замінити грецьке духовенство болгарським. У 40-х – 50-х роках ХІХ століття він охопив велику частину Болгарії та перетворився на великий політичний рух, вимогою якого було створення незалежної болгарської церкви¹⁹⁷.

У ХІХ столітті ідея створення держави в Болгарії знайшла відображення і в політичній сфері. Її ідеологом вважають революціонера Георгія Раковського. Практична ж реалізація національної ідеї пов'язана з Василем Левським. Разом із своїм товаришем Любеном Каравеловим вони створили керівний орган національно-визвольного руху в Бухаресті – Болгарський революційний центральний комітет. У 1873 році Л. Каравелова разом з іншими представниками революційних рухів було захоплено турками в полон¹⁹⁸. Після цих подій лідером національного руху став Христо Ботев. За його участі було підготовлено акції, які переросли у Старозагорське (вересень 1875 року) та Квітневе повстання (18 квітня – 23 травня 1876 року). Обидва виступи були жорстоко придушені турецькою владою, що викликало хвилю протестів світової громадськості¹⁹⁹. Цими подіями вдало скористалася Російська імперія, яка під приводом захисту слов'янських народів прагнула розширити свій вплив на Балканах. Саме під гаслом захисту поневолених слов'ян, спираючись на підтримку інтелігенції, 24 квітня 1877 року Російська імперія оголосила війну Туреччині²⁰⁰. В результаті перемоги у війні Росії та підписання у березні 1878 року Сан-Стефанського миру були послаблені позиції Османської імперії на Балканах, зокрема – проголошена автономія Князівства Болгарія²⁰¹. За Берлінським трактатом від 13 липня 1878 року

¹⁹⁶ Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев, 1976. С. 7.

¹⁹⁷ Ровняков А. А. В борьбе за свободу Болгарии. Национальное освободительное движение в болгарского народа и деятельность Г. Райковского 30-е – 60-е гг. ХІХ в. С. 48.

¹⁹⁸ Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. С. 8-9.

¹⁹⁹ Чорній В. П. Болгарія напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. Т. 3. С. 15-16.

²⁰⁰ Там само. С. 15.

²⁰¹ Беляев Н. И. Русско-турецкая война 1877–1878. Москва, 1956. URL: <https://flot.com/publications/books/shelf/belyaev/52.htm>; Десятилетия годовщина С.-Стефанского договора. 19

були визначені кордони держави, а її столицею стало м. Тирново²⁰². До виборів князя, які мали відбутися не пізніше ніж через 49 місяців, тимчасовий уряд в автономній області підпорядковувався комісару російського імператора та представникам Отаманської порти. Також в Болгарії була проголошена релігійна свобода²⁰³. Це сприяло подальшій активізації національного та культурного відродження.

Та навіть після звільнення у 1878 році країна ще не одне десятиліття продовжувала відчувати наслідки панування Османської імперії. На той час Болгарія відставала у розвитку всіх сфер життя порівняно з країнами Західної Європи. Наука та освіта залишалися на стадії зародження, не вистачало освітніх та культурних закладів. Центрами духовного життя та освіти були болгарські монастирі²⁰⁴. А тому важливим завданням для нової держави була розбудова власної мережі освітніх закладів.

У 1880 році Народні Збори прийняли закон, відповідно до якого була сформована структура шкільних навчальних закладів. Початкову освіту надавали чотирирічні школи. Середню – трикласні школи та гімназії. Створені за російським зразком класичні та трикласні гімназії також користувалися російськими підручниками, що було досить складно для учнів²⁰⁵.

У 1891 році був прийнятий Закон про освіту. У школі з'явилися елементи національного виховання. Під час викладання значний акцент був поставлений на вивчення болгарської мови. Значна частина дітей, в окремих регіонах 40–50 %, не мали змоги здобути освіту²⁰⁶.

На території Болгарії навіть не було вищих навчальних закладів. Аби отримати вищу освіту, болгарам доводилося їхати за кордон. Більшість

февраля 1878–1888 гг. Историческая поминка. *Русская старина*. СПб., 1888. Т. 57. С. 519-554; Косев К. Сан-Стефанский мирен договор: закулисите на дипломатията. *Историческое бъдеше*. 1997. С. 21-28.

²⁰² Иричекъ К. Княжество България. Негова повърхнина, природа население, духовна култура, управление и новъйша история. Ч. 1. България държава. Пловдивъ, 1899. С. 1.

²⁰³ Берлинский трактат. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/berlin.htm>;

²⁰⁴ Косев Д. Новая история Болгарии. Курс лекций. 1952. С. 51, 156-157.

²⁰⁵ Чорній В. П. Історія Болгарії. С. 217.

²⁰⁶ Там само.

інтелігенції того часу навчалася у закладах Російської імперії. Після здобуття освіти значна кількість з них не повернулася на батьківщину. Це, в свою чергу, призвело до зниження наукового потенціалу та суспільної кризи в Болгарії²⁰⁷.

Лише у 1888 році у Софії були відкриті Вищі педагогічні курси, які згодом були перетворені на Вищу школу з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним і юридичним. Для викладання до вишу запрошували фахівців з-за кордону²⁰⁸.

Проте, завершення османського панування в країні внаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 років започатковувало зміни в багатьох сферах життя. Зовнішній фактор та російське втручання на Балканах посприяли активізації національного життя в Болгарії²⁰⁹. Російська імперія, реалізуючи політику панславізму, після звільнення країни допомагала їй налагодити економічне, політичне та культурне життя. У 1908 році Болгарія проголосила незалежність. За 30 років болгарам вдалося не лише повернути втрачену державу, а й відродити релігію, науку, освіту та інші сфери культури.

Активну участь у національному болгарському русі, з-поміж представників родини Златарських, в першу чергу брав Никола Златарський – батько відомого історика.

Никола Попвасилев (Василев) Златарський народився у 1823 році у с. Златариця. Про його освіту та ранні роки життя відомо мало. Протягом 1835 року він навчався у школі Неофіта Рильського, де освоїв белл-ланкастерську методику викладання²¹⁰. Н. Златарський все життя займався педагогічною діяльністю. Між 1842 та 1844 роками було відкрито першу болгарську школу при церкві Святого Миколая в м. Тирново. Точну дату

²⁰⁷ Косев Д. Новая история Болгарии. С. 156-157.

²⁰⁸ Чорній В. П. Історія Болгарії. С. 217-218.

²⁰⁹ История и культура Болгарии: к 1300-летию образования болгарского государства. С. 80.

²¹⁰ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 6. Биография от В. Златарски за Никола Златарски, арк. 1.

відкриття школи не встановлено. У біографії батька В. Златарський зазначив, що заклад було відкрито у 1842 або 1843 році²¹¹, К. Златарська-Тодорова пише – у 1843 або 1844 роках²¹². У 1845 році Никола Златарський став вчителем у цій школі, де викладав за вже згаданою белл-ланкастерською методикою²¹³. Цей метод почали використовувати в Болгарії саме у період національного відродження. Як відомо, він полягає у взаємному навчанні – старші учні з високим рівнем успішності навчали менших школярів²¹⁴. Після уроків школярі вивчали та співали болгарські пісні, опановували воєнне мистецтво, що викликало невдоволення з боку офіційної влади.

Никола Златарський був освіченою людиною та талановитим каліграфом, особливо з церковнослов'янського шрифту та сам писав музику до пісень. До наших днів збереглися складені ним церковні пісні²¹⁵. Досить швидко в країні поширилась інформація про те, що він хороший співак. У 1849 році Н. Златарський отримав листа із запрошенням до Стамбула співати в болгарській церкві Святого Стефана. Никола погодився, бо мав намір не лише співати, а й викладати. Але згодом передумав, аргументувавши своє рішення тим, що одружений. Зі спогадів К. Златарської-Тодорової відомо, що 1848 році він дійсно одружився з Анастасією Бичлиятою, з якою прожив усе життя. Залишившись у Тирново, він займався культурно-просвітницькою діяльністю²¹⁶.

Саме в цей період розпочалася боротьба проти грецького духовенства в м. Тирново. Н. Златарський став активним учасником цих подій. За свідченнями Л. Любенової, Никола Златарський брав участь у Першому церковно-народному соборі 1871 року у Константинополі. Завдяки діяльності собору були ухвалені статuti Болгарського екзархату, що означало

²¹¹ Там само.

²¹² Златарська-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 11.

²¹³ Златарська-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 11; Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. С. 238.

²¹⁴ Янкова И. Огнища на духовна пробуда: Изгревът на светлината по българските земи. София, 2008. С. 14.

²¹⁵ Там само. С. 12.

²¹⁶ Янкова И. Огнища на духовна пробуда: Изгревът на светлината по българските земи. София, 2008. С. 11–13; Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. С. 238.

відновлення автокефальної Православної церкви в Болгарії. Таким чином, за доби відродження відбулося звільнення Болгарії не лише від політичного, а і духовного рабства²¹⁷.

Участь у боротьбі за церковну незалежність болгар відображає також кореспонденція Н. Златарського. Збереглися листи, адресовані відомим на той час культурним діячам – Петку Славейкову, Ніколі Михайловському, Цветку Саморджиєву, Ніколі Минчоглу²¹⁸.

Друзі та соратники по боротьбі за церкву ставилися з повагою до Н. Златарського. Так після вигнання грецького митрополита з Тирново, він отримав лист подяки від друга Петка Славейкова із Константинополя: « ... Чи знаєш ти Колчо? Завдяки тобі моє серце спокійне. З Вами разом ми вигнали Неофіта. Знаю і вірю, і кажу: ми його вигнали, істина, що все під силу у співпраці...»²¹⁹.

П. Славейков працював вчителем в Трявна. Із Н. Златарським його пов'язувала справжня дружба. Крім участі у церковному русі обох діячів поєднував спільний інтерес до російської художньої літератури²²⁰.

Згодом, у 1858 році, Н. Златарський був призначений на посаду секретаря Тирновської болгарської общини. Роботою він був задоволений, присвятивши їй частину життя. Тепер Никола не тільки брав участь у культурному житті Тирново, а й допомагав своїй батьківщині, працюючи на державній посаді²²¹.

З 1861 року відбувся церковний виступ Тирновської єпархії проти грецького церковного панування. Н. Златарський, як секретар общини, не міг стояти осторонь цієї події²²². Тирновські священики і громадяни припинили

²¹⁷ Нуриева З. Н. Национальное возрождение болгарского народа в конце XVIII – первой половине XIX века. С. 73-75.

²¹⁸ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 13-14; НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 6. Биография от В. Златарски за Никола Златарски, арк. 6.

²¹⁹ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 13-14.

²²⁰ Там само. С. 14.

²²¹ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 14; Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. С. 238.

²²² Там само. С. 238-239.

визнавати грецького владика Григорія як духовного наставника та заборонили йому вести богослужіння в церкві. Згодом було обрано духовного старосту при тирновській общині, до якої входили болгарські священики. Тирновська єпархія почала самостійно виконувати всі церковні обряди. Велика частина роботи з діловою документацією лягла на плечі секретаря общини – Николи Златарського. Переглядаючи листи, які були написані Н. Златарським до Цветка Саморджиева та Николи Минчоглу стає зрозумілим, що він в цей період багато працював на благо громади. Частина тексту одного із листів опубліковано К. Златарською-Тодоровою до Ц. Самарджиева – *«Низько вклоняюсь, Ви були здивовані моїм мовчанням, але пробачте мене, тому що тепер мій кабінет переповнений втричі, я був повністю зайнятий, намагаючись прислужити Господній справі»*²²³.

Протягом 11 років Никола Златарський вів усі справи, що стосувалися відносин єпархії з її представниками у Константинополі. Зокрема – офіційну та особисту кореспонденцію церкви. Через листи Никола Златарський звертався до султана з проханням вирішити церковне питання. Він вірив у справедливість та мав надію, що народ Болгарії зможе отримати те, за що так довго бореться. У 1872 році церковна боротьба закінчилась і 13 вересня у Тирново вперше вітали болгарського єпископа – Іларіона Макаріопольського. Никола Златарський залишився працювати при церкві, даючи приватні уроки для літніх людей з церковного співу. У 1872–1873 роках митрополит Іларіон відвідував громадян, які брали участь у боротьбі за церковну незалежність. Серед перших з ким він зустрівся були і представники родини Златарських. Під час спілкування Іларіон подякував Ніколі за заслуги перед церквою і пообіцяв посвятити маленького Василя служінню²²⁴.

Досить тяжка, непосильна праця та постійна боротьба, зовсім виснажили Н. Златарського. У 1875 році, на 52-му році життя, Никола

²²³ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 14-15.

²²⁴ Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. С. 239-240.

Златарський помер²²⁵. На чолі родини залишилась його дружина – Анастасія Златарська та старший син Александр.

Анастасія Златарська народилася у 1834 році в сім'ї тирновського торговця Генчо Бечлията. На жаль, про А. Златарську збереглося досить мало інформації. У 1848 році, у 14 років, вона одружилися з Николою Златарським. У шлюбі в них народилося п'ять дітей: чотири сини – Александр (1851), Георг (1854), Стефан (1862), Васил (1866) та донька – Вікторія (1858).

К. Златарська-Тодорова у своїй роботі навела лише кілька речень про неї як про дружину та матір. У сім'ї Анастасія була відданою, люблячою, завжди допомагала своїм дітям. Після смерті батька, під опікою матері діти й далі виховувались у високоморальному середовищі. На жаль, інші події з її життя для нас залишаються невідомі. Померла Анастасія Златарська у 1906 році. Вона була похована поряд зі своїм чоловіком у дворі Преображенського монастиря в Тирново. Пізніше діти Анастасії та Николи Златарських встановили пам'ятник на їх могилі із зображеннями²²⁶.

Розглянемо детальніше життєвий шлях дітей Николи Златарського. Атмосфера, яка панувала в сім'ї, сформувала у них чітку громадську та національну позицію. Всі вони, як їх батьки, протягом життя були не байдужими та брали участь у суспільних процесах Болгарії.

Старший син – Александр Златарський після смерті батька став на чолі родини. Аналізуючи листи із сімейного архіву, К. Златарська-Тодорова відзначала, що з вирішенням будь-яких питань всі зверталися до нього. Ще зовсім юним А. Златарський обрав шлях науковця, але через поганий стан здоров'я він не зміг займатися наукою²²⁷. Александр навчався в Стамбулі, а потім закінчив імператорський ліцей у Франції, після якого вступив до французького медичного училища. Але з початку навчання через емоційність

²²⁵ Златарська-Тодорова К. Баша ми Васил Златарски. С. 15; Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. С. 238-239.

²²⁶ Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. С. 239.

²²⁷ Златарська-Тодорова К. Баша ми Васил Златарски. С. 17-18.

він не зміг ходити на пари з анатомії. Ректор цього закладу звернувся до Николи Златарського, оскільки той був стурбованим, що здоров'я його сина погіршилося. Після цього батько прийняв рішення забрати сина додому. Александр повернувся у Тирново, де проживав із сім'єю, через деякий час його здоров'я покращилося. У 1875 році Александр Златарський планував продовжити навчання, проте через раптову смерть батька плани довелося відкласти. За словами Креси Златарської-Тодорової, він самотужки здобував освіту та маючи талант до математики, реалізував себе як фінансист²²⁸.

У 1876–1877 роках А. Златарський допомагав повстанцям у Тирново під час подій національно-демократичної революції, що забезпечило йому довіру та авторитет у місті. Після взяття Росією під контроль Тирново та створення тимчасової адміністрації, Александр у 1878 році був обраний чиновником до Фінансової палати (Сметната палата). Подальшу його долю спіткала трагедія, смерть близьких йому людей – двох доньок і дружини. Після цього чоловік, який успішно виконував обов'язки глави родини, зовсім втратив сили до життя не тільки морально, а й фізично. У 1926 році Александр помер²²⁹.

Не менш відомий в Болгарії та за її межами – Георг Златарський, який народився 19 лютого 1854 році в Тирново, де і здобув початкову освіту²³⁰. З дитинства мав тяжкий характер, але був хорошим учнем²³¹. Коли було майже 15 років Г. Златарський розпочав навчання у Константинополі в Імператорському ліцеї. Проте, навчання тут, з невідомих нам причин, його не задовольняло²³². У 1871 році він продовжив здобувати освіту у Загребській

²²⁸ Там само. С. 19.

²²⁹ Там само. С. 19-20.

²³⁰ Маврудчиев Б. Страници от календара на българската геология (1828–2005) 80 години Българско Геологическо Дружество. София, 2005. С. 5; Колев Б. Георги Златарски – виден Български учен. URL: <http://www.bulgaria-weekly.com/the-week/bulgaria/5704-georgi-zlatarski-viden-bulgarski-uchen.html> (дата звернення: 06.07.2017)

²³¹ Николов Т. Ами Буе Георги Златарски – две звезди в зората на българската геология. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2004. Год. 65. кн. 1-3. С. 10.

²³² Мачев Ф. Юбилей. Наследство на Георги Златарски (1854–1909) – 160 години от неговото рождение. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2014. Год. 75. кн. 1-3. С. 139.

гимназії, де проявив себе як дуже хороший, наполегливий учень²³³. У 1876 році Георг вдало склав вступні іспити до Загребського університету на природознавчі науки, обравши спеціальність геологію²³⁴. У 1880 році Г. Златарський закінчив навчання в університеті на відмінно. Повернувшись до Болгарії, з 1880 року він працював при Міністерстві фінансів на посаді геолога²³⁵. Займаючись наукою, Г. Златарський постійно відвідував провідні наукові центри інших країн. 1883 року він побував з робочим візитом у Австрії, у 1888–1894 роках – Англії, Бельгії, Франції та Австралії²³⁶.

Перша наукова праця Георга Златарського була надрукована у 1882 році – «Руди в Болгарії» («Рудите в България»). Це була одночасно і перша робота з геології у звільненій від османського панування Болгарії, надрукована рідною мовою, місцевим науковцем. Саме тому цю дату вважають зародженням болгарської геологічної науки²³⁷. У 1883 році Г. Златарський опублікував ще дві праці з геології – «Матеріали по геології та мінералогії Болгарії» («Материали по геологията и минералогията на България») та «Відомості про кам'яне вугілля у Північній Болгарії» («Бележки върху каменните въглища в Северна България») ²³⁸.

²³³ Маврудчиев Б. Страници от календара на българската геология (1828–2005) 80 години Българско Геологическо Дружество. С. 8.

²³⁴ Цанков Ц. Първият. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 1994. Год. 55. кн. 3. С. 1.

²³⁵ Цанков Ц. Първият. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 1994. Год. 55. кн. 3. С. 1; Мачев Ф. Юбилей. Наследство на Георги Златарски (1854–1909) – 160 години от неговото рождение. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2014. Год. 75. кн. 1-3. С. 139; Маврудчиев Б. Страници от календара на българската геология (1828–2005) «80 години Българско Геологическо Дружество». София, 2005. С. 32; Николов Т. Ами Буе Георги Златарски – две звезди в зората на българската геология. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2004. Год. 65. кн. 1-3. С. 11; Иричекъ К. Княжество България. Негова повърхнина, природа население, духовна култура, управление и новъша история. Ч. 1. Българска държава. С. 308-309.

²³⁶ Мачев Ф. Юбилей. Наследство на Георги Златарски (1854–1909) – 160 години от неговото рождение. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2014. Год. 75. кн. 1-3. С. 139-141.

²³⁷ Начев Ч. Юбилейна изложба «Първият геолог на България» (160 години от рождението на проф. Г. Н. Златарски. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2014. Год. 75. кн. 1-3. С. 14; Маврудчиев Б. Страници от календара на българската геология (1828–2005) «80 години Българско Геологическо Дружество». С. 13; Иванова И. Проф. Георги Златарски – първият български геолог URL: <http://glasove.com/categories/izgubenata-bylgariya/news/prof-georgi-zlatarski--pyrviqt-bylgarski-geolog> (дата звернення: 04.02.2019).

²³⁸ Маврудчиев Б. Страници от календара на българската геология (1828–2005) «80 години Българско Геологическо Дружество». С. 13; Вацев М. 125 години Българска геология (1880–2005) и 80 години Българско Геологическо Дружество (1925–2005). *Годишник на минно-геоложкия университет «Св. Иван Рилски»*. Геология и геофизика. София, 2006. Т. 49, Св. I. С. 218.

У 1885 році Георг Златарський тимчасово припинив свої дослідження у зв'язку з сербсько-болгарською війною. Як справжній патріот він пішов добровольцем на фронт²³⁹. Після припинення війни та приєднання до Болгарії Східної Румелії, Г. Златарський розпочав дослідження Південної Болгарії, що раніше було неможливим²⁴⁰. Пізніше результати цієї роботи були надруковані у записках Віденської академії наук, а у 1893 році в журналі Болгарського літературного товариства²⁴¹.

Георг Златарський пропрацював на державній посаді геолога при Міністерстві 17 років, за цей час відомство змінювалося у своїй структурі, а Георг займав різні посади – геолог-мінералог, керівник відділу шахт і геологічних розвідок («за мините и геологическа снимка»), директор геологічного бюро²⁴². У 1894 році його запросили працювати у Вище училище в Софії (пізніше Софійський університет Святого Климента Охридського), де він читав лекції з геології. У 1895 році Г. Златарського обрали доцентом, а у 1897 році він став професором та завідувачем кафедри геології²⁴³.

В університеті у різний час Георг Златарський читав курси з історичної геології, геології Болгарії, загальної геології, фізіографічної і динамічної геології, геотектоніки і стратиграфії геології, палеозоології та динамічної геології²⁴⁴. Крім науки Г. Златарський проявив себе як талановитий керівник та організатор. Його двічі обирали ректором університету. Перший раз у 1897–1898 роках, другий у 1901–1902 роках. Після другої ректорської

²³⁹ Николов Т. Ами Буе Георги Златарски – две звезди в зората на българската геология. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2004. Год. 65. кн. 1-3. С. 14; Цанков Ц. Първият. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 1994. Год. 55. кн. 3. С. 6.

²⁴⁰ Мачев Ф. Юбилеи. Наследство на Георги Златарски (1854–1909) – 160 години от неговото рождение. кн. 1-3. С. 139.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Цанков Ц. Първият. *Списание на Българското геологическо дружество*. С. 3.

²⁴³ Там само; Маврудчиев Б. Страници от календара на българската геология (1828–2005) «80 години Българско Геологическо Дружество». С. 13

²⁴⁴ Годишникъ на Софийския университетъ. *ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA*. София, 1908. III–IV. 1906–1907. С. 67

каденції, у 1903–1904 роках він працював на посаді декана фізико-математичного факультету²⁴⁵.

Георг Златарський був також членом різних наукових товариств: Болгарського літературного товариства, Французького геологічного товариства в Парижі, Бельгійського товариства з геології, палеонтології і гідрології, Угорського геологічного товариства в Будапешті, Південнослов'янської академії наук і мистецтва у Загребі, Сербської академії наук та Сербського геологічного товариства²⁴⁶.

Г. Златарський помер у 1909 році. Його вважали одним з кращих геологів Болгарії та Південно-Східної Європи²⁴⁷. В червні 2014 року в Національному музеї «Землята и хората» у Софії на пошану науковця була відкрита Ювілейна виставка «Перший геолог Болгарії». На урочистому заході був присутній внук Георга – професор Васил Златарський, який теж займається геологією і проживає в США²⁴⁸.

Третій син Николи та Анастасії Златарських – Стефан, народився 30 листопада 1862 році у Тирново. На відміну від своїх братів-науковців – Георга та Василя, Стефан обрав для себе зовсім інший шлях у професії. Нині у Болгарії мало відомо про його навчання та блискучу кар'єру військового. Ще зовсім молодим він поїхав навчатися до Росії. Саме там він досягнув кар'єрного росту²⁴⁹. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 років Стефан Златарський брав у ній участь добровольцем²⁵⁰. Після війни, у 1879 році в Болгарії С. Златарський на відмінно закінчив Софійське воєнне училище²⁵¹. Подальша його доля пов'язана з Росією. У 1880–1884 роках він

²⁴⁵ Мачев Ф. Юбилеи. Наследство на Георги Златарски (1854–1909) – 160 години от неговато рождение.. С. 142; Начев Ч. Юбилейна изложба «Първият геолог на България» (160 години от рождението на проф. Г. Н. Златарски. С. 145.

²⁴⁶ Цанков Ц. Първият. *Списание на Българското геологическо дружество*. С. 6-7.

²⁴⁷ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 20-22.

²⁴⁸ Начев Ч. Юбилейна изложба «Първият геолог на България» (160 години от рождението на проф. Г. Н. Златарски. С. 146.

²⁴⁹ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 24.

²⁵⁰ Михайлов А. А., Михайлов В. В. Болгарские офицеры-выпускники российской Николаевской академии Генерального штаба. *Славянский альманах*. 2017. С. 60.

²⁵¹ Първи випусък на Софийското воєнно училище по случай 50 годишнина от производство му (1879–1929). София, 1929. С. 66.

навчався в Михайлівському артилерійському училищі, а потім у Михайлівській артилерійській академії в Петербурзі²⁵².

У 1884 році Стефан повернувся в Болгарію, а у 1885 році, як і його старший брат Георг, брав участь у сербсько-болгарському конфлікті. Під час війни він був капітаном та командиром, керував 4-ю батареєю Першого артилерійського полку. З самого початку Стефан Златарський переживав невдачі, але стійкий характер, хоробрість та кмітливість допомогли капітану у виконанні поставлених завдань. За це він був нагороджений болгарським орденом «За хоробрість» IV ступеня²⁵³.

1886 року С. Златарський брав участь в антиурядових мітингах, через що був звільнений з армії. Після перевороту, Стефан емігрував до Румунії. Доля його завела у Бухарест, де готувався проросійський бунт. Він знову опинився в центрі політичних подій, перебуваючи у комітеті офіцерів-емігрантів. Але повстанці зазнали поразки, тож Стефан Златарський знову переїхав до Росії і вступив на службу тепер вже до російської армії.

Під час служби в Росії він продовжив освіту – навчався в Миколаївській академії Генерального штабу. Стефан до останнього цікавився воєнною справою. Ним були підготовлені та опубліковані кілька робіт з військової тактики та артилерійської справи. У Росії він почав свою кар'єру військового з штабс-капітана у 1889 році. В 1895–1896 роках став командиром роти в лейб-гвардійському Волинському полку. У 1901 році йому було присвоєне звання полковника²⁵⁴. З лютого 1901 року по березень 1907 року Стефан командував батареєю в Лейб-гвардії 3-ї артилерійської бригади, в березні – листопаді 1907 року дивізіоном в 1-ї Лейб-гвардії артилерійської бригади²⁵⁵. У 1907 році він отримав звання генерал-майора та

²⁵² Станчев М. Златарски, Васил Николаев (14.11.1866–15.12.1935). *Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ*. Харьков, 2016. С. 199.

²⁵³ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 26.

²⁵⁴ Станчев М. Златарски, Васил Николаев (14.11.1866–15.12.1935). *Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ*. С. 200.

²⁵⁵ Михайлов А. А., Михайлов В. В. Болгарские офицеры-выпускники российской Николаевской академии Генерального штаба. С. 61.

був призначений командиром 22-ї артилерійської бригади 22-ї піхотної дивізії²⁵⁶.

Завдяки зусиллям С. Златарського для 22-ї артилерійської бригади було збудоване приміщення Офіцерського зібрання в Новгороді. Ця будівля збереглася до наших днів²⁵⁷.

Справа з побудовою будинку Офіцерського зібрання для 22-ї артилерійської бригади набула справжнього резонансу. До початку будівельних робіт між Стефаном Златарським і владою точилася гостра боротьба за земельну ділянку. У 1910 році було виділено потрібні кошти на забудову, тоді генерал С. Златарський звернувся до міського голови з проханням надати землю під забудову. Поданий запит розглянула фінансова комісія міської думи Новгорода та відхилила його, мотивувавши свої дії відсутністю площі²⁵⁸. Тоді Стефан звернувся до міської управи, з проханням направити клопотання до міської думи. У випадку відмови довелось б розпочати будівництво за містом, а це було б незручно як самим військовим так і їх сім'ям. Розглянувши знову це питання, комісія вдруге надала негативну відповідь. Після цього Стефан Златарський звернувся з клопотанням виділити на вулиці Петербурзькій частину давнього міського валу під будівництво²⁵⁹. Зрозуміло, що це збурило всіх зацікавлених громадян. Тому знову на адресу 22-ї артилерійської бригади прозвучали слова відмови. 9 квітня 1910 році відбулося термінове засідання міської думи, на якому був присутній та взяв участь С. Златарський. Він виступив із промовою про необхідність виділити місце для бригади. Серед причин будівництва будівлі Офіцерського зібрання Стефан назвав *«наукові, воєнні і суспільні цілі»*. Під час голосування йому знову було відмовлено у

²⁵⁶ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 25; Станчев М. Златарски, Васил Николаев (14.11.1866–15.12.1935). С. 200.

²⁵⁷ Михайлов А. А., Михайлов В. В. Болгарские офицеры-выпускники российской Николаевской академии Генерального штаба. С. 61.

²⁵⁸ Хохлов И. Здания и сооружения военного ведомства в городской застройке Новгорода (середина XIX – начало XX века). *Новгородский исторический сборник*. Великий Новгород, 2014. Вып. 14. С. 251-252.

²⁵⁹ Там само. С. 252.

будівництві, а саме питання було перенаправлено на фінансову і земельну комісію думи²⁶⁰. 30 квітня, після роботи комісії, позитивне рішення таки було прийняте на засіданні думи. Але воно викликало протест у Новгороді. Імператорська археологічна комісія направила свій протест губернатору. Члени комісії виявилися не єдиними серед тих, хто звернувся до губернатора. Так 7 травня надійшло звернення від служителів Свято-Духовського монастиря. Все це призвело до скасування постанови Новгородської міської думи. Після цих подій Стефан Златарський звернувся до міської управи, щоб остаточно вирішити питання з ділянкою. Якби будівництво не розпочалось до 1 серпня, то виділені на це кошти мали піти на інші потреби²⁶¹.

Дивлячись на те, що часу залишалось зовсім мало, а питання – невирішеним, С. Златарський прийняв рішення будувати Офіцерське зібрання на території казарм. Для цього йому довелося знести дві будівлі. У 1912 році було збудовано будинок Офіцерського зібрання. Для С. Златарського це стало останньою великою справою його життя. В цей час, Стефан, так само як і його батько та брати, проявив себе у викладацькій діяльності. З 1911 року він читав лекції в Михайлівській та Миколаївській воєнних академіях²⁶².

Стефан Златарський прожив у Росії 25 років. За час служби в російській армії він був тричі удостоєний високих нагород – орденом «Святого Станіслава» III ступеня у 1901 році, орденом «Святого Станіслава» II ступеня у 1904 році, та орденом «Святого Володимира» III ступеня у 1911 році. Не дивлячись на кар'єрні успіхи, він хотів повернутися в Болгарію. У 1912 році йому дозволили це зробити в знак амністії у зв'язку з Балканською війною. Але для С. Златарського це назавжди залишилося нездійсненою мрією. Він раптово захворів на рак, і цього ж року помер.

²⁶⁰ Там само. С. 253.

²⁶¹ Там само. С. 254.

²⁶² Станчев М. Златарски, Васил Николаев (14.11.1866–15.12.1935). С. 200.

Стефан Златарський був похований у Новгороді, проте точне місце могили сьогодні невідоме.

У 1913 році Васил Златарський відвідав могилу брата. У своїх спогадах він говорив, що могила брата знаходиться у досить гарному та затишному місці – *«Прийшов на могилу Стефана. Приємне, чисте і спокійне місце. Поплакав та помолився. Знайшов багато фотографій, зроблених Стефаном, до того як він захворів. Багато офіцерів хочуть мати його портрет. Тут його любили як я зрозумів, незважаючи на важкий характер»*²⁶³. Згаданий у цих спогадах Василем Златарським факт, що *«кожен офіцер хоче мати портрет брата»*, свідчить про високий авторитет Стефана серед військових.

Стефан Златарський був різносторонньою особистістю, багато чим цікавився крім військової справи, любив подорожі, відвідав Францію, Італію, Грецію, Єгипет, про які весь час писав В. Златарському із закликами, що тому, як історика, обов'язково потрібно відвідати ці країни. Ще одним захопленням було мистецтво, колекціонування оригінальних картин, які після його смерті залишилися в сім'ї Василя Златарського²⁶⁴.

Єдиною донькою Николи та Анастасії Златарських була Вікторія Златарська (Петрова), яка народилася 1858 року у Тирново. Відомо лише про те, що В. Златарська мала гарні інтелектуальні здібності та була хорошою домогосподаркою. Вікторія вийшла заміж за Ілію Петрова та взяла його прізвище. Він був поважною людиною у Тирново, вихований та добрий чоловік. Спілкування сестри з братами було дуже теплим. Про це свідчать листи, які були адресовані до них. Вікторія та Ілія мали чотирьох дітей – доньки: Анастасія, Кароліна, Дора та син Никола. Вікторія Петрова прожила все життя зі своїм чоловіком у Тирново. У 1923 році вона захворіла, а вже через рік – у 1924 році померла²⁶⁵. Інша інформація про неї нам невідома.

²⁶³ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 30-31.

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ Там само. С. 32-33.

Таким чином, протягом другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття представники родини Златарських відіграли важливу роль у соціальних та культурних процесах, що протікали у Болгарії. Активна громадянська позиція та патріотизм сформувалися у сім'ї під впливом Николи Златарського, який був активним учасником національного відродження, брав участь у становленні болгарської церкви та займав важливі посади в органах місцевої влади. Найбільш яскравими є постаті Георга та Василя Златарських, які стали фундаторами вітчизняної геологічної та історичної наук відповідно.

2.2. Формування життєвого та наукового світогляду В. Н. Златарського

Васил Николов Златарський²⁶⁶ народився 14 листопада 1866 року в м. Тирново²⁶⁷. З самого дитинства хлопець брав приклад з батька, який був дуже цілеспрямованим та працьовитим. Можливо, саме викладацька діяльність батька надихнула ще зовсім малого Василя пов'язати свою долю з викладанням та наукою. З дитинства для сина батько був прикладом мужності, працелюбності та патріотизму.

Никола Златарський помер, коли Васил був ще зовсім юним, йому було лише 9 років. На виховання В. Златарського, безперечно, великий вплив, після смерті батька, мали старші брати. Варто сказати, що Васил Златарський залишив незакінчений рукопис про свого батька²⁶⁸. Відомості про цей документ були опубліковані Кресою Златарською-Тодоровою. Вона відзначила, що у роботі було охарактеризовано діяльність Н. Златарського під час болгарського відродження, відношення між батьком і його синами та

²⁶⁶ У публікаціях зустрічаються різні варіанти транскрибування з болгарської імені «Васил Николов Златарски». Відповідно до пункту 9, § 104 діючого Українського правопису в дисертації використовуємо варіант написання прізвища із суфіксом *-ськ(ий)* – «Златарський». Оскільки, в правописі відсутні правила перекладу імен написання імені та по-батькові залишимо без зміни – «Васил Николов Златарський».

²⁶⁷ НА БАН, София. Ф. 9 К. «В. Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобіографія на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1; Ангелов Д. Златарски, Васил Николов. Кирило-Методиевска енциклопедия. София, 1985. Т. 1. с. 722; Чолов П. Болгарски историци. Биографично-библиографски справочник. Академично издателство: Проф. Марин Дринов. С. 122.

²⁶⁸ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 11.

хвилювання Николи за його дітей. В свою чергу, діти довели своїми досягненнями, що батько мав великий позитивний вплив на подальшу їх долю²⁶⁹. Нажаль, праця залишилася незакінченою та не була надрукована. Її рукопис зберігається в НА БАН Ф. 9 К – «Васил Златарськи» під назвою «Біографія Николи Златарського написана В. Златарським» («Биография от В. Златарски за Никола Златарски»). Текст налічує 20 аркушів (40 сторінок), з яких 10 аркушів присвячено батькові, інші частини рукопису представляють собою робочі нотатки з історії Болгарії. На початку біографії зазначені особисті якості Н. Златарського – авторитетність перед турками, незалежний та сміливий характер²⁷⁰. У документі розповідається про вчителювання, роботу секретаря общини, боротьбу з грецьким духовенством та подана інформація про кореспонденцію Н. Златарського²⁷¹. Рукопис залишився незакінченим, оскільки останні роки життя Николи Златарського залишилися неописаними. Ще одну працю В. Златарський присвятив своєму батькові у 1898 році написавши статтю «Матеріали по відродженню. Листи П. Р. Соловейкова до Н. П. В. Златарського» («Материали по възраждането. Писмата на П. Р. Славейковъ до Н. П. В. Златарски»)²⁷².

Дуже складним для родини Златарських видався період після смерті батька. Всі діти потребували навчання, але через скруту коштів було недостатньо.

Дуже мало збереглося інформації про початкову освіту В. Златарського в Болгарії. Зазвичай, дослідження про нього містять коротку інформацію щодо навчання в Першій класичній гімназії Санкт-Петербурга, але майже нічого не відомо про навчання у Тирновській гімназії та Петропавлівському

²⁶⁹ Там само. С. 10-11.

²⁷⁰ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 6. Биография от В. Златарски за Никола Златарски, арк. 1.

²⁷¹ Тамо само.

²⁷² НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 6. Биография от В. Златарски за Никола Златарски, арк. 3.

духовному училищі²⁷³. У автобіографії Васил Златарський зазначив лише те, що початкову освіту він здобув у своєму рідному місті²⁷⁴.

Донька Василя Златарського у своїй праці «Батько мій Васил Златарський» опублікувала спогади друга її батька – історика Юрдана Трифонова, з яким вони разом навчалися у початковій школі. Згодом Ю. Трифонов став теж вченим, з В. Златарським вони залишалися друзями протягом усього життя. Ю. Трифонов згадував, що Васил був дуже скромний по характеру, незважаючи на те, що мав велику кількість заслуг у науці. Скромність, на його думку, – *«це вплив виховання сім'ї, в якій виріс Васил»*. На думку історика, саме родинне виховання було ключовим фактором, що вплинув на формування філософії В. Златарського²⁷⁵. У статті-некролозі «Промова на честь річниці смерті професора Василя Николова Златарського» («Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски»), аналізуючи біографію В. Златарського, Ю. Трифонов наголошував, що атмосфера дисципліни у сім'ї була створена батьком – Николою Златарським²⁷⁶.

Доповнимо зібрану інформацію про початкову освіту майбутнього дослідника. У своєму повідомленні Ю. Трифонов згадував, що в 6 років В. Златарський вже навчився читати та писати, а у 7 під керівництвом батька він вивчив священну історію і катехізис. Восени 1873 року Васил Златарський, якому в листопаді мало виповнитися 7 років, розпочав навчання у підготовчому класі Тирновської гімназії²⁷⁷. Як вже згадувалось, після смерті батька у 1875 році становище сім'ї дещо ускладнилося, проте, В. Златарський продовжив навчання. Через повстання у 1876 році та

²⁷³ Андреева М. А. Василий Николаевич Златарски. S. 136; Bidlo J. Vasil Nikolov Zlatarski. S 3; Михайлов П. Кореспонденцията на проф. Анастас Иширков до Васил Н. Златарски. *География*. София, 2008. 2. С. 38.

²⁷⁴ НА БАН, София. Ф. 9 К. «В. Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1.

²⁷⁵ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. София, 1975. С. 33-34.

²⁷⁶ Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. *Летопис на Българската академия на науките*. 1940. С. 238-239.

²⁷⁷ Там само. С. 240.

російсько-турецьку війну у 1877–1878 роках школу у Тирново кілька разів закривали²⁷⁸. У своєму рідному місті Васил Златарський закінчив три класи. У грудні 1878 році він отримав державну стипендію на навчання у Петропавлівському духовному училищі у м. Тирново²⁷⁹.

Васил був допитливим та старанним учнем. Навчання в духовному училищі для нього було легким і близьким по матеріалу. Про це свідчать відмінні оцінки в свідоцтві по закінченню першого та другого класів Петропавлівського училища²⁸⁰.

Навчання у Петропавлівському духовному училищі сформувало зацікавленість В. Златарського до історії культури Відродження. В цей період відбулося його знайомство з книгами, які містили інформацію про нову болгарську культуру. Саме під їх впливом в учня зародився інтерес до науки. У досить ранньому віці він почав виокремлювати для себе літературу, що стосувалася відродження у Болгарії²⁸¹.

За межами навчальних аудиторій В. Златарський був товариською людиною. Незважаючи на нове місце навчання і незнайомих людей, він відразу знайшов собі друзів. Училище і пансіонат, де навчався та проживав Васил Златарський перші два роки, знаходились у старій будівлі монастиря Святих Петра і Павла. Умови проживання в пансіонаті були важкими, але сприятлива атмосфера, товариське середовище, турбота викладачів і ректора сприяли хорошему навчанню та успіху В. Златарського²⁸². В першому і другому класі він співав у церковному хорі²⁸³. У 1881 році Васил завершив три роки навчання в училищі. В цей час Болгарія здобула незалежність, а

²⁷⁸ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. София, 1975. С. 34; Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. *Известия на българското историческо дружество*. София, 1978. Книга XXII. С. 283.

²⁷⁹ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. *Известия на българското историческо дружество*. София, 1978. Книга XXXII. С. 283.

²⁸⁰ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 18. Свидетелство на В. Златарски за завършен първи клас, 30 юни. 1880 г., 1 л.; Спр. 19. Свидетелство за завършено първо и второ полугодие на учебната 1880–1881 г., 30 ян – 29 юни. 1881 г., 1 л.

²⁸¹ Цанев Д. Васил Златарски и проблемите на българското Възраждане. С. 316.

²⁸² Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 34–36.

²⁸³ Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. С. 243.

його старші брати вже стали на самостійний життєвий шлях. На той час брат Василя – Стефан Златарський, перебував на службі в Росії. Він запросив свого меншого Василя на навчання, оскільки вважав, що хорошу освіту можна здобути лише в цій країні. Саме Стефан був ініціатором навчання Василя в гімназії²⁸⁴. В 14 років В. Златарський покинув Болгарію та переїхав до Санкт-Петербурга. Під час навчання Стефан опікувався меншим братом. У свідоцтві про закінчення третього та п'ятого класу в графі, де вказується адреса батьків або ж інших відповідальних осіб, зазначено – *«Михайлівська Артилерійська Академія Підпоручик Болгарської кінної артилерії Златарський»* (у Свідоцтві п'ятого класу – *«Поручик»*)²⁸⁵.

Майбутній історик записався на навчання у Першу класичну восьмикласну гімназію. Його відразу взяли в третій клас. Заклад мав дуже складну навчальну програму. Беручи до уваги свідоцтва про закінчення навчання третього, п'ятого, шостого та сьомого класів гімназії, можна зробити висновок, що одним з пріоритетів гімназійної програми було вивчення іноземних мов – латинської, грецької, французької та німецької. В. Златарському довелося опанувати російську мову на рівні із рідною болгарською. Навчання було складним, адже необхідно було багато працювати, щоб не відстати з інших навчальних предметів. В гімназії найскладнішими курсами для Василя, судячи з оцінок, були французька та латинська мови. В подальшому науковому житті він користувався вивченими мовами для роботи з історичними джерелами при написанні досліджень. Відмінна успішність у В. Златарського зафіксована з богослов'я, історії та математики²⁸⁶. Особливе ставлення він проявив до історії. Вчитель О. Кондратьєв своїм викладом ще більш стимулював інтерес юного

²⁸⁴ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 38-40; Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 283.

²⁸⁵ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 19. Свидетелство за завършено първо и второ полугодие на учебната 1880–1881 г., 30 ян. – 29 юни. 1881 г. Арк. 1; Спр. 21. Седмичен бележник от I Гимназия на В. Златарски, руски език, 1883/84 г. Арк. 1.

²⁸⁶ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 26. Зрелостно свидетелство за завършено гимназиално образование на В. Златарски, 1887 г., 2 л.

В. Златарського до науки про минуле. Крім навчання Васил цікавився театром і музикою російської столиці, якщо була змога – він обов'язково відвідував драматичні та оперні вистави²⁸⁷.

Солідна наукова і мовна підготовка дали можливість В. Златарському ознайомитися із російською славістикою і візантологією, яка в той час знаходилася на підйомі. Відзначимо, що він також постійно працював з роботами дослідників болгарського минулого – Марина Дринова та Константина Їречека. З часом це залишило відбиток на його творчості, оскільки саме він став продовжувачем їхньої справи²⁸⁸.

Після закінчення гімназії у 1887 році, В. Златарський деякий час працював домашнім вчителем і одночасно проживав в одного з хірургів (на жаль, прізвище лікаря у спогадах К. Тодорової-Златарської та у публікаціях інших авторів не зазначене)²⁸⁹. Васил Златарський був самостійним в обранні своєї професії. Будучи учнем в м. Тирнові, він отримав подарунок від батькового товариша – Цвятка Семерджиєва, книгу К. Їречека «Історія болгар» («Исторія болгарь»). Цікавий факт, але саме чеського історика Константина Йозефа Їречека у 1879 році запросили до Болгарії на посаду генерального секретаря при Міністерстві освіти. У 1880 році він особисто познайомився та працював разом із старшим братом Василя – Георгом Златарським.

Робота К. Їречека розпалила у В. Златарського цікавість до історії та стала однією із найулюбленіших²⁹⁰. Як уже відзначалось, під час навчання в Росії, вона була настільною книгою майбутнього історика. Прочитавши її, В. Златарський захотів детальніше дізнатися про минуле свого народу²⁹¹. К. Златарська-Тодорова згадувала, що Васил захопився книгою К. Їречека,

²⁸⁷ Златарська-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 414; НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 26. Зрелостно свидетелство за завършено гимназиално образование на В. Златарски, 1887 г. Арк. 1-2.

²⁸⁸ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 286.

²⁸⁹ Трифоновъ Ю. Речи по случай годишнината отъ смъртъта на проф. Василь Н. Златарски. *Летопис на Българската академия на науките*. 1940. С. 245.

²⁹⁰ Дроснева Е. Срезневски, българите и България през 170 години. С. 111.

²⁹¹ Златарська-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 43.

йому сподобався стиль її написання. Він відзначав, що всі історичні події в книзі подані *«насичено та захоплююче»*²⁹². Коли навчання в гімназії підійшло до закінчення, Василю потрібно було обирати подальший напрям своєї діяльності. Родина, перш за все брати, радили В. Златарському вступати на медицину, або на правові науки. Але він без коливань вирішив пов'язати своє життя з історією. Це рішення Васил прийняв дуже впевнено, і, як бачимо, не дарма – в подальшому його чекав ряд наукових відкриттів та здобутків²⁹³.

У 1887 році В. Златарський вступив на історико-філологічний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету²⁹⁴. В університеті вивчав історію середньовіччя та слов'янську філологію. Поступово Васил Златарський звернув увагу на болгарську історію та історію Балканського півострова.²⁹⁵ Підготовку до занять під час навчання в університеті вимагала багато часу та сил. Амбіційний, вимогливий до себе, жадібний до знань Васил дуже тяжко працював над своїми знаннями, іноді по 16–18 годин на добу. Одного дня, працюючи з такою ж наполегливістю, він відчув слабкість і втратив свідомість. Лікарі після цього випадку заборонили В. Златарському займатися більше чотирьох годин в день. Такі обмеження продовжувалися майже цілий рік. Васил переживав, оскільки знав, що не встигне закінчити свою роботу. Його улюбленими викладачами були відомі вчені, професори – завідувач кафедри слов'янської філології та історії слов'янських народів, історик-славист Володимир Іванович Ламанський та завідувач кафедри всесвітньої історії, візантолог Василь Григорович Василевський²⁹⁶. У В. Златарському викладачі цінували працелюбність, здібність, зацікавленість та наполегливість у навчанні.

²⁹² Там само. С. 55.

²⁹³ Там само. С. 40-43.

²⁹⁴ Bidlo J. Vasil Nikolov Zlatarski. S. 3; Дроснева Е. Срезневски, българите и България през 170 години. С. 99.

²⁹⁵ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 284.

²⁹⁶ Златарска-Годорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 47; Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 283-284.

Васил Златарський відвідував науковий гурток разом із І. Ростовцевим, О. Васильєвим, А. Андрєєвим, які згодом теж стали відомими істориками²⁹⁷.

В. Василевський читав для В. Златарського та його однокурсників спецкурс з огляду першоджерел з історії хрестових походів. Під час викладу курсу історик приділяв особливу увагу Візантії, а також країнам Східної Європи та Балканського півострова²⁹⁸. Наукові інтереси В. Василевського були також пов'язані з історією названих регіонів. Роботи В. Василевського, безперечно, носять позитивістський характер. Їх особливістю є використання великої кількості першоджерел та матеріалів суміжних дисциплін, інтерпретація фактів після їхньої перевірки, з'ясування умов створення першоджерела та їх достовірності²⁹⁹.

Згодом В. Василевський заснував центр візантології в Петербурзі. Протягом усього свого життя він займався дослідженням писемних візантійських джерел. Його праці з історії русько-візантійських зв'язків були оцінені науковим світом, і в 1879 році він отримав диплом доктора руської історії «honoris causa». Всі наукові відкриття В. Василевський доносив до студентів Петербурзького університету³⁰⁰.

Лекції В. Василевського користувалися великою популярністю серед слухачів університету. Очевидно, не випадково саме між цим викладачем та молодим студентом В. Златарським зав'язався діалог, основою якого стали спільні наукові інтереси. Основною порадою В. Василевського була теза про те, що для ретельного дослідження та вивчення історії болгар потрібно добре вивчити історію Візантії. Переглядаючи бібліографію В. Златарського, можемо помітити, що цілий цикл його праць присвячений саме Візантії.

²⁹⁷ Андреева М. А. Василий Николаевич Златарски. С. 136; Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. *Известия на българското историческо дружество*. С. 284.

²⁹⁸ Василий Григорьевич Васильевский. URL:<https://bioslovhist.spbu.ru/histschool/25-vasil-yevskiy-vasiliy-grigor-yevich.html>

²⁹⁹ Безверха В. М. Формування життєвого та наукового світогляду В. Н. Златарски. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 231.

³⁰⁰ Васильевский Василий Григорьевич. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Спб., 1892. Т. 5 А (10). С. 605-606; Безверха В. М. Формування життєвого та наукового світогляду В. Н. Златарски. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 229-231.

Інколи в історіографії його називають не дослідником історії середньовіччя Болгарії, а візантологом³⁰¹.

Задовго до навчання В. Златарського у Санкт-Петербурзькому університеті, протягом 1860–1862 років В. Василевський перебував у відрядженні, основний час якого провів у Берліні відвідуючи лекції знаменитого Т. Моммзена. Викладач часто розповідав на заняттях учням про лекції цього професора, не приховуючи свого захоплення³⁰². Пізніше Васил Златарський, за порадою свого викладача та за настановами брата, теж поїхав на навчання до цього знаменитого археолога.

Другий викладач В. Златарського – В. Ламанський, засновник історичної школи російських славістів³⁰³. Науковець був прихильником створення історії на основі аналізу першоджерел. Він одним із перших на основі архівних документів описав ряд подій з політичної та культурної історії XVIII століття. Ряд його праць присвячені історії християнства, постаттям Кирила і Мефодія. В історії народів історик надавав велику роль географічному фактору. Характерною рисою всесвітньої історії В. Ламанського є перебільшення ролі слов'ян в історії інших народів. Історію слов'янських народів він розглядав у тісних зв'язках з Візантією³⁰⁴.

В. Златарського та В. Ламанського поєднували дружні стосунки. До професора майбутній вчений звертався за порадами, про що свідчать проаналізовані К. Златарською-Тодоровою листи. Саме професор порадив йому перенести іспити на наступний рік і залишитися ще на рік у Петербурзі через хвороби.

³⁰¹ Clarke, James F. Zlatarski and Bulgarian Historiography. P. 438.

³⁰² Литаврин Г. Василий Григорьевич Васильевский – основатель Санкт-Петербургского центра византиноведения (1838 – 1899). *Византийский временник*. Москва, 1994. Вып. 55. С. 5.

³⁰³ Филлошкин А. Изучение истории словянских и балканских стран на историческом факультете СПбГУ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2011. Вып. 2. С. 207; Саприкина О. Вспоминая коллегу и учителя (некрологи В. И. Ламанскому как исторический источник). *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. 2012. Вып. 9. С. 258-259.

³⁰⁴ Шириняц А., Гудков А. Владимир Иванович Ламанский. URL: <http://www.portal-slovo.ru/history/35447.php> (дата звернення: 04.02.2019).

У 1891 році під керівництвом професора В. Ламанського В. Златарський підготував кандидатську дисертацію «Листи патріарха Миколая Мистика до болгарського царя Симеона» («Писмата на Цариградския патриархъ Николая Мистикъ до българския царь Симеонъ»)³⁰⁵. У автобіографії Васил Златарський зазначав, що «...працював я при проф. В. І. Ламанському та В. Г. Василевському і презентував кандидатську роботу на тему...». В. Златарський згадував, що після прочитання тексту В. Ламанський добре оцінив його працю³⁰⁶. Дисертацію було розділено на три частини та надруковано протягом 1894–1895 років³⁰⁷. Ця праця була схвалена іншими викладачами факультету, на якому навчався В. Златарський. Саме тоді, ще зовсім молодий дослідник, став відомим в наукових колах³⁰⁸.

Цікавим виявилось листування між братами Георгом та Василем Златарськими. Ці листи відносяться до періоду навчання Василя в університеті. Пізніше вони були опубліковані Кресою Златарською-Тодоровою. Георг писав у листах, що радий за професійний вибір Василя. На думку Георга: «історія – хорошии предмет». Під час навчання Васил писав Георгу, що має бажання навчатися в Інституті Археології. Георг це сприйняв добре і сказав, що Васил без труднощів зможе отримати фах з археології. Саме Георг вказав на Берлін, оскільки там працював відомий археолог Т. Моммзен. Але потім м'яко натякнув, що про це говорити рано, бо він зараз навчається і йому потрібно всі зусилля направляти на здобуття знань. Також

³⁰⁵ Андреева М. А. Василий Николаевич Златарски. S. 136; Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 284.

³⁰⁶ Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. С. 5; НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1.

³⁰⁷ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга X. С. 372-428; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 3-54; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Книга XII. С. 121-211.

³⁰⁸ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 47-48.

видно, що брат піклувався про Василя вказуючи на те, щоб він слідкував за своїм здоров'ям. Неодноразово Георг у своїх листах наголошував на тому, що після закінчення університету чи то історико-філологічного факультету в Петербурзі чи то Археологічного інституту в Берліні, у Болгарії йому вистачить роботи. Певною мірою це свідчить про патріотизм родини Златарських – працювати вони хотіли тільки в Болгарії³⁰⁹.

У 1892 році Васил закінчив Петербурзький університет і повернувся в Болгарію. Вже наступного року він від'їздить до Берліна здобувати фах археолога³¹⁰. За два роки навчання В. Златарський знайомиться з новими дисциплінами, такими як – історія грецької скульптури, історія та археологія ранньохристиянського мистецтва, вступ до метрології, історія пам'яток Пергамону, історія грецької міфології та інші³¹¹. Під час навчання у Берліні в 1894 році ним було написано реферат «Нові відомості про найдавніший період болгарської історії» («Нови известия за най-древния период българската история»). Цього ж року він був опублікований³¹².

Збереглися листи, які під час навчання у Берліні Васил писав своєму брату Стефану. Вони досить емоційні, в них Васил Златарський постійно говорив про себе, свою професію та майбутнє. Детально розмірковуючи над цим, він був впевнений, що його ціль стати викладачем. Він писав, що хотів би працювати у Вищій школі на кафедрі історії Болгарії. В. Златарський переживав, що невдача на початку професійного шляху зможе зламати його³¹³. Але всі ці переживання, як виявиться згодом, були марними.

Здобуття освіти в Петербурзі поєднало В. Златарського назавжди з російською культурою та науковою школою³¹⁴. Дослідниця Є. Дроснева, у

³⁰⁹ Там само. С. 49-50.

³¹⁰ Андреева М. А. Василий Николаевич Златарски. S. 136; 140 години от рождението на академик Васил Златарски. С. 36-37.

³¹¹ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 30. Университетска книжна за специализацията на В. Златарски в Берлинския университет, нем. език, 1894–95 г. Арк. 3-4.

³¹² Златарски В. Нови известия за най-древния период на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 145-154; Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 284.

³¹³ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. София, 1975. С. 51-53.

³¹⁴ Андреева М. А. Василий Николаевич Златарски. S. 136.

своїй статті «Санкт-Петербургские вехи болгаро-российского общения историков XIX – XXI вв.» пише, що після закінчення університету Васил Златарський мав дуже багато друзів, з якими він постійно підтримував наукові та особисті зв'язки³¹⁵.

Також помітний вплив на становлення наукового світогляду В. Златарського справив видатний болгарський історик Марин Стоянов Дринов. Він був енциклопедистом – етнограф, мовознавець, одночасно він став основоположником болгарської історичної науки та автором єдиної болгарської орфографії. Наукова спадщина Марина Дринова налічує понад 100 наукових праць. Переважна більшість робіт М. Дринова присвячена давній історії болгар, історії болгарської церкви та слов'яно-візантійських відносин. Багато здобутків в освіті та науці пов'язано з іменем М. Дринова.

Проживаючи у Харкові він досить рідко їздив до себе на батьківщину, але постійно підтримував зв'язок з своїми колегами та друзями через листування. Таким другом, духовним спадкоємцем та продовжувачем наукової справи для Марина Дринова став Васил Златарський. Після смерті М. Дринова довгий час листування продовжувалося від імені його сім'ї. Стосунки між науковцями були гарними та шанобливими. В листах М. Дринов ділиться з В. Златарським своїми особистими проблемами, розповідає про хворобу, яка його постійно мучить і те, що він прагне відвідати Болгарію. Пише про свою наукову роботу та життя університету. Частина переписки стосується наукових тем, над якими в той час працював В. Златарський. Вчений ділиться враженнями про опубліковану В. Златарським роботу «До питання про так звані виправлення історії Паїсія» («Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история»). Він хотів ознайомитися детально текстом Василя Златарського та ірсохимонаха Спиридона та сподівався, що Болгарське літературне товариство знайде кошти на публікацію підготовлених дослідником праць з передмовами.

³¹⁵ Дроснева Э. Санкт-Петербургские вехи болгаро-российского общения историков XIX–XXI вв. С. 141.

Пізніше, коли ці твори були опубліковані він здійснив їх аналіз у листах до В. Златарського³¹⁶.

Марин Дринов для Василя Златарського був тією людиною яка могла порадити, висловити свою думку та підказати як краще зробити. Він вважав себе учнем М. Дринова³¹⁷. А після його смерті займався перевезенням наукового архіву дослідника, що налічував понад 3000 документів та праху до Болгарії³¹⁸.

За словами Д. Кларка, саме М. Дринов заклав наукову основу болгарської історіографії, на яку В. Златарський міг опиратися³¹⁹. Донька В. Златарського з цього приводу писала, що саме наполегливість, яку проявив під час написання своєї тритомної роботи, була прикладом наслідування Марина Дринова. Неодноразово наголошує на тому, що завдяки працям відомих істориків К. Їречека та М. Дринова Васил Златарський захопився історією Болгарії, прагнучи донести її до болгарського народу³²⁰.

Про схожість не лише тематики дослідження вчених, а й їх підходів щодо створення історії писала З. Удальцова. Дослідниця вважала, що великий вплив на болгарських вчених справила російська історіографія. У своїй статті «Византиноведение в народнодемократической Болгарии (1944–1953)» вона наголошувала, що М. Дринов і В. Златарський користувалися не тільки методикою дослідження джерел, розробленою російськими вченими, але й концепціями та методологічними принципами, розробленими відомими вченими-візантологами – В. Василевським та Ф. Успенським³²¹.

³¹⁶ Пачев С. Листи родини Дринових до В. Н. Златарського як джерело вивчення історичної болгаристики. С. 362-363.

³¹⁷ Микитенко О. О. Фольклористична діяльність М. Дринова як «енциклопедія слов'янознавства». *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Издателство НА БАН, «Проф. Марин Дринов», 2014. Т. VII. С. 11.

³¹⁸ Там само. С. 367; Величкова Цв. «Дигитален архив Марин Дринов» – результати и перспективи. Харків; Софія: Издателство НА БАН, «Проф. Марин Дринов», 2014. С. 45.

³¹⁹ Clarke, James F. Zlatarski and Bulgarian Historiography. *The Slavonic and East European Review*. P. 437.

³²⁰ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 55-56.

³²¹ Удальцова З. В. Византиноведение в народнодемократической Болгарии (1944–1953). *Византийский Временник*. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1956. Т. VIII. С. 344-345; Тьпкова-Займова В. Неколко мисли относно развитието на византиологията у нас. Средновековният българин и «другите». *Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Дин Петър Ангелов*. Софія: Св. Климент Охридски, 2013. С. 28.

Серед праць Василя Златарського окремо варто виділити ті, які присвячені його вчителям – «Огляд до 30-ї річниці науково-видавничої діяльності професора М. С. Дринова» («Прегледъ на 30-годишната научно-книжовна дѣятелность на проф. М. С. Дриновъ»)³²², «Василь Григорович Василевський» (Посмертно) («Василій Григорьевичъ Васильевскій»)³²³, «Діяльність доктора Костянтина Їречека в Болгарії» («Дѣйностьта на Д-ръ Константинъ Иречекъ въ България»)³²⁴, «На честь поховання професора М. Дринова» («Погребението на проф. М. Дриновъ»)³²⁵, «М. С. Дринов» (Посмертно) («М. С. Дриновъ») (Поменикъ), «Професор доктор Костянтин Їречек» (Посмертно) («Професоръ д-ръ Константинъ Иречекъ») (Поменикъ).

В ході написання статті «Діяльність доктора Костянтина Їречека в Болгарії» зароджується переписка між В. Златарським та К. Їречеком. До виходу замітки у друк дослідник відправив К. Їречеку її текст. Останній вніс корективи у матеріали з власної біографії та у бібліографічний список праць підготовлених до статті³²⁶. В подальшому історики підтримували листування на різні наукові теми.

Під час відзначення 30-річчя наукової та професорської діяльності у 1926 році Василь Златарський виступив із промовою, частину з якої присвятив своїм вчителям-наставникам. Свою розповідь розпочав із того, що він ще зовсім молодий потрапив до справжніх професіоналів справи. Навчаючись у них, він отримав гарний приклад самовідданості, працелюбності, любові до вітчизняної історії, зазначивши своїх вчителів з фаху – В. Ламанського і В. Василевського та М. Дринова і К. Їречека. Також згадав про підтримку і

³²² Златарски В. Н. Прегледъ на 30-годишната научно-книжовна дѣятелность на проф. М. С. Дриновъ. *Сборниче за юбилея на проф. М. С. Дриновъ*. София, 1900. С. 34-76.

³²³ Златарски В. Н. Василій Григорьевичъ Васильевскій. (Поменикъ). *Периодический Список*. 1900. 61. С. 137-140.

³²⁴ Златарски В. Н. Дѣйностьта на Д-ръ Константинъ Иречекъ въ България. *Периодический Список*. 1905. 66. С. 1-30.

³²⁵ Златарски В. Н. Погребението на проф. М. Дриновъ. Съобщение. *Училищенъ Прѣгледъ*. Кн. 3-4. 1906. С. 453-467.

³²⁶ Златарска-Тодорова К. Баща ми Василь Златарски. С. 238.

цінні поради. Завершуючи цю тезу, він висловив свою вдячність та повагу до них³²⁷.

Останні роки свого життя В. Златарський присвятив написанню багатотомної «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя». Історик помер 15 грудня 1935 року внаслідок тривалої хвороби. У своїй статі П. Петров згадав факт – «...болгарський вчений помер з пером у руках, працюючи над останнім томом своєї праці «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя»³²⁸.

Формування особистісного світогляду Василя Златарського відбувалось, перш за все, в інтелігентній родині. Саме в родинному колі, наслідуючи свого батька Н. Златарського, майбутній вчений здобув такі риси характеру, як працелюбність та патріотизм, що знайшли своє відображення в професійній діяльності.

Науковий світогляд В. Златарського сформувався під впливом двох важливих факторів. Перший – знайомство в ранній юності з роботами болгарського дослідника М. Дринова та чеського історика К. Їречека. Викладені у їх працях відомості викликали інтерес до минулого Болгарії, спонукали майбутнього вченого до здобуття історичної освіти та подальших досліджень. Другий – університетське середовище. Отримані під час здобуття освіти навички роботи з візантійськими джерелами історик використовував протягом усього життя. Наголосимо, що не дивлячись на те, що світогляд молодого вченого формувався значною мірою під впливом російської історичної науки, все ж таки В. Златарський зміг зберегти власну національну самоідентичність та поклав її в основу своїх наукових концепцій.

³²⁷ Там само. С. 221-222.

³²⁸ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 285.

2.3. Викладацька, наукова та громадська діяльність В. Н. Златарського

Після здобуття освіти у Санкт-Петербурзькому та Берлінському університеті у 1895 році Васил Златарський повернувся до Болгарії. Кар'єру молодий історик розпочав викладачем при Першій чоловічій гімназії в Софії. В цей час В. Златарський також читав лекції з болгарської історії у Вищому училищі³²⁹. Тоді Вище училище, а згодом – університет, стали центром болгарської науки та осередком життя інтелігенції. Серед відомих вчених, які працювали на ниві науки були: філологи – А. Теодоров-Балан, Б. Цонев, І. Шишманов, географ А. Ішерков та історики – Г. Кацаров та В. Златарський та ін.³³⁰

У 1897 році він отримав звання доцента кафедри болгарської історії Вищого училища. В. Златарський швидко реалізував кар'єру і у 1901 році він отримав звання екстраординарного професора³³¹. Згодом, у 1904 році, Вище училище було реорганізоване в Софійський університет імені Климента Охридського³³². Слід зазначити, що з цього року В. Златарський співпрацював з Міністерством освіти, беручи участь в складі різних екзаменаційних комісій³³³. У 1906 році він отримав звання ординарного професора кафедри болгарської історії та історії балканських народів Софійського університету³³⁴.

Васил Златарський відповідально ставився до викладання в університеті. Підготовка до лекцій була досить ретельною, особливо в перші роки його викладання, оскільки окремі епізоди історії доводилося практично досліджувати самостійно. В. Златарський постійно вносив корективи до своїх

³²⁹ Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. С. 5.

³³⁰ Младенова М. Библиотекознанието в България от освобождението до средата на 40-те години на ХХ век. История, теория, практика. София, 2007. С. 27.

³³¹ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 284.

³³² Clarke, James F. Zlatarski and Bulgarian Historiography. P. 437.

³³³ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 209.

³³⁴ Михайлов П. Кореспонденцията на проф. Анастас Иширков до Васил Н. Златарски. *География*. София. 2008. 2. С. 38; Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. С. 5; Bidlo J. Vasil Nikolov Zlatarski. S. 3.

лекцій³³⁵. Під час відзначення 150-річчя з дня народження В. Златарського історик Т. Попнеделев сказав, що *«Васил Златарський був першим в багатьох відношеннях – першим викладачем болгарської історіографії, першим дослідником, який створив та видав цілісний лекційний курс з історії болгарського середньовіччя і той курс належав до таких, що рідко зустрічаються в лекціях інших викладачів»*³³⁶.

Тодор Попнеделев вважає, що В. Златарський не тільки фундатор історичної науки Болгарії, а й *«родоначальник болгарської моделі викладання в університеті»*³³⁷. Васил Златарський крім історії своїх студентів навчав методології історичних досліджень та викладення фактів. Він заснував болгарську університетську та академічну медієвістичну школу. В. Златарський – вчений-фундаменталіст, який прагнув викладати історію об'єктивно. В університеті він читав цілу низку лекційних курсів – з історії Болгарії (з моменту створення Першого Болгарського царства до XVII століття), болгарської історіографії, візантійського літописання як джерела з історії Болгарії, історію Румунії, Сербії, історію слов'яно-болгарську та інші³³⁸.

Після завершення навчання, паралельно з викладацькою кар'єрою, розгортнулася потужна наукова робота В. Златарського. Ще з початку викладання в університеті він прагнув написати багатотомну працю з історії. Склавав *«Програму загальної болгарської історії»* (*«Програму за общин материал по българска история»*)³³⁹, яка нагадує план-проспект його трьохтомної праці *«Історія Болгарської держави за доби середньовіччя»*.

У 1895 році Васил Златарський прочитав для студентів університету вступну лекцію на тему: *«Головні періоди в болгарській історії»* (*«Главни*

³³⁵ Златарска-Тодорова К. Баша ми Васил Златарски. С. 178-179.

³³⁶ Софийският университет отбеляза 150-годишнината от рождението на Васил Златарски. *Информационен бюлетин*. София, 2016. С. 53-54.

³³⁷ Кънев А. Историята е заряд, дори Библия във времена на тежки изпитания. URL: <https://gutenberg-bg.com/ludogorie.org/wp-content/uploads/2012/11/Spisanie-PUT-17.pdf>

³³⁸ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 284; 140 години от рождението на академик Васил Златарски. С. 37.

³³⁹ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 287.

периоди въ българската история. Вступителна лекция»). Дослідник розділив на дві частини матеріал, який стосувався формування болгарської держави, розглянувши історію Балканського півострова до приходу в цей регіон слов'ян та сам процес заселення Балкан слов'янами³⁴⁰.

У першому блоці лекції вчений розкрив обставини становлення первісних суспільств на території Балканського півострова та вплив на його історію Великого переселення народів. Друга частина цієї лекції характеризувала теорії заселення Балканського півострова слов'янами³⁴¹. Також він сконцентрував увагу на методологічних проблемах, які є наступною складовою в розвитку історіографії Болгарії³⁴². У 1897 році вперше В. Н. Златарський прочитав історіографічний курс³⁴³. А у 1907 році він підготував курс лекцій з історіографії Болгарії, який був вдосконалений та перероблений. Є. Дроснева відзначає, що історик одним з перших почав розглядати розвиток болгарської історичної науки в контексті розвитку тогочасної західної науки. Він є автором кількох статей з історіографії³⁴⁴. Ще одним напрямком в історіографії, який започаткував В. Златарський є перевидання монографій своїх попередників – М. Дринова, К. Їречека³⁴⁵. Цей напрямок в історіографії залишається актуальним і зараз, праці самого ж Василя Златарського були декілька разів перевидані після його смерті³⁴⁶.

Читаючи лекції з історіографії Болгарії, В. Златарський вважав за потрібне спочатку ознайомити студентів з проблемними питаннями, які стосуються періодизації.

Другому періоду болгарської історичної науки, який виокремлював В. Златарський, присвячений лекційний курс під назвою «Болгарська

³⁴⁰ Там само. С. 287.

³⁴¹ Там само.

³⁴² НА БАН, Софія. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 2; Дроснева Е. Тропинки историографии в Болгарии. *Харківський історичний збірник*. 2014. Вип. 13. С. 64.

³⁴³ Дроснева Е. Срезневски, българите и България през 170 години. С. 109.

³⁴⁴ Дроснева Е. Тропинки историографии в Болгарии. С. 64-65.

³⁴⁵ Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. С. 309-310.

³⁴⁶ Дроснева Е. Тропинки историографии в Болгарии. С. 67.

історіографія в ХІХ столітті». В лекційному курсі Васил Златарський виділяє два головних блоки в історіографії болгар. Один з них присвячений соціально-політичним і культурним умовам розвитку історичної науки, а інший – впливу болгарських істориків на історичну науку європейських дослідників³⁴⁷. Він починається з характеристики постаті Йована Раїча, а саме його праці, яка стосується історії болгарського народу. Васил Златарський коротко зупинився на таких особистостях як А. Нешкович, Й. Енгел, А. Кіпіловський. Значну кількість сторінок курсу займає аналіз робіт Ю. Венеліна, також дослідник згадував про В. Априлова, Х. Павловича, П. Сапунова, Н. Севелієва-Ростіславіча, П. Шафарика та С. Палаузова. В. Златарський під час написання лекційного курсу використовував критичний метод дослідження та солідну джерельну базу. Велику увагу приділяв дослідженням праць зазначених авторів. Менше уваги приділено біографіям особистостей, зазначені лише короткі відомості про окремих науковців.

Наступний лекційний курс, який викликає не меншу цікавість ніж попередній – «Слов'яно-болгарська історія та її першоджерела». В ньому Васил Златарський розглядає головні першоджерела, якими користувався Паїсій Хілендарський, а саме – Мавро Орбіні та Цезар Бароній. Також дослідник приділив увагу характеристиці російських та сербських першоджерел – «Пролог» та «Кормчая книга». В. Златарський намагається дізнатися якою «Кормчою книгою» користувався Паїсій Хілендарський – рукописним чи друкованим варіантом. На думку Василя, він користувався російським друкованим виданням 1650 року. Автор зазначав, що П. Хілендарський працював переважно з доступною йому російською літературою, цим самим знаходився під її впливом. Але при цьому

³⁴⁷ Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. С. 312; Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 302-303.

П. Хілендарський зміг створити власну ідею написання історії Батьківщини підкреслюючи важливість та значення свого народу³⁴⁸.

У лекційній аудиторії Васил Златарський був офіційним, серйозним, але на семінарах він відкривався зовсім з іншого боку³⁴⁹. На думку його доньки Креси Златарски-Тодорової, недоліком В. Златарського як лектора було те, що він дослівно читав свої лекції. Проте це не заважало йому тримати аудиторію в постійній увазі. Васил Златарський відрізнявся хорошим ставленням до студентів. Він підтримував теплі відносини з ними в аудиторії та поза її межами.

Слід згадати наукові екскурсії, які проводив історик своїм студентам. Тут і відкривався справжній В. Златарський у душевних та безпосередніх розмовах. Багато знімків, які були зроблені, показали наскільки активною була робота Василя зі студентами. Серед екскурсій В. Златарського були подорожі до історичних міст. З кожним курсом він відвідував старі столиці Болгарії: Пліска, Преслав та Тирново. У своєму рідному місті вчений ніколи не пропускав особливу йому історичну пам'ятку – монастир, який вміщав у себе Петропавлівське духовне училище, у якому він навчався. Також такі екскурсії В. Златарський проводив разом із студентами географами, якими керував професор А. Ішірков. За весь час викладання через аудиторії, в яких читав лекції Васил Златарський пройшли тисячі студентів. Залишилося одне звернення студентів до історика у 1926 році. У цьому листі говорилося, що В. Златарський має всі якості, які повинен мати вчений і професор: розум, наполегливість, доброта, справедливість та розуміння. Також у листі говорилося про дослідження якими займався Васил Златарський, які сприяли розвитку болгарської історичної науки³⁵⁰.

У своїй викладацькій діяльності В. Златарський не обмежився Софійським університетом імені Святого Климента Охридського, він також

³⁴⁸ Цанев Д. Васил Златарски и проблемите на българското Възраждане. С. 315-316.

³⁴⁹ Clarke, James F. Zlatarski and Bulgarian Historiography. P. 439.

³⁵⁰ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 186.

читав лекції в інших навчальних закладах, які відкрилися в період національного відродження в Болгарії.

У 1901–1902 роках Васил Златарський запрошений викладати всесвітню історію у Военному училищі, а 1925 році він читав лекції з болгарської історії у Военній академії. Протягом 1902–1904 роках вчений викладав у Софійській духовній семінарії. У 1920 році читав лекції з нової політичної і соціальної історії Болгарії та Балканського півострова у Балканському близькосхідному інституті (Свободния университет)³⁵¹. До цих лекцій Васил Златарський готувався по-особливому. Він турбувався про збереження власного іміджу та дотримання авторитету професора. Лекції щоразу чітко підбирались під аудиторію та характер курсу. Так, у 1921 році, читаючи лекції у Балканському близькосхідному інституті, В. Златарський підготував курс, за матеріалами якого видав окрему книгу – «Нова політична і соціальна історія Болгарії та Балканського півострова» («Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров»)³⁵².

Креса Златарська-Тодорова у своїй праці опублікувала факт, що з 1909 по 1933 рік Васил Златарський прочитав близько 30 лекцій з історії. Крім навчальних закладів, з самого початку його запрошували в різні товариства – «Съгласие», «Раковски», «Възпитание», «Славянска беседа» та багато інших. У своїх виступах він робив акцент на національну історію Болгарії. Цілком очевидно, що прочитані доповіді мали, крім основного інформаційного, потужний патріотично-виховний компонент. Публічні виступи з історії Болгарії Златарський проводив від початку своєї наукової діяльності і до смерті³⁵³.

Обставина, що Васил Златарський почав займатися дослідженням історії Болгарії, в той час коли Болгарія тільки стала незалежною, а її наука

³⁵¹ Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. С. 5.

³⁵² Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 180; Златарски В. Н. Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостровъ. Курсъ четень въ Балканския близкосточень институтъ презъ 1920-21 г. София, 1921. 159 с.

³⁵³ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 207-208.

лише ступила на шлях свого розвитку вплинула на творчість дослідника. В цей час зародилося ряд гіпотез та теорій. Як одному з перших дослідників болгарської історії Златарському необхідно було шукати та розробляти джерела. Саме дослідженню великої кількості першоджерел та літератури він присвятив перші роки своєї діяльності. І лише після всебічного вивчення першоджерел Васил взявся за їх обробку та аналіз³⁵⁴. Ретельне дослідження фактів, детальний аналіз подій – стали основними принципами в роботі Василя Златарського. Як зазначав дослідник П. Ников: *«болгарська історична наука ділиться на два періоди, перший – період національного романтизму, від Паїсія до Дринова, а другий – це період безпристрасного і критичного відношення до першоджерела»*³⁵⁵. Саме тлумачення другого періоду добре характеризує творчий підхід В. Златарського.

Стиль викладу Василя Златарського доволі складний, але послідовний. У своїх працях він розкриває нез'ясовані факти. При цьому речення побудовані дуже складно, іноді одне речення займає цілу сторінку³⁵⁶. Очевидно, це пов'язано з використанням великої кількості джерел та спробами їх детального аналізу. Безумовно, В. Златарський належить до кола позитивістів. В його роботах простежується основна ознака цього напрямку – детальний аналіз широкого кола історичних першоджерел, матеріалів суміжних дисциплін, інтерпретація фактів після їхньої перевірки, з'ясування умов створення першоджерел та їх достовірність³⁵⁷.

Для написання першого тому своєї праці «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» історик використав понад 50 джерел, більшість з яких – іншомовні. Васил Златарський для своїх досліджень використовував велику кількість середньовічної літератури, твори візантійських, арабських,

³⁵⁴ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 286.

³⁵⁵ Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. С. 305-315.

³⁵⁶ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 188-189.

³⁵⁷ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 302.

вірменських авторів та тексти західних хроністів. Всі факти отримані з цих текстів в руках дослідника піддавалися перевірці та аналізу³⁵⁸.

Ще однією сторінкою із життя В. Златарського є його адміністративна діяльність під час роботи в університеті. У своїй автобіографії вчений зазначив, що його двічі обирали деканом історико-філологічного факультету – у 1906–1907 роках та 1919–1920 роках³⁵⁹. В окремих публікаціях вказано, що В. Златарський очолював факультет тричі – протягом 1906–1907 років, 1907–1908 та 1919–1920 років³⁶⁰. У 1907 році, коли Васил Златарський був деканом історико-філологічного факультету, стався досить драматичний випадок. 3 січня 1907 року в Софії відбувалось урочисте відкриття Народного театру принцом Фердинандом. Група студентів Софійського університету засвистала Фердинанда. Наслідком цього глузування стало закриття університету на шість місяців та звільнення професорсько-викладацького складу³⁶¹. В. Златарський досить складно переживав звільнення. В цей час у нього відчувається криза в творчості, коштів постійно не вистачало навіть на елементарні речі, єдиною розрадою була підтримка сім'ї. У 1908 році зміна влади Болгарії та прихід демократичних сил вирішили питання з університетом. Вищий навчальний заклад відновив свою діяльність, а В. Златарський повернувся на кафедру болгарської історії³⁶².

Після відновлення університету Васил Златарський знову вдало проявив свої організаторські здібності. У 1913–1914 роках та 1924–1925 роках його двічі обирали на посаду ректора³⁶³. Збереглася цитата із його листа після обрання його ректором, яка дуже добре характеризує

³⁵⁸ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 43.

³⁵⁹ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1.

³⁶⁰ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 284; 140 години от рождението на академик Васил Златарски. С. 36.

³⁶¹ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 77; Миколенко Д. М. Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2008. С. 89; Сретенова Н. Университѣт и физиците. Начало. София: Херон Прес, 2000. С. 16

³⁶² Там само.

³⁶³ Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. С. 5

В. Златарського як відданого науці історика – *«О, Господи, за що мені весь цей тягар. Адміністративна робота всіяко руйнує мої наукові плани»*³⁶⁴. Васил Златарський був завжди відданий, відповідальний, серйозний по відношенню до своєї роботи. Його донька навела у своїх спогадах підтвердження тої відданості своїй роботі. У 1924 році, коли в університеті було свято, і він мав виступити перед колективом та студентами, в родині Златарських сталося горе – померла Вікторія, сестра історика. Попри біль та втрату В. Златарський виступив з урочистою промовою на святкуванні. Донька дослідника згадувала, що навіть через такі події її батько не міг дозволити собі проігнорувати обов'язок. У колі колег університету історик, не зважаючи на займану посаду, був дуже товариською людиною³⁶⁵.

Васил Златарський весь час брав участь у публічних заходах та підтримував наукові ініціативи. Велику роль він також відіграв у становленні археологічної науки у Болгарії³⁶⁶. Васил Златарський вважав археологію однією із найважливіших наук в галузі історичних знань. Саме з археологією тісно пов'язана громадська, наукова, суспільна діяльність В. Златарського³⁶⁷.

Розвиток археології, музейної справи в країні пов'язують із двома братами Шкорпіл, але і не випускають із уваги прізвище Златарського, який теж залишив вагомий внесок у дослідженні археологічних пам'яток, створення археологічних товариств³⁶⁸. Перші розкопки за участі В. Златарського відбулися у 1897 році у Преславі³⁶⁹. У 1899–1900 роках відбулися спільні розкопки російських і болгарських вчених в Абобі (Пліске). У складі експедиції працювали Ф. Успенський, К. Шкорпіл, М. Попруженко та В. Златарський. У ході експедиції було відкрито

³⁶⁴ Проф. Васил Златарски – один из героев «Золотого века» болгарских исторических исследований. URL: <https://rus.bg/esche/interesno/interesno/17498-prof-vasil-zlatarski-odin-iz-geroev-zolotogo-veka-bolgarskikh-istoricheskikh-issledovanij> (дата звернення: 04.02.2019).

³⁶⁵ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 33.

³⁶⁶ Там само. С. 209.

³⁶⁷ Арсенова И. Ерата Златарски в Софийския университет. С. 7.

³⁶⁸ Стаменова М. Модели на опозване на културното археологическо наследство в България. София, 2012. С. 155.

³⁶⁹ Арсенова И. Ерата Златарски в Софийския университет. С. 6.

стародавню болгарську столицю – Пліске³⁷⁰. В 1910 році Васил Златарський розпочав археологічні розкопки середньовічного міста Червен, першим об'єктом дослідження на ньому була церква³⁷¹.

1901 року було створено Болгарське археологічне товариство, мета якого полягала у пошуці, збереженні та вивченні пам'яток минулого. Членами цього товариства були відомі археологи, історики, вчені та художники, серед них – В. Златарський, Г. Кацаров, Л. Мілетіч, К. Сарафов, І. Вазов та інші³⁷². Пізніше це товариство було реорганізоване на Болгарський археологічний інститут, який юридично став самостійною установою. До ради інституту входили В. Златарський, Г. Кацаров, Р. Попов та інші³⁷³.

Вагомий внесок у збереження археологічних пам'яток було зроблено прийняттям у 1911 році Закону старожитностей. Цей закон передбачав виявлення історичного значення археологічних пам'яток, різних документів, творів мистецтва з найдавніших часів до звільненої Болгарії. Над цим питанням працювали відомі вчені та культурні діячі, серед яких і Васил Златарський³⁷⁴.

Археологія стимулювала інтерес В. Златарського до нумізматики³⁷⁵. Його нумізматичні дослідження були опубліковані в кількох працях – «Про випуск найдавніших болгарських монет» («Къмъ въпроса за най-старить българи монети»)³⁷⁶, «Внесок до болгарської нумізматики» («Приносъ къмъ българската нумизматика»)³⁷⁷. У 1923–1934 роках Васил Златарський

³⁷⁰ Архимандрит Августин. Русский археологический институт в Константинополе. Богословские труды. № 27. 1986. С. 279; Недков С. История на музейното дело в България. София: Агенция Европрес, 2006. С. 107.

³⁷¹ Недков С. История на музейното дело в България. С. 121.

³⁷² Стаменова М. Модели на опозване на културното археологическо наследство в България. С. 156.

³⁷³ Там само. С. 167.

³⁷⁴ Недков С. История на музейното дело в България. С. 79; Стаменова М. Модели на опозване на културното археологическо наследство в България. С. 161.

³⁷⁵ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 62.

³⁷⁶ Златарски В. Н. Къмъ въпроса за най-старите български монети. *Извѣстия на българското археологическо дружество*. I. София: Държавна печатница, 1910. С. 29-54.

³⁷⁷ Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. С. 8, 10; НА БАН, София. Ф. 9 К.

підготував рецензію на працю Н. Мушмова – «Монети і печатки болгарських царів» («Монетите и печатите на българските царе»). В своїй рецензії дослідник зробив кілька зауважень стосовно класифікації визначення болгарських монет³⁷⁸. За свою наукову кар'єру він рецензував більше 10 наукових досліджень³⁷⁹.

Багато часу та років він віддав роботі пов'язаній з Болгарською академією наук, яка до речі теж була створена у другій половині XIX століття. У 1869 році болгарські емігранти утворили в Румунії Болгарське літературне товариство на чолі з М. Дриновим. Після звільнення Болгарії у 1878 році товариство переїхало до Софії. У 1911 році воно було реорганізоване в Болгарську академію наук, яка вміщувала в себе об'єднані три відділи – «Природно-математичні та інженерні науки», «Біологічні, медичні і аграрні науки» і «Суспільні, гуманітарні науки та мистецтво». У 1900 році В. Златарський був обраним академіком Болгарської академії наук, найбільше працював у історико-філологічному відділі на посаді секретаря з 1900 по 1921 рік, а 1921 році у якості голови. У 1926 році вченого було обрано віце-президентом Болгарської академії наук³⁸⁰.

Васил Златарський віддано працював у науково-громадських організаціях. У 1901 році було створено Історичне товариство з ініціативи викладачів Вищого училища. Від самого створення наукового товариства В. Златарський був його членом. Історичне товариство після Першої світової війни стало національною організацією й було перейменоване на Болгарське історичне товариство. У 1911 році Василя Златарського обрали головою

«Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1.

³⁷⁸ Соколов М. Изъ древній истории болгарь. С. 268.

³⁷⁹ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 2-13; Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1.

³⁸⁰ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 285; Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. С. 5-6.

товариства, де він займався редагуванням журналу «Відомості болгарського історичного товариства» («Известия на българското историческо дружество»). На плечі дослідника випала клопітка робота, до якої він відносився сумлінно та старанно. На посаді голови Болгарського історичного товариства він працював до самої смерті. За ініціативи В. Златарського та його колеги П. Никова у 1928 році було засноване нове періодичне видання «Българска историческа библиотека» («Болгарська історична бібліотека»), яке сприяло популяризації історії Болгарії³⁸¹.

Важливим напрямом у наукових розвідках цього періоду була саме національна історія. Історики ставили за мету відкрити невідомі для народу сторінки власного минулого та довести природне право болгар на власну державність через призму подій давнини. У названих провідних болгарських журналах Васил Златарський неодноразово публікував свої наукові праці³⁸².

В. Златарський добре розумівся на філології, тому він був включений у редакційні комітети видань «Болгарський огляд» («Български преглед»), «Болгарські старожитності» («Български старини»), «Словянська бесіда» («Славянска беседа»). У 1918 році його було обрано членом Верховної редакційної комісії (Върховна проверочна комисия), яка займалася підготовкою перекладу тексту Біблії. У 1922 році Васил Златарський призначений головою комісії, яка проводила конкурс серед викладачів нововідкритого Богословського факультету.

Досить цікавий епізод із діяльності В. Златарського пов'язаний з передачею до Софійського університету бібліотеки відомого українського вченого-енциклопедиста Михайла Драгоманова. У 1898 році вдова Людмила Драгоманова звернулась до історико-філологічного факультету Вищого

³⁸¹ Златарска-Тодорова К. Баша ми Васил Златарски. С. 204-207; Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 285; Сборник в честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. С. 6; Clarke, James F. Zlatarski and Bulgarian Historiography. P. 438.

³⁸² НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 13.

училища у Софії з пропозицією викупити бібліотеку її чоловіка. Того ж року була створена комісія у складі Л. Мілетича, Д. Агури та В. Златарського. Вони займалися оцінкою вартості бібліотеки. Комісія констатувала, що бібліотека Драгоманова складається з фундаментальних та цінних творів придбання яких збагатило б колекцію бібліотеки вишу. За згодою Міністерства народної освіти бібліотека М. Драгоманова була викуплена за 10 тисяч левів. У 1899 році 4350 томів із цієї колекції надійшли до університетської бібліотеки, де частково зберігаються і сьогодні³⁸³.

З 1905 року Василя Златарського обрано членом Археографічної комісії³⁸⁴. Комісія була утворена у січні 1905 року Міністерством народної освіти, до неї входили вчені – Л. Мілетич, Б. Цонев, В. Златарський та С. Аргиров. Вони займалися виданням альманаху «Български старини», на сторінках якого публікували писемні болгарські середньовічні пам'ятки³⁸⁵.

Вчений постійно опікувався питанням збереження історичної наукової спадщини. У 1922 році він був запрошений взяти участь у наданні оцінки, наповненні та впорядкуванні книг Народної бібліотеки. Неодноразово директор бібліотеки Божан Ангелов наголошував на сумлінності та важливості роботи В. Златарського³⁸⁶.

У 1923 році Василь Златарський працював у складі комісії, яка вносила зміни до болгарської орфографії, зведеної М. Дриновим 1869 року. У 1933 році він брав участь у комісії, яка відповідала за зміну грецьких та турецьких географічних назв на болгарські³⁸⁷.

Багатогранна наукова діяльність В. Златарського набула визнання не лише в Болгарії, а й за її межами. За життя Василь Златарський був членом більше ніж десяти наукових товариств та співпрацював з іноземними

³⁸³ Якімова А. М. До історії бібліотеки М. П. Драгоманова в Софії. *Мова і культура*. Київ, 2011. Вип. 14. Т. 8. С. 37.

³⁸⁴ Недков С. История на музейното дело в България. С. 99.

³⁸⁵ Гюзелев В. Средновековна България в светлината на нови извори. София: Държавно издателство «Народна просвета», 1981. С. 11.

³⁸⁶ Златарска-Тодорова К. Баща ми Василь Златарски. С. 210-211.

³⁸⁷ Clarke, James F. Zlatarski and Bulgarian Historiography. P. 439.

університетами, академіями, інститутами. З 1898 року був членом товариства Златаришко «Развитие»³⁸⁸; з 1899 року – членом Російського археологічного інституту в Константинополі та Московського археологічного товариства³⁸⁹; з 1900 року – членом Болгарського книжкового товариства, яке пізніше трансформувалося у Болгарську Академію наук; протягом 1900–1921 років виконував обов’язки секретаря історико-філологічного факультету в академії наук; а з 1921 року – голови товариства³⁹⁰, з 1901 року – членом Історичного товариства³⁹¹; з 1904 року – обраним членом «Общество истории и древностей российских при Московском университете»; з 1905 року – членом Слов’янського благодійного товариства³⁹²; у 1907 році отримав наукову ступінь при Харківському університеті – «honoris causa», «доктор слов’янської філології»; з 1909 року – членом бібліотеки комітетів при Народній бібліотеці в Софії, з 1910 року – членом Болгарського археологічного інституту (болгарське археологічне товариство); з 1911 року – член-кореспондентом Петербурзької Академії наук та обраним членом першого розряду Чеської академії наук та мистецтва; з 1918 року – членом Культурного болгарсько-українського товариства; з 1921 року – членом-кореспондентом Фіно-угорського товариства в Гельсінкі; з 1925 року – членом школи слов’янських студій при Лондонському університеті; з 1928 року – член-кореспондентом угорського наукового товариства Kogosi Csota в

³⁸⁸ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1 – Спр. 124. Писмо от Златаришко дружество «Развитие» до В. Златарски относно избирането му за действителен член, 9 апр. 1898 г. 1 л.

³⁸⁹ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1 – Спр. 126. Диплома и съпроводително писмо от Руския Археологически и-т до В. Златарски относно членството му в и-т, 4 февр. 1899 г. 2 л; Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. 13 л; Спр. 127. Писмо от Московското археологическо общество до В. Златарски за избрането му за действителен член, руски език, 18 ноем. 1899 г. 1 л.

³⁹⁰ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1 – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1; Спр. 125. Писмо от БКД до В. Златарски за избирането му за дописен член, 17 ноем. 1898 г. 1 л; Спр. 128. Писмо от БКД до В. Златарски относно избрането му за действителен член, 11 ноем. 1900 г. 2 л.

³⁹¹ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1 – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. 13 л.

³⁹² НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1 – Спр. 129. Писмо от Славянското благотворително общество до В. Златарски за избирането му като член на настоятелството, 3 февр. 1905 г., 1 л.

Будапешті; з 1929 року – член-кореспондентом член Югославської академії в Загребі та член-кореспондент Слов'янського університету в Празі; з 1930 року – членом Історичного товариства в Нові-Сад (Сербія); з 1931 року – членом інституту Кондакова в Празі³⁹³.

Слід також відзначити закордонні відрядження, пов'язані із наукою. В. Златарський на міжнародних наукових з'їздах був делегатом від Болгарської академії наук або від Міністерства народної освіти³⁹⁴. У 1899 році він представляв болгарську науку на XI Археологічному з'їзді у Києві³⁹⁵. Варто зазначити, що XI з'їзд зібрав відомих дослідників старожитностей серед яких були науковці – В. Антонович, Д. Самоквасов, Д. Ілловайський, М. Петров та інші. На з'їзді були присутні науковці з Праги, Будапешту, Кракова, Відня, Парижу, Вашингтону та інших міст³⁹⁶. У 1906 році Васил Златарський знову приїздив до України як представник Міністерства народної освіти Болгарії на похорон до свого друга та наставника – М. Дринова. У 1909 році він представляв Софійський університет на Гоголівському святі в Москві. У 1910 році відбувся Слов'янський з'їзд у Софії, на якому В. Златарський брав участь як представник Слов'янського товариства в Софії. У травні 1912 році він був делегатом конгресу славистів у Санкт-Петербурзі³⁹⁷. У 1929 році – запрошений на святкування 100-річчя від дня народження хорватського історика Франьо Рачки. У 1923 році В. Златарський став учасником наукового туру по Чехословаччині, який мав стати платформою для культурного зближення з Болгарією. У 1928 році Васил Златарський був присутній на виставці «Славянська епопея» чеського художника Алфонс Муха. У 1929 році він взяв участь, як представник Міністерства народної

³⁹³ НА БАН, Софія. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1 – Спр. 1. Автобіографія на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1-2.

³⁹⁴ Безверха В. М. Науково-громадська діяльність Васи́ла Златарски. *Zbiór artykułow naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukaj»* (30.10.2015 – 31.10.2015). 2015. s. 18.

³⁹⁵ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 218.

³⁹⁶ Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. Москва, 1902. С. 32-43.

³⁹⁷ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 218.

просвіти, у I з'їзді славистів, який відбувся у Празі³⁹⁸. У 1930 році В. Златарський очолив делегацію, яка представляла болгарську науку в Афінах на III візантійському з'їзді. У 1931 році отримав запрошення на участь у засіданні Міжнародного комітету історичної науки в Будапешті. У 1932 році науковець отримав запрошення від Фіно-угорського наукового товариства взяти участь у відзначенні п'ятдесятиріччя від дати заснування збірника цього товариства. У 1934 році В. Златарський був запрошений на IV Візантійський з'їзд у Софії³⁹⁹.

Ще однією важливою сторінкою із життя Василя Златарського є участь у захисті своєї Батьківщини. Під час загальної мобілізації у 1912 році він потрапив до артилерійського полку, який мав рухатися за межі Болгарії. Але було прийнято рішення, що осіб, які працюють на благо молоді Болгарії, краще залишити вдома. В. Златарський залишається в Софії як командир додаткової батареї при Четвертому артилерійському полку⁴⁰⁰. В цей час він залишався на території де стояла додаткова батарея при Четвертому артилерійському полку, де міг виконувати обов'язки командира, а також не відривався від навчальної та наукової діяльності, відвідуючи лекції, засідання комітетів та різноманітних зустрічей, лише вночі залишався час для науки. У 1913 році було можливе проникнення румунських військ на територію Софії, де в цей час був полк В. Златарського. В цей час він не міг зімкнути очей, протягом трьох діб не спавши – був зовсім стомлений та виснажений. Тільки тоді коли небезпека проникнення в Софію була позаду, Васил поділився з своїми рідними наскільки був стурбований цієї ситуацією та який отримав стрес.

Через короткий проміжок часу Болгарія знову бере участь у війні (1915 – 1918 роках). Знову Васил Златарський потрапив до лав мобілізації, під час якої він був відправлений у Четвертий артилерійський полк. У 1915 році був

³⁹⁸ Там само. С. 218-219.

³⁹⁹ Там само. С. 222-223.

⁴⁰⁰ НА БАН, Софія. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 29. Пътно свидетелство от 4-и артилерийски полк на В. Златарски, 1893 г., 1 л.

мобілізований на фронт, служив командиром протиповітряної оборони Четвертого артилерійського полку в Софії. Під його особистим командуванням було збито один ворожий літак. Донька у своїй праці наводить цитату про свого батька невідомої особи: *«Уявіть собі, професор Златарський, цей ніжний і добрий чоловік, під час Першої світової війни, збив іноземний літак, збив ніхто інший, а Златарський!»*⁴⁰¹.

Незважаючи на всі події, у Василя Златарського залишається жага до науки, він продовжує спілкування з колегами та друзями. Події Першої світової війни на деякий час загальмували, але не зупинили наукові пошуки В. Златарського. У 1916 році він брав участь у науковій експедиції до Македонії, як офіцер артилерійської додаткової батареї. Результати роботи цієї експедиції були надруковані лише у 1993 році під редакцією П. Петрова у статті «Наукова експедиція в Македонії і Поморавії 1916» («Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916»). Під час роботи експедиції В. Златарський відвідав історичні пам'ятки, що маркували старий болгарський кордон, підготувавши пізніше доповідь про свою подорож⁴⁰².

В. Златарський до останніх днів з відданістю ставився до своєї роботи. Про любов до історичної науки його дочка пізніше напише: *«Батько мій працював над історією Болгарії з неутриманою зацікавленістю, з палкою любов'ю»*⁴⁰³.

Таким чином, на формування особистості та наукових поглядів В. Златарського вплинув ряд факторів. Першим з них було сімейне середовище та історичний вимір, у якому жив відомий дослідник. Активна участь батька родини – Николи Златарського у подіях національного відродження в другій половині XIX століття та патріотичний дух у сім'ї вплинули на свідомість В. Златарського та його братів. В майбутньому поряд

⁴⁰¹ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 204.

⁴⁰² Протоколи на съвещанията. *Научна експедици в Македония и Поморавето*. София: Воениздат комплекс «Св. Георги победоносец», Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1993. С. 25; Златарски В. Пътуване в Македония. *Научна експедици в Македония и Поморавето*. София: Воениздат комплекс «Св. Георги победоносец», Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1993. С. 70-78.

⁴⁰³ Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 202-204.

з науковою діяльністю Васил Златарський займав активну громадську позицію, будучи членом болгарських та міжнародних науково-просвітницьких товариств.

Другим чинником було освітнє середовище Петербурзького та Берлінського університетів. Під час навчання В. Златарський отримав досить якісну мовну підготовку. Під керівництвом В. Ламанського та В. Василевського здобув навички роботи з візантійськими джерелами. Опосередкований вплив на формування професійних навичок дослідника мали автори перших робіт з історії Болгарії – чеський історик К. Їречек та болгарський вчений М. Дринов.

Зібраний нами біографічний матеріал та історіографічні джерела дозволяють виокремити основні етапи наукової творчості В. Златарського. *Перший* – охоплює часовий проміжок з 1887 по 1895 рік, на який припадає початок його наукової діяльності та захистом дисертації під керівництвом В. Ламанського. *Другий* – 1895–1935 роки характеризується підготовкою та друком основного масиву праць та узагальненням власних історичних досліджень.

Розділ 3. КОНЦЕПТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ БОЛГАРІЇ ВАСИЛА ЗЛАТАРСЬКОГО

3.1. Болгарська історія в ранніх дослідженнях науковця

До раннього етапу творчості В. Златарського належить період його навчання в Санкт-Петербурзі (1887–1892)⁴⁰⁴ та Берліні (1893–1895)⁴⁰⁵. Під час здобуття освіти Васил Златарський проявив себе не лише як здібний студент, а й науковець. Напрямами його досліджень були окремі епізоди з історії становлення та розвитку болгарської держави протягом VII та кінця IX – початку X століть. За цей час дослідником було опубліковано дві праці – реферат «Нові відомості про найдавніший період болгарської історії» («Нови извѣстия за най-древния на българската история»)⁴⁰⁶ та «Листи патріарха Миколая Містика до болгарського царя Симеона» («Писмата на цариградский патриарх Николая Мистика до българския царь Симеон»)⁴⁰⁷.

Перейдемо до історіографічного аналізу вище зазначених робіт. Свою дисертацію «Листи патріарха Миколая Містика до болгарського царя Симеона» Васил Златарський, очевидно завершив у 1891 році⁴⁰⁸. Хоча, дослідниця М. Андреева вважає, що у 1892 році⁴⁰⁹. В автобіографії історика зазначено, що навчання він закінчив у 1891 році, а державний іспит склав у 1892 році⁴¹⁰. Ймовірно, що дисертація була завершена 1891 року, оскільки

⁴⁰⁴ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 27. Диплома–оригинал и перевод за завършено висше образование на В. Златарски, руски и немски език, 1892 г.– 3 л.

⁴⁰⁵ НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 30. Университетска книжна за специализацията на В. Златарски в Берлинския университет, нем. език, 1894–95 г. – 6 л.

⁴⁰⁶ Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 145-154.

⁴⁰⁷ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга X. С. 372-428; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 3-54; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Книга XII. С. 121-211.

⁴⁰⁸ Златарска-Годорова К. Баща ми Васил Златарски. С. 48.

⁴⁰⁹ Андреева М. А. Василий Николаевич Златарски. С. 136.

⁴¹⁰ Научният архив на Българска академия на науките, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. – Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1

Креса Златарська-Тодорова пише про те, що В. Златарський прислухався до поради свого викладача В. Ламанського, який запропонував зачекати з іспитами та продовжити навчання ще на рік⁴¹¹. У дипломі В. Златарського Санкт-Петербурзького університету зазначено «*по представлении сочинения, признаного весьма удовлетворительнымъ*». Захист роботи та складання іспиту відбулися у травні 1892 року, а в червні він вже отримав диплом про здобуття професії⁴¹².

Для широкого загалу читачів дисертація була опублікована лише через два роки після захисту, у 1894 році. Робота за обсягом 197 сторінок була надрукована в трьох частинах у виданні «Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина». Перша частина вийшла в 10-й книзі у 1894 році⁴¹³, друга – в 11-й, теж у 1894 році⁴¹⁴, третя – у 12-й книзі 1895 року⁴¹⁵.

Дисертація В. Златарського носить, насамперед, джерелознавчий характер. Він вперше з-поміж інших істориків переклав та опублікував болгарською мовою 31 лист константинопольського патріарха Миколая Мистика до болгарського царя Симеона. В своїй роботі вчений здійснив історіографічний огляд самих джерел. В. Златарський відзначав, що довгий час опрацьовані ним листи, були «*terra incognita*» для слов'янської історичної науки, проте їх знали європейські історики. У 912 та 916 роках бібліотекар Ватикану Бароній надрукував вісім листів у створених ним же «Церковних аналах» («*Annales Ecclesiasticae*»). При цьому листи були змінені та значно редаговані при перекладі латинською⁴¹⁶. Згодом, 1844 року кардинал та вчений Анджело Май опублікував латинською у Римі ще 163

⁴¹¹ Златарська-Тодорова К. Баша ми Васил Златарски. С. 48.

⁴¹² НА БАН, София. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. Спр. 27. Диплома – оригінал и перевод за завършено висше образование на В. Затарски, руски и немски език, 1892 г. 3 л.

⁴¹³ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до български царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Кн. X. С. 372-428.

⁴¹⁴ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до български царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Кн. XI. С. 3-54.

⁴¹⁵ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до български царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Кн. XII. С. 121-211.

⁴¹⁶ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до български царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Кн. X. С. 373.

листи у виданні «Римський збір» («Spicilegium Romanum») ⁴¹⁷. Він також підготував коротку біографічну довідку про Миколая Містика. У 1863 році Жан Поль Міне повторно опублікував листи патріарха в «Повних курсах патрології» («Patrologiae cursus complectus»). В. Златарський зазначає, що ця публікація мало чим відрізнялася від попередньої. Із 163-х листів 29 стосувалися болгарської історії, з них – 26 були надіслані царю Симеону. Всі ці листи були написані протягом 913–925 років та припадають на другу половину царювання Симеона, коли він перебував у стані постійних війн з Візантією. Основною метою цих війн було захоплення територій та престолу. У своїх листах патріарх Миколай Містик звертався до болгарського царя з проханнями припинити війни ⁴¹⁸.

Фактично від 1844 року ніхто з дослідників не повертався до постаті Миколая Містика в історії та не інтерпретував його листи ⁴¹⁹. В. Златарський акцентував на важливості повернення до вивчення цих джерел, адже вони відображають зовнішньополітичну діяльність патріарха Миколая Містика, містять відомості про царя Симеона, про дипломатичні, церковні та політичні відносини між Болгарією і Візантією у першій чверті X століття ⁴²⁰. На думку вченого, вони представляють собою цінність і через їх хронологічну приналежність. Перша чверть X століття один з найбільш яскравих періодів в історії Болгарії, під час якого країна значно розширила свої території, відігравала провідну роль у політичному житті Балкан та була центром розвитку слов'янської науки. Вчений вважає, що це була «золота доба» в історії болгарського народу. В цей час державою правив цар Симеон. З огляду на це, вивчення історії Болгарії першої чверті X століття є досить актуальним. Болгарські джерела лише побіжно відображають події, які пов'язані з періодом правління Симеона, саме тому дослідник знову вдається до пошуку інформації в іноземних. Історик акцентує увагу на тому, що

⁴¹⁷ Там само. С. 374.

⁴¹⁸ Там само. С. 376.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ Там само. С. 373.

візантійські літописи також досить побіжно переповідають про, те що відбувалось в Болгарії за часів Симеона.

Васил Златарський виокремлює три тенденції, що прослідковуються у візантійських джерелах. Перша – вони відображають лише дотичні до історії Візантії події болгарської історії. Друга – візантійські літописи містять дуже багато протиріч. Її сліпе копіювання може призвести до деформації історичних уявлень. Третя – подана в них інформація є ворожою по відношенню до інших народів та політизованою, оскільки хроністи досить часто походили з імперського роду, або ж намагались догодити своїм правителям. А тому до роботи з цими джерелами історик має підходити критично. Більш цінними, на думку автора, є не літописи, а оригінальні, не редаговані документи⁴²¹. Очевидно, керуючись вищезазначеним, В. Златарський обрав для своєї дисертації переклад та публікацію болгарською мовою листів патріарха Миколая Містика, які як джерело не зазнали стороннього зовнішнього впливу в часи їх створення.

В другій половині XIX століття окремі частини цих листів використовували російські та болгарські історики. Так професор Новоросійського університету В. Григорович залучив матеріали чотирьох з листів для дослідження культурницького впливу Константинопольської церкви на сусідні до неї народи, але не звернув уваги на політичні події, які також відображені у листах. В «Кратком отчете» Новоросійського університету листи були надруковані грецькою та в перекладі російською мовами у вигляді додатків⁴²².

Більш детально вони були проаналізовані болгарським істориком М. Дриновим у роботі «Південні слов'яни та Візантія у X столітті» («Южные

⁴²¹ Там само. С. 372.

⁴²² Там само. С. 377; Какъ выражалось отношение Константинопольской Церкви къ окреснымъ съвернымъ народамъ и преимущественно къ Болгарамъ в начале X-го столетия. *Краткий отчетъ о состоянии и действияхъ Императорскаго Норосійскаго университета въ 1865–1866 академическомъ году*. Одесса, 1866. С. 53-87.

славяне и Византия в X веке»)⁴²³. Завдяки чому дослідник дійшов до висновків, що за правління царя Симеона Болгарія поширювала свій вплив не лише на «південно-слов'янський світ», а й на інші народи, в тому числі і на Візантійську імперію. Вчений також подає у своїй роботі характеристику постаті Симеона, знову ж таки посилаючись на ці листи⁴²⁴. В. Златарський критикував М. Дринова за те, що він не використав усі листи, які відображають історію болгар⁴²⁵. До того ж Марин Дринов користувався у своїй роботі для висвітлення біографії Миколая Містика витримками з російськомовних публікацій та перекладами В. Григоровича⁴²⁶.

Серед західних дослідників першим звернув увагу на листи Миколая Містика німецький церковний історик Йозеф Хергенротер у своїй знаменитій праці «Фотій, Патріарх Константинопольський. Його життя, його твори і грецький розкол» (Photius, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma»), яка була видана в Регенсбурзі протягом 1867–1869. В. Златарський наголосив на тому, що німецький дослідник зробив дуже ретельний переклад листів⁴²⁷.

Також частина листів була надрукована на сторінках літературно-наукового видання «Трудъ» у 1890 році⁴²⁸. Але цей переклад відзначився низькою якістю, окремі частини листів взагалі не надрукували. Працюючи з цим варіантом перекладу, Васил Златарський зазначив: «Текст не містить додаткових пояснень, а переклад позбавлений наукового характеру».

Таким чином актуальність підготовленого В. Златарським дослідження була зумовлена цілим рядом факторів: відсутністю інших достовірних джерел з історії Болгарії першої чверті X століття; відсутністю якісного

⁴²³ Дринов М. Южные славяне и Византия в X веке.

⁴²⁴ Там само. С. 34-60.

⁴²⁵ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до български царь Симеона. Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1894. Кн. X. С. 379-380.

⁴²⁶ Смирновъ И. Н. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Орган за инностранно изучава на етнографска България. Т I–XVIII. София. 1899–1901. Журнал министерства народнаго просвещения. Седьмое десятилетие. СПб, 1904. Ч. CCCLI. С. 199.

⁴²⁷ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до български царь Симеона. Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1894. Кн. X. С. 380.

⁴²⁸ Там само.

перекладу листів патріарха Миколая Містика болгарською мовою; необхідністю аналізу джерел в контексті історичних процесів.

Під час роботи над дослідженням В. Златарський переклав з латинської листи, що раніше були опубліковані католицьким священником Жаком Полем Мінем у вже згаданому «Повному курсі патрології». В дисертації листи подані за хронологічним порядком їх створення, в заголовку вони містять номери латинськими цифрами, що відповідають номерам листів за Мінем, а в дужках зазначені номери арабськими, що створюють новий порядок нумерації за хронологією Василя Златарського⁴²⁹. Також дослідник підготував біографію Миколая Містика, спираючись на надруковану раніше роботу В. Григоровича та публікації римо-католицьких священників першої половини XIX століття⁴³⁰. До кожного листа в зносках історик подав додаткові роз'яснення про окремих історичних діячів, географічні назви, історичні події, церковні терміни, що згадуються на сторінках документів тощо.

Публікація дисертації знайшла відображення у схвальній критиці. Російський історик та етнограф І. Смірнов у своїй рецензії на роботу В. Златарського зазначив: *«Златарський поставив благородну задачу видати точний болгарський переклад листів з можливою їх хронологією та коментарями і виконав її з великим успіхом»*. Дійсно, підготовка до публікації листів потребувала історичних знань та перекладацьких навиків. Складність перекладу посилювалась й наповненням самого тексту. Він містить велику кількість релігійної риторики, серед якої було дуже складно віднайти історичні події та факти.

Крім перекладу листів до публікації були підготовлені теоретичні висновки. Зокрема ці джерела дозволили історикові встановити, що протягом свого правління болгарський цар Симеон намагався захопити візантійський престол. Патріарх Миколай Містик намагався уникнути війни

⁴²⁹ Там само. С. 381.

⁴³⁰ Там само. С. 381-391.

дипломатичним шляхом та погрожував у разі нападу відлучити болгарського царя від церкви. В свою чергу за текстом листів чітко простежується ставлення візантійців до сусідніх народів, як до «рабів відпущених на волю». Ще одна цікава теза віднайдена В. Златарським в джерелах про те, що у X столітті слов'ян розглядали як відмінний від болгарських племен народ. Таким чином, у своїй дисертації дослідник вперше, але досить обережно, вжив тезу про окремі два народи, що взяли участь у формуванні сучасного болгарського етносу. У висновках що до міжнародної політики навколо болгарсько-візантійського протистояння В. Златарський стверджував, що обидві сторони намагалися залучитися міжнародною підтримкою. Так болгари з метою реалізації свого задуму досягли домовленостей з печенігами⁴³¹. А Візантія готувала проти Болгарії коаліцію, в якій мали взяти участь печеніги, мадяри, половці та навіть Київська Русь. Спроба Симеона захопити візантійський престол у 923 році виявилася невдалою, а після заключення Візантією союзного договору з Арабським халіфатом фактично неможливою⁴³².

Після публікації дисертації, В. Златарський сам також продовжив свою роботу над пошуком нових джерел з історії Болгарії за правління Симеона. Так у 1896 році вчений опублікував 3 листи від візантійського імператора Романа Лакапіна до болгарського царя Симеона. Дослідник вставив, що листи були написані не особисто імператором, а його першим секретарем Теодором Дафнонantom за дорученням Романа Лакапіна. Історик віднайшов ці листи у грецькому перекладі Сакеліана з рукописів XII століття⁴³³. Як і для

⁴³¹ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до български царь Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Кн. XII. С. 380.

⁴³² Там само. С. 205.

⁴³³ Смирновъ И. Н. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Орган за инностранно изучава на етнографска България. Т I–XVIII. София. 1899–1901. *Журнал министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие*. СПб, 1904. Ч. CCCLI. С. 199.

попередньої роботи вчений підготував точний переклад джерел болгарською та підібрав до них коментарі щодо хронології та змісту⁴³⁴.

Видані Василем Златарським у дисертації листи довгий час залишаються актуальним джерелом з історії Болгарії. Пізніше дослідник самостійно їх використав під час написання своєї праці «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя».

Після смерті історика тематика дипломатичних листів, що відображають час правління Симеона була продовжена іншими дослідниками. У 1940 році І. Дуйчев опублікував матеріали ще одного листа патріарха Миколая Мистика до невідомої особи, в якому були відображені відомості про воєнні конфлікти між Болгарією та Візантією протягом 919–920 років⁴³⁵. 1961 року П. Тітчев доповнив переклади В. Златарського та І. Дуйчева новими коментарями, а також опублікував кілька листів до представників найближчого оточення царя Симеона. Джерела були перевидані двома мовами – грецькою й болгарською. Ним були також ідентифіковані досить цікаві назви самих листів: «*В першу чергу духовному нашому сину Симеону, князю Болгарському*», «*До предпочтенішого боголюбимого служителя і для нашого архієпископа Болгарії*», «*До Симеона князя Болгарського*», «*До першої людини Симеона*», «*До Симеона Болгарина*», «*До стратега Стримона*»⁴³⁶. Також П. Тітчев переопублікував, видані раніше В. Златарським, листи від візантійського імператора Романа Лакапіна⁴³⁷.

Паралельно з дисертацією у 1894 році, в Софії був виданий реферат Василя Златарського «Нові відомості про найдавніший період болгарської історії». Текст роботи був підготовлений в березні 1894 року під час

⁴³⁴ Златарски В. Письмината на византийския императоръ Романа Лаканена до българския царь Симеона. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1896. С. 282-322.

⁴³⁵ Дуйчев И. Изъ писмата на патриарха Николая Мистика. *Сборникъ въ память на проф. Петъръ Никовъ*. София, 1940. С. 212-218.

⁴³⁶ Патриарх Николай Мистик – превод В. Златарски допълнен с превода на писма № 2, 10 и 11 от И. Дуйчева; увод и коментар от П. Тивчев. *ГИБИ*. София, 1961. Т. IV. С. 185-297.

⁴³⁷ Писмата на Роман Лаканин до цар Симеон – редактирован перевод на В. Златарски, увод и коментар от П. Тивчев. *ГИБИ*. София, 1961. Т. IV. С. 298-314.

навчання в Берлінському університеті імені Гумбольдтів. У редакторській примітці зазначено, що робота є важливим дослідженням з тих проблем болгарської історії, які залишалися невідомими не тільки для болгарської науки, а й для всієї славістики в цілому⁴³⁸. На початку своєї праці дослідник заявив про свою прихильність до теорії, за якою основоположником болгарської держави у VII столітті на Балканах були тюркомовні болгари на чолі з Аспарухом⁴³⁹, а не слов'яни, що проживали у Мізії. Роль праболгар, на думку вченого, особливо підкреслює той факт, що саме вони дали назву новій болгарській нації⁴⁴⁰.

У рефераті вчений ставить перед болгарською та європейською наукою тему невирішеності проблеми етногенезу та походження держави у болгар. В. Златарський виділяє два напрямки, що сформувались у тогочасній болгарській історіографії навколо теорій заснування болгарської держави – «слов'янська» та «неслов'янська». Полеміка навколо цієї тематики розгорнулася між Д.І. Іловайським та В.Г. Василевським. Як учень та послідовник у візантіології останнього, Васил Златарський вважав, що це питання з часом можливо розв'язати лише завдяки залученню іноземних першоджерел, а особливо – візантійських⁴⁴¹. Проте, присвятив він свою працю аналізу не етногенезу болгар, а постаті правителя Великої Болгарії – хану Кубрату⁴⁴², який відіграв велику роль в давній історії болгар⁴⁴³.

Під час написання цієї наукової роботи В. Златарський використав два візантійські джерела – хроніку Іоанна Нікіуського та хроніку Никифора.

Як відомо, Іоан Нікіуський – копський єпископ міста Нікіу (Пашати) в дельті Нілу, управляючий монастирів Верхнього Єгипту в 696 році. Хроніка

⁴³⁸ Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 145-154.

⁴³⁹ В історичних роботах та джерелах зустрічаються різні варіанти транскрипції та написання імені – «Аспарух, Есперіх, Ісперіх». Далі в тексті уніфіковано використовуємо «Аспарух».

⁴⁴⁰ Там само. С. 145.

⁴⁴¹ Там само. С. 145.

⁴⁴² В історичних роботах та джерелах зустрічаються різні варіанти транскрипції імені – «Кубрат, Коврат, Курт» та ін. Далі у авторському тексті уніфіковано використовуємо «Кубрат».

⁴⁴³ Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 146.

Нікіуського охоплює період від Адама до кінця арабського завоювання Єгипту. Літопис складався з 122 глав, відомості з історії болгар містяться у тексті глави 120. Під час свого дослідження В. Златарський користувався перекладами на французьку Г. Зотенберга, які були опубліковані в трьох частинах – 1877, 1878 та 1879 роках відповідно, а також окремим виданням 1883 року.

Ще один автор зі свідченнями якого працював вчений над створенням реферату – Константинопольський патріарх Никифор (806–815). До його літературної спадщини належать історичні твори та богословські трактати. Під час написання статті В. Златарський користувався працею «Бревіарій» (інша назва в історіографії – «Коротка історія»), в якій представлені події між 602–763 роками – від смерті імператора Маврикія до Лева IV. В тому числі, робота стосується історії аварів, хозар та болгар. Вважається, що для написання «Бревіарія» Никифор використовував втрачені на сьогодні джерела VII–VIII століть. Робота дійшла до нас у двох списках – Лондонському та Ватиканському.

Варто відзначити, що дослідник одним із перших використав матеріали хроніки Іоанна Нікіуського для ідентифікації подій з життя болгарського хана Кубрата. До цього в історії користувалися лише фрагментарною згадкою імені цього правителя з «Іменника болгарських князів» («Именник на българскитъ князье»), опублікованого у 1866 році у праці «Обзоръ хронографовъ русской редакціи» А. Попова⁴⁴⁴. В. Златарський виокремлює хроніку Іоанна Нікіуського, як важливе джерело вивчення давньої історії болгар. Варто зазначити, що В. Златарський не вдався до спрощеного переказу джерела. Вже на перших етапах творчості була помітна його схильність до критичного підходу у вивченні минулого. Науковець подає у статті хронологічну атрибуцію джерела, обставини його створення та відомості про автора, спираючись на роботи відомого французького арабіста

⁴⁴⁴ Там само. С. 150.

Германа Зотенберга (1834/1836–1894/1909)⁴⁴⁵. Варто зазначити, хроніка Іона Нікіуського і на сьогоднішній день залишається досить актуальною для дослідження ранньої та середньовічної історії країн Середземномор'я. Відкрите також питання якою була мова оригіналу хроніки. Посилаючись на Г. Зотенберга, В. Златарський зазначає, що одна частина хроніки була написана грецькою мовою, інші, ті які стосувалися єгипетської історії – коптською мовою⁴⁴⁶. Сучасний російський дослідник Ш. Мингазов, аналізуючи роботи К. Крумбахера, Т. Нольдеке, В. Крума, Ф. Альтхейма, Р. Штиль, П. Фразера доходить до висновків, що текст джерела не дійшов в оригінальній мові, а перекладався та переписувався декілька разів. В такому випадку, у різних варіантах перекладів могли бути допущені неточності. С. Французов визначив послідовність перекладу – з грецької на коптську, а потім на арабську мови⁴⁴⁷. У 1916 році Р. Чарльз опублікував вищезгадану хроніку. Свій переклад він вважав більш точним ніж Г. Зотенберга. Але з часом і він піддався історичній критиці за допущені помилки⁴⁴⁸.

У хроніці Іоанна Нікіуського В. Златарський знаходить унікальну інформацію про батька засновника І Болгарського царства Аспаруха – Кубрата. Останній відомий в історії, як болгарський хан, один із нащадків Аттіли – володар Гунської імперії. Так, В. Златарський здійснив спробу ідентифікації в історичному джерелі хана Кубрата. Ім'я Коврат або Курт и Куврат або Кроват було відомо В. Златарському з двох болгарських першоджерел: «Іменника болгарських князів» та хроніки Никифора.

⁴⁴⁵ Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 146.

⁴⁴⁶ Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 147; Мингазов Ш. Р. Кубрат – правитель Великой Болгарии и Кетрадес – персонаж Иоанна Никиусского. Казань, 2012. С. 19; Його ж. Иоанн Никиуский о Кубрате – правителе Великой Болгарии. *Власть*. 2009. № 12. С. 169.

⁴⁴⁷ Мингазов Ш. Р. Кубрат – правитель Великой Болгарии и Кетрадес – персонаж Иоанна Никиусского. Казань, 2012. С. 19; Французов С. А. Хроника Иоанна Никиусского: некоторые особенности языка и содержания. *Вестник ПСТГУ*. III: Филология. 2010. Вып. 4 (22). С. 78-79.

⁴⁴⁸ Мингазов Ш. Р. Кубрат – правитель Великой Болгарии и Кетрадес – персонаж Иоанна Никиусского. С. 20.

Дослідник вважає, що всі ці імена належали одній і тій же людині – болгарському хану Кубрату⁴⁴⁹.

Васил Златарський спочатку проаналізував події міжусобиць у Візантійській імперії після смерті імператора Іраклія у 641 році. Автор зазначав, що у хроніці Іоанна Нікіуського Кубрат згадується як співучасник цих подій. За віднайденими в цій хроніці В. Златарським відомостями Кубрат підтримував дружину Іраклія – Мартину в боротьбі за імператорський трон Візантії: *«Коли мешканці Візантії отримали цю новину, що автор цього проекту Кубрат, начальник гунів, брат Органа. Який був охрещений дитиною в християнську віру у Константинополі і виріс при імператорському дворі. Він зав'язав дружбу з Іраклієм I (Хераклієм), який його обсилав подарунками і після смерті якого він залишився прихильним до його дружини Мартини. В силу свого хрещення він об'єднав варварів і язичників. Він захищає інтереси Іраклія (Хераклія) і є ворог Костянтина»*⁴⁵⁰.

Автор статті знаходить в джерелах як спільні так і відмінні відомості про хана Кубрата. Детально аналізуючи першоджерела, історик навів декілька фактів про відносини між ханом Кубратом та імператором Візантії Іраклієм. Особливо цінною є інформація про дружні стосунки між імператором та правителем давніх болгарів. Васил Златарський знайшов в тексті Никифора інформацію про те, що такі стосунки сформувалися після перемоги і вигнання Аварського каганату Кубратом. І саме тоді був заключений мир Візантії з Кубратом, останній там навіть отримав титул патриція⁴⁵¹.

Більш ширшу інформацію про ці події дослідник віднайшов в «Бревіаріумі». Зокрема, розповідь про те, що Кубрат виховувався та виріс

⁴⁴⁹ Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. Софія, 1894. Книга XI. С. 150.

⁴⁵⁰ Там само. С. 148-149.

⁴⁵¹ Там само. С. 151.

при імператорському дворі, був хрещений, а після смерті свого дядька Органа став болгарським князем та довгий час жив у мирі з імператором⁴⁵².

Аналізуючи хроніки, В. Златарський по-різному висвітлював обставини, при яких зав'язалась дружба між Кубратом та імператором Іраклієм. Висновки дослідника з цього приводу суперечливі. Спираючись на свідчення Нікіуського, історик стверджував, що прив'язні стосунки між двома правителями сформувались в дитинстві, при дворі. А вже згодом, аналізуючи тексти Никифора писав, що ця дружба виникла у дорослому віці, після того як Кубрат став князем. За Нікіуським, завдяки вже сформованій дружбі було розбито Аварський каганат Кубратом, а Іраклій в знак подяки надав союзнику щедрі подарунки та титул патриція⁴⁵³.

Відмінними рисами хронік являється факт хрещення Кубрата, який згадує Нікіуський, але не згадує Никифор. У хроніці Іоанна Нікіуського, історик відшукує тезу, що Кубрат був охрещений. Пізніше його нащадки, які були при владі, зберегли залишки християнства, яке він здійснив спробу поширити. Тобто християнізація почалась, за його версією ще з Кубрата у VII столітті. Автор визначав християнство як фактор, який в подальшому став визначальним у формуванні болгарської держави. На думку історика, саме християнізація стала тим чинником, що сприяв консолідації болгарських племен та поєднанню в подальшому їх зі слов'янами, що призвело до створення Першого Болгарського царства на Балканському півострові. В цей період болгари зазнали значного впливу від слов'ян⁴⁵⁴. В. Златарський, говорить, що сумніву у достовірності першоджерела немає, оскільки Іоанн Нікіуський був сучасником тих подій і як «візантієць» не мав зацікавленості до постаті Кубрата: *«Іоан Нікіу, як бачимо, був сучасником Коврата, відповідно той мав можливість отримати точні відомості про нього, а як*

⁴⁵² Там само. С. 149.

⁴⁵³ Там само. С. 152.

⁴⁵⁴ Безверха В. М. Перше дослідження Васіла Златарски з давньої історії болгар. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2015. Випуск 22. С. 177.

особистість ніяким чином не був зацікавлений, навів свідчення безпристрасно, тобто те що знав, або прочитав в оригінальних текстах»⁴⁵⁵.

Варто зауважити, що хроніка Іоанна Нікіуського, яку залучив В. Златарський до написання своєї роботи до цього залишалася поза увагою в слов'янській історичній науці. Цим самим він привернув увагу до проблеми становлення болгарської держави, потреби залучення та використання дослідниками нових першоджерел та фактів. Робота виконана В. Златарським на кількох сторінках і є фактично основою для формування цілої теорії походження болгар та формування їх держави на Балканському півострові.⁴⁵⁶ В подальшому це дослідження було розширене і більш детально розглянуте у першому томі відомої праці В. Златарського «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя»⁴⁵⁷. Незважаючи на те, що сучасна європейська історична наука критикує цю роботу за неточності наведених фактів, потрібно віддати належне їй в тому, що там вперше було залучено хроніку Іоанна Нікіуського та була здійснена спроба проаналізувати, обґрунтувати та інтерпретувати згадані факти.

Залучення нових джерел для вивчення давньої історії болгар мало резонанс серед наукової спільноти. У 1904 році на роботу Василя Златарського була опублікована рецензія І. Смірнова у журналі Міністерства народної освіти, в якій автор зазначав, що В. Златарський допустив помилку при ідентифікації хана Кубрата у візантійських джерелах – хроніках Нікіуського та Никифора. Так, І. Смірнов критикує дослідника за зближення Кубрата з хроніки Нікіуського з Куртом з «Іменника» Попова та Ковратом з хроніки Никифора. При цьому, за твердженням рецензента, Василь Златарський допустився помилки і в роботі з хронікою Іоана Нікіуського, де неправильно розшифрував ім'я невідомого Кетрадеса, як Кубрата. На думку

⁴⁵⁵ Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 154.

⁴⁵⁶ Безверха В. М. Перше дослідження Василя Златарски з давньої історії болгар. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2015. Випуск 22. С. 178.

⁴⁵⁷ Златарски В. История на Българската държава през средните векове. Т. 1: Първо Българско Царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София, 2007.

І. Смірнова, Кетрадес служив у війську і не мав нічого спільного з ханом Кубратом. В. Златарський співвідніс імена із хронік Никифора та Нікіуського, оскільки вважав, що одне й теж ім'я було змінене і подане у різних варіантах – через неточний переклад оригінальних текстів з копської мови. А сам текст Никифора він доповнив хронікою Іоана Нікіуського. На думку І. Смірнова, такі ототожнення і доповнення, чи виправлення текстів одного першоджерела за допомогою іншого були марними для пошуку нових відомостей про хана Кубрата, оскільки в двох документах йшлося про різних людей. Також він піддав критиці і концепцію В. Златарського щодо першого хрещення болгар за часів Кубрата: *«Даремно витрачені зусилля на те, щоб пояснити яким чином болгари, які при Кубраті були християнами, змогли забути християнство до часу появи на Балканському півострові»*⁴⁵⁸.

Теза В. Златарського про хрещення Кубрата, з перепосиланням на історика, пізніше була поширена радянським виданням «История Болгарии»⁴⁵⁹. Підтримали позицію В. Златарського дослідники Андреев та Пантєв.

З гострою критикою самої хроніки Іоана Нікіуського виступила В. Сиротенко, а особливо з приводу прийняття християнства Куернаком: *«Повідомлення хроніста про перемоги Куернака над «варварами і язичниками» також не відображає дійсних подій, а являється звичайним пропагандистським прийомом, направленим на возвеличення християнства шляхом вихваляння непереможності прийнявших віру»*⁴⁶⁰. Як бачимо, зауваження дослідниці значною мірою носять заідеологізований антирелігійний характер. І. Богданов вважає, що теза про хрещення Кубрата Нікіуського не мала ніякого сенсу: *«Християнський місіонер пояснює події*

⁴⁵⁸ Смирнов С. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Органъ за всестринно изучаване на етнографска България. Т I – XVIII. София. 1889–1901 (окончание). *Журналъ министерства народнаго просвѣщенія*. Седьмое десятилетіе. 1904. Часть СССЛІ. С.204-205.

⁴⁵⁹ История Болгарии. / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва, 1954. Т. 1. С. 56

⁴⁶⁰ Сиротенко В. Т. Письменные свидетельства о болгарях IV–VII вв. в свете современных им исторических событий. Славяно-Балканские Исследования: историография и источниковедение. Москва: Наука, 1972. С. 195–218.

по своєму, тому приходять до абсурдних висновків»⁴⁶¹. І. Божилов, аналізуючи ті ж самі джерела, що і В. Златарски доходить своїх висновків: «Очевидним є те, що в даному випадку Кубрат відвідував Константинополь двічі. Перший раз в дитинстві у 619 році, коли був хрещений, але не відомо скільки часу він жив при дворі візантійського імператора Іраклія. Другий – коли він був вождем уногундурів-болгар та інших племен (близько 635 року)»⁴⁶². Стівен Рансіман за тими ж хроніками доходить висновку, що версія Нікіуського про хрещення Кубрата в дитинстві є вигадкою. Він стверджує, що це відбулося у дорослому віці⁴⁶³.

Радянський дослідник М. Артамонов, посилаючись на хроніку Нікуського вважав, що Кубрат був хрещений та вихований при дворі у Візантії. Будучи правителем болгар, він здійснював «візантінофільську» політику. Проте, на думку М. Артамонова ототожнювати Органа хроніки Нікіуського з Гостуном з болгарського «Іменника» не варто, так як за цим джерелом він був намісником лише два роки, а Кубрат виріс при дворі візантійського імператора, отже перебував там більше двох років. У зв'язку з цим М. Артамонов вважав Гостуна не намісником Кубрата, а тимчасовим намісником Органа⁴⁶⁴.

Факт Кубратового хрещення залишається суперечливим і на сьогодні. Не дали однозначної відповіді щодо його достовірності спроби інтерпретації археологічних матеріалів. Так, знайдені випадково у 1912 році на Полтавщині речі з Перещепинського скарбу, які були атрибутовані німецьким мистецтвознавцем Й. Вернером як поховання хана Кубрата містили елементи християнської культури – патріарший пояс та патріарше блюдо з хрестом, датоване після 629 року. Таким чином ці речі були

⁴⁶¹ Богданов И. Прабългари Произход, етническо своеобразие, исторически път. София, 1976. С. 45.

⁴⁶² Божилов И., Гюзелев В. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999. Т. 1. С. 75-76.

⁴⁶³ Рънсман С. История на Първото Българско Царство.

⁴⁶⁴ Артамонов М. А. История Хазар. С. 161.

виготовлені у Візантії в період правління імператора Іраклія (610–641)⁴⁶⁵. Але з'ясувати спосіб їх надходження у власність Кубрата без писемних підтверджень неможливо.

Ранні роботи В. Златарського відображають одні з ключових проблем з історії I Болгарського царства. Публікація дисертації дослідника була результатом першого етапу його наукової творчості та одночасно засвідчила високий фаховий рівень молодого вченого у роботі з історичними джерелами. Аналітика наведена в перших роботах – спрямована на ретельний пошук окремих історичних фактів та демонструє сформованість В. Златарського як представника позитивістського напрямку в історіографії. Безумовно, найбільша значимість для науки перших праць В. Златарського полягає у введенні через них до наукового обігу невідомих на той час для болгарської науки історичних джерел – Хроніки І. Нікіуського та листів Миколая Містика.

3.2. Фундаментальна «История на българската държава през средните векове» В. Н. Златарського як знакова праця болгарської національної історіографії

Ідея створення об'ємної фундаментальної праці з історії Болгарії з'явилась у Василя Златарського з початком викладання в Софійському університеті у 1895 році⁴⁶⁶. Реалізація такого амбітного проекту тривала фактично протягом усього його життя.

1918 року була опублікована перша частина 1-го тому роботи – «Епоха гуно-болгарського панування» («Епоха на хуно-българското надмощие»)⁴⁶⁷. Своє дослідження історик присвятив борцям за незалежність Болгарії:

⁴⁶⁵ Зелеская В. Н., Львова З. А., Маршак Б. И., Соколова И. В., Фоякова Н. А. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Спб, 1997. С. 34; Андреев Й., Пантев А. Исторически справичник Българските ханове и царе. От хан Кубрат до цар Борис III. Велико Търново: АБАГАР, 2004. С. 11-15.

⁴⁶⁶ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 287.

⁴⁶⁷ Златарски В. История на българската държава през средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 485 с.

«Вічним борцям, які зі славою полягли за об'єднання болгарського народу присвячується»⁴⁶⁸.

У передмові, яка була написана 1 березня 1917 року, В. Златарський зазначав, що його робота «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» охоплює період з VII до XIV століть. Також дослідник подав короткий опис усіх трьох томів⁴⁶⁹. Саме з передмови стає зрозумілим, що праця мала вийти у 3-х томах, в 5-ти книгах. Перший том у 2-х книгах був присвячений історії I-го Болгарського царства. Другий – історії болгарських земель під зверхністю Візантії. Третій – II-му Болгарському царству⁴⁷⁰.

До публікації 1-ї частини I-го тому книги В. Златарський здійснив клопітку роботу, яка полягала в пошуку та інтерпретації нових першоджерел з давньої історії Болгарії. Навіть для сучасних болгарських істориків деякі з них залишаються недоступними.

Робота над першою книгою тривала майже 25 років⁴⁷¹. За цей час істориком було опубліковано близько сотні наукових праць. До головних із них належать: «Нові відомості про найдавніший період болгарської історії»⁴⁷², «Спадкоємець Оморгата»⁴⁷³, «Один із написів Оморгата»⁴⁷⁴, «Заснування болгарського царства»⁴⁷⁵, «Болгарські князі роду Дуло»⁴⁷⁶, «Болгарія у VIII столітті»⁴⁷⁷, «З давньої історії болгар»⁴⁷⁸, «Клятва в язичницьких болгар»⁴⁷⁹, «Чи мали болгарі власне літочислення»⁴⁸⁰,

⁴⁶⁸ Там само. С. 1.

⁴⁶⁹ Там само.

⁴⁷⁰ Там само. С. 2.

⁴⁷¹ Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. С. 290.

⁴⁷² Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 145-154.

⁴⁷³ Златарски В. Н. Приемницитѣ на Омортага. *Периодический список*. 1896. № 54. С. 755-778.

⁴⁷⁴ Златарски В. Н. Единъ отъ провадийскитѣ Омортагови надписи. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 94-107.

⁴⁷⁵ Златарски В. Н. Основанието на българское царство. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 313-340.

⁴⁷⁶ Златарски В. Н. Българскитѣ князе отъ рода Дуло. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 473-499.

⁴⁷⁷ Златарски В. Н. България прѣзь VIII вѣкъ. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 627-665.

⁴⁷⁸ Златарски В. Н. Изъ старата история на българитѣ. *Българска Сбирка*. 1905. XII. Кн. 1. С. 19-23.

⁴⁷⁹ Златарски В. Клятва у язическихъ болгар. С-Петербургъ: Типография императорской академии наук, 1905. С. 1-10; Його ж. Клятва у язическихъ болгар. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 181-189.

⁴⁸⁰ Златарски В. Н. Имали ли сж българитѣ свое лѣтоброение. *Списание на Българската Академия на наукитѣ*. 1911. I. С. 1-92.

«Болгарське літочислення»⁴⁸¹, «Сулейманський напис»⁴⁸², «Історія болгар від появи їх у Європі до заснування болгарського царства на Балканському півострові»⁴⁸³, «Повідомлення Михайла Сірійця про переселення болгар»⁴⁸⁴.

Головними питаннями, які намагався розв'язати автор у цій частині праці були – походження болгарського народу, формування єдиного болгарського етносу.

Друга частина 1-го тому «Від слов'янізації держави до падіння I-го Болгарського царства» («От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство»)⁴⁸⁵ була опублікована В. Златарським у 1927 році. Над цією частиною праці автор працював 37 років.

До узагальнення матеріалів в одну книгу дослідник опублікував понад 20 статей, серед яких: «Листи Константинопольського патріарха Миколая Мистика до болгарського царя Симеона»⁴⁸⁶, «Листи візантійського імператора Романа Лаканіна до болгарського царя Симеона»⁴⁸⁷, «Новий погляд на історію православ'я в Болгарії»⁴⁸⁸, «Ким був Тодор Черноризець Доксов»⁴⁸⁹,

⁴⁸¹ Златарски В. Н. Болгарское літочисленіе. *Извѣстіе Отдѣла русскаго язъка и словѣсности Петербургъ Академіи наукъ*. 1912. XVII. Кн. 2. С. 28-59.

⁴⁸² Златарски В. Н. Сюлейманкѡйскіягь надписъ. *Известия на Българската археологическо дружество*. София: Царска придворна печатница. 1913. Томъ III. Свѣзка II. С. 131-179; Його ж. Сюлейманкѡйскіягь надпис. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома*. Том първи / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. С. 68-120.

⁴⁸³ Златарски В. Н. История на българитѣ отъ появата имъ въ Европа до основаване на българското царство на Балканския полуостровъ. *Годишникъ на Софійский Университетъ*. 1914–1915. X. С. 1-112.

⁴⁸⁴ Златарски В. Извесніето на Михаил Сирийски за переселеніето на българите. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 52-67.

⁴⁸⁵ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 892 с.

⁴⁸⁶ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга X. С. 372-428; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 3-54; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Книга XII. С. 121-211.

⁴⁸⁷ Златарски В. Писмата на византийския императоръ, Романа Лаканена, до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София: Държавна печатница, 1896. Книга XIII. С. 282-322.

⁴⁸⁸ Златарски В. Н. Новъ възгледъ върху сетнинитѣ отъ православието въ България. *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 1. С. 57-70.

⁴⁸⁹ Златарски В. Кой е бил Тодор Черноризец Доксов? *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 52-69.

«Скільки бесід написав Козьма Пресвітер»⁴⁹⁰, «Питання болгарського патріарха перед папою в 866 р.»⁴⁹¹, «Причини хрещення і його історія»⁴⁹², «Відомості про болгар в хроніці Симеона Метафраста і Логотета»⁴⁹³, «Які канонічні книги і цивільні закони отримав Борис від Візантії»⁴⁹⁴, «Послання Константинопольського патріарха Фотія до болгарського князя Бориса в слов'янському перекладі»⁴⁹⁵, «Як було вирішено болгарське церковне питання у 870 р.»⁴⁹⁶, «Так звані «грамоти» Пинція і його син Плезо»⁴⁹⁷, «Хто були внутрішніми і зовнішніми боярами»⁴⁹⁸, «Про підготовку місії святих Кирила і Мефодія до Моравії», «Відомості Ібрахіма ібн Якуба про болгар у 965 р.»⁴⁹⁹, «Де знайдено місто Девол»⁵⁰⁰, «Легенда про відкриття мощів Тіверіупольських мучеників»⁵⁰¹, «Пошук в південно-західній Албанії напису з ім'ям болгарського князя Бориса-Михайла»⁵⁰², «Найстаріша історична праця в

⁴⁹⁰ Златарски В. Скільки бесід написав Козьма Пресвітер? Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 107-119.

⁴⁹¹ Златарски В. Н. Въпросътъ за български партриархъ предъ папата въ 886 г. *Пръгледъ, приложение къмъ Църковенъ Вѣстникъ*. 1907. I. Кн. 1. С. 24-31.

⁴⁹² Златарски В. Н. Причинитѣ за покръщението ни и сетнитѣ отъ него. *Споменна книга за 1000-годишнината отъ смъртъта на царь Бориса*. София, 1907. С. 31-62.

⁴⁹³ Златарски В. Известията за българитѣ въ хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. Книга XXIV. Нова редица книга шеста. 1. Дълъ историко-филологиченъ и фолклоренъ. София: Държавна печатница, 1908. С. 1-161.

⁴⁹⁴ Златарски В. Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 230-266.

⁴⁹⁵ Златарски В. Посланието на цариградския патриарх Фоний до Българския княз Борис в славянски перевод. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 206-229.

⁴⁹⁶ Златарски В. Н. Какъ е билъ разрѣшенъ българскитѣ църковенъ въпросъ въ 870 година. *Духовна Култура*. 1920. I. Кн. 1-2. С. 49-63.

⁴⁹⁷ Златарски В. Тѣй наречените грамоти на пинций и неговия син Плезо. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 267-325.

⁴⁹⁸ Златарски В. Кои са били вътрешни и выншни болярж. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома. Том първи* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. С. 299-313.

⁴⁹⁹ Златарски В. Извеснието на Ибрахим-ибн-Якуба за българите от 965 година. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 70-88.

⁵⁰⁰ Златарски В. Де се намирал Гр. Девол. *Известия на историческото дружество въ София*. София: Придворна печатница. 1922, Книга V. С. 35-56; *Його ж.* Де сенамирал Гр. Девол. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори С. 89-106.

⁵⁰¹ Златарски В. Легендата за открыване мощите на тивернуполските мъченици. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 190-205.

⁵⁰² Златарски В. Намереният в Албания надпис с мето на българский княз Борис-Михаил. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 267-298.

староболгарській літературі»⁵⁰³, «Де розташований єпископат Святого Климента Охридського»⁵⁰⁴, «До історії монастиря Святого Наума в Македонії»⁵⁰⁵, «Болгарські єпископи-патріархи I-го Болгарського царства»⁵⁰⁶, «Перший прихід болгарського царя Симеона в Константинополь»⁵⁰⁷, «Західне Болгарське царство до проголошення Самуїла царем», «Націоналізація болгарської держави і церкви у IX столітті»⁵⁰⁸.

В межах періоду дослідник виділив ряд найбільш важливих, на його думку, подій: згуртування слов'янських племен під єдиним державно-політичним керівництвом, прийняття християнства і утворення національної церкви, запровадження народної слов'яно-болгарської мови в церкві і державі. За твердженням історика, саме ці події остаточно визначили етнічний склад болгарської держави – слов'янський.

Другий том «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя» було видано В. Златарським у 1934 році. У ньому автор узагальнив розвідки: «Політичне положення Північної Болгарії у XI і XII століттях»⁵⁰⁹, «Одна переписка грецькою мовою датована серединою XI століття», «Повстання Петра Деляна в 1040–1041 роках»⁵¹⁰, «Устрій Болгарії і положення болгарського народу в перший час після підкорення їх Василем II

⁵⁰³ Златарски В. Н. Най-стариятъ исторически трудъ въ старо-българската книжнина. *Списокъ на Българската Академия на наукитъ*. 1923. XXVII. С. 132-182.

⁵⁰⁴ Златарски В. Де се намирал епископията на св. Климент Охридски. *Македонски прегледъ*. *Списание за наука, литература и културенъ животъ*. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. Година I. Книга 1. С. 1-14.

⁵⁰⁵ Златарски В. Н. Къмъ историята на монастиря Св. Наумъ въ Македония. *Македонски Пръгледъ*. 1924. I. Кн. 2. С. 1-11.

⁵⁰⁶ Златарски В. Български архиепископи-патриарси презъ първото царство. *Известия на историческото дружество въ София*. Книга VI. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. С. 49-76.

⁵⁰⁷ Златарский В. Н. Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь. *Recueil D'Etudes, Dediees A La Memoire De Kondakovi. Archeologie. Histoire De L'Art. Etudes Byzantines*. Prague, 1926. S. 19-28; *Його ж.* Первый поход българского царя Симеона на Константинополь. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 15-27.

⁵⁰⁸ Златарски В. Н. Национализацията на българската държава и църква въ IX вѣкъ. Ректорска речъ, казана на 8. XII. 1924. *Годишникъ на Софийский Университетъ. Историко-филологически факултет*. 1926. Т. XXII. 9. С. 1-32.

⁵⁰⁹ Златарски В. Политическото положение на северна България презъ XI и XII векове. *Известия на историческото дружество въ София*. София: Печатница Художникъ, 1929. Книга IX. С. 1-50.

⁵¹⁰ Златарски В. Н. Възстаниято на Петра Деляна въ 1040–1041 година. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски. София, 1931. Година IV. Томъ I. С. 94-114.

Болгаровбивцею»⁵¹¹, «Намісники Болгарії за правління Олексія I Комніна»⁵¹², «Георгій Скилица і написане ним житіє на св. Івана Рилського»⁵¹³.

Книга охоплює період візантійської влади над болгарськими землями, а саме – епоху повстань з 1018 по 1081 рік, де розглядалися питання керування болгарською землею владою Візантії, повстання Петра Деляна, вторгнення угорців, печенігів та повстання 70-х років XII століття.

З 1934 року і до смерті В. Златарський працював виключно над третім томом своєї роботи. Після його смерті рукопис був переданий завідувачу кафедри історії Софійського університету – П. Никову. У травні 1936 року, після ознайомлення з текстом він зробив доповідь на одному із засідань Болгарської академії наук і мистецтва про зміст книги. У квітні 1939 року було прийнято рішення про друк роботи. Але на той момент П. Ников вже помер.

За три роки роботи над томом П. Ников здійснив основну редакторську роботу. У тексті були зроблені певні правки та доповнення. На жаль, нам невідомий їх зміст. У вступі до тому, що був опублікований у 2007 році зазначено, що деякі з них були несуттєвими: *«Десь у рукописі, наприклад, були внесені деякі зміни до тексту, були додані інші слова та приклади, але оригінальний текст не видалявся»*.

У впорядкованих до тексту В. Златарського примітках повні назви робіт не використовувалися. В інших були відсутні посилання на сторінки у літературних джерелах. У цьому випадку було зроблено багато обережних посилань. При друці на основі авторських приміток були здійснені уточнення

⁵¹¹ Златарски В. Устройство Болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василем II Болгаробойцею. *Seminarium Kondakovianum. Kegueil d'fitudes. Archeologie. Histoire del'art. Etudes byzantines*. Prague, 1931. P. 49-68; Його ж. Устройство болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василем II Болгаробойцею. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 120-140.

⁵¹² Златарски В. Наместници управители на болгарин през царуването на Алексий I Комнин. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 185-229.

⁵¹³ Златарски В. Георги Скилица и написаного от него живите на св. Иван Рудски. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 240-266.

посилань. Також перед друком були вивірені цитати та посилання з джерел на грецькій, латинській та руській мовах.

У передмові відзначається, що не всі твори використані В. Златарським можна було відшукати у Софії. У такому випадку при друці зберігався авторський текст. Праця була надрукована зі збереженням усіх особливостей стилю викладу автора і, в деяких випадках, відзначене написання окремих слів так, як їх застосовував В. Златарський.

Після смерті П. Никова корекцію рукопису продовжив доцент кафедри болгарської історії університету – Іван Дуйчев. Його робота полягала у визначенні назви книги та змісту. Він доповнив вступ, а також список джерел та літератури, показник назв у кінці книги. Працюючи над редагуванням тому, він орієнтувався на попередні томи «Історії болгарської держави за доби середньовіччя».

Традиційно перед узагальненням матеріалів в одну книгу В. Златарський дослідив окремі проблеми та опублікував їх у своїх розвідках: «Івайло і Момчил. Порівняльна характеристика»⁵¹⁴, «Іван Асен II (1218–1241)»⁵¹⁵ «Міжнародні відносини Болгарії за правління перших Асеневців»⁵¹⁶, «Асеневський напис біля Станімаки»⁵¹⁷, «Греко-болгарський союз в 1204/1205)»⁵¹⁸, «Південа Болгарія після смерті Івана Асена II та регентський договір»⁵¹⁹, «Тирновський напис Іван Асен II»⁵²⁰, «Болгарія за наступників Івана Асена II»⁵²¹, «Ловеч, як середньовічна фортеця»⁵²², «Цар Калоян під стінами Салоніків у 1207 році», «Боянський напис»⁵²³.

⁵¹⁴ Златарски В. Н. Ивайло и Момчилъ. Сравнителна характеристика. *Българский Прегледъ*. 1899. V. Кн. 7. С. 103-115.

⁵¹⁵ Златарски В. Н. Иванъ Асень II (1218–1241). *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. Година трета. Том трети. С. 1-55.

⁵¹⁶ Златарски В. Н. Международнитѣ отношения на България при първитѣ Асѣневци. *Библиотека на Славянска бестѣда*. 1908. София. Год. II. Кн. 2. С. 27-64.

⁵¹⁷ Златарски В. Сеновияг нацпис при станимака. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома*. Том втори / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. С. 395-409.

⁵¹⁸ Златарски В. Грецко-български союз през 1204/5 година. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 376-394.

⁵¹⁹ Златарски В. Н. Южна България следъ смъртъта на Ив. Асеня II и регинскиятъ миръ. *Сборникъ въ честь на Б. Дяковичъ*. София, 1927. С. 327-341.

⁵²⁰ Златарски В. Н. Търновскиятъ надписъ на Ив. Асеня II. *БИБ*. Год. III. Кн. 3. 1930. С. 56-64.

⁵²¹ Златарски В. Н. България при приемницитѣ на Иванъ Асеня II. *БИБ*. 1932–1933. Год. V. Кн. 1. С. 25-87.

У межах історії I-го Болгарського царства В. Златарський виділив головні події на Балканському півострові. *Перша з них* – заселення і закріплення слов'ян на Балканському півострові. *Друга* – заснування болгарської держави в північній частині цього ж півострова. Ці дві події відбулися у короткий проміжок часу та були пов'язані між собою, що дали остаточну етнічну приналежність Балканського півострова – слов'янську, з іншого боку, міцна політична одиниця – болгари, разом вони утворили новий культурно-історичний тип в південно-східній Європі – слов'яно-болгарський. Ці два етнічні елементи болгарський і слов'янський стали основою для виникнення слов'яно-болгарської держави і народності. При цьому перші дали контингент та силу, а другі – організацію та ім'я держави і народності. На думку вченого, цей етнічний дуалізм, який був при створенні держави не міг зникнути швидко та безслідно при формуванні єдиної народності та єдиної держави. Він наголошував, що протягом двох століть два народи виконували важливі функції у межах єдиної країни – болгари як правляча нація, а друга – слов'яни, як плем'я союзників, які в ім'я загальнополітичних процесів визнавали владу болгарського хана.

Намагаючись розв'язати проблему походження болгар, В. Златарський дійшов висновків, що вони походили від гунських племен. Дослідник пояснював це тим, що середньовічні автори ідентифікують болгар як гунів, а візантійські автори VI століття, які не знали цієї назви, використовували свій діалект, який і став відомим пізніше під назвою «болгари». Автор книги локалізував ареал їх розселення в Середній Азії, зазначавши, що гуні межували з Китайською імперією⁵²⁴.

⁵²² Златарски В. Н. Ловечь като сръдновековна крепост. *Ловечь и Ловчанско*. 1932. Кн. IV. С. 11-18.

⁵²³ Златарски В. Боянският надпис. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома*. Том втори / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. С. 410-434.

⁵²⁴ Златарски В. История на българската държава през средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София, 2007. С. 21.

Історики радянського періоду А. Бурмов, В. Бешевлієв, Д. Димитров⁵²⁵. Р. Рашев вважає, що болгари походили не від тюркських племен, а від східноєвропейського іранського населення⁵²⁶.

В. Златарський описав хронологію подій пересування гунів до їх приходу на території Східної Європи. Він відзначав, що у I столітті гуни розділилися на дві гілки – північну та південну⁵²⁷. Перші прославилися завдяки війнам з китайцями. В першій чверті II століття гуни здійснювали часті напади на провінцію Шень-сі. В середині II століття гунські племена рухалися на захід та прибули до кордону між Європою та Азією. На схід від р. Урал вони залишилися на довгий час. В першій чверті IV століття гуни завоювали землі аланів між Волгою, Доном і Кавказом та прибули до узбережжя Азовського моря. У 376 році вони підкорили остготів та відтіснили вестготів в межі Східної імперії, заклавши тут фундамент своєї великої держави. У першій половині V століття гуни межували з Візантійською імперією та нападали на неї, щоб просунути на Захід. Автор називає середину V століття для гунських племен новим періодом, який ознаменувався піднесенням їх політичної ролі за часів правління вождя Аттіли⁵²⁸.

В. Златарський, спираючись на літературу та першоджерела, прийшов до ряду важливих висновків. Перший з них – у V столітті гунські племена, які мешкали на півночі від Кавказу і на схід від Азовського моря та р. Дон, створили велику орду або державу на чолі якої стояв один правитель. Під його владою у джерелах згадується «багато гунських народів». Другий «гунська орда» – це політичне об'єднання народів або племен, які входили до Аттілової держави⁵²⁹. Це об'єднання проіснувало до середини V століття⁵³⁰.

⁵²⁵ Рашев Р. Праболгарите през V–VII век. София: ОРБЕЛ, 2005. С. 36.

⁵²⁶ Рашев Р. За произхода на прабългарите *Studia protobulgarica mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев*. Велико Търново, 1992. С. 30.

⁵²⁷ Там само. С. 22.

⁵²⁸ Там само. С. 22–23.

⁵²⁹ Там само. С. 26.

⁵³⁰ Там само. С. 27.

У візантійського історика Прокопія Кесерійського (500–562) після розпаду гунської держави згадуються окремі племена – кутригури та утигури⁵³¹.

На сторінках своєї праці В. Златарський цитує витримки із роботи Прокопія, в яких йде мова про племена утигурів й кутригурів та робить висновки, що автор першоджерела використав для основ своєї праці як легенди так і історичні відомості. Вигадкою, за словами вченого, є розповідь про рух гунських племен кутригурів на захід від Азовського моря та витіснення ост-готів на територію Північного Причорномор'я до кордонів Східної імперії. В. Златарський стверджував, що гунські племена вже давно перейшли Дон. На його думку, інформацію, яку використовував Прокопій, очевидно була взята із інших джерел, де не було конкретизовано дату цих подій⁵³².

У дослідженні автор також використав і згадки про болгар готського історика Йордана (VI століття). Васил Златарський порівнює географічне розташування згаданих «болгар» Йордана та кутригурів і утигурів Прокопія. Він приходить до таких висновків, що назва «болгари» згадана Йорданом – це спільна назва двох гілок одного народу. Західна гілка – це кутригури, які проживали на захід від Азовського моря. Східні – утигури, які мешкали на схід від Азовського моря⁵³³.

В. Златарський проаналізував ряд першоджерел, у яких згадується назва «болгари». Зокрема, повідомлення єпископа Енодія; римського письменника та державного діяча часів правління Теодоріха Великого – Кассіодора (487–578); латинського автора Марцеллін (перша половина VI століття); візантійського письменника Іван Антіохійський (початок VI століття) та ін. Історик акцентував увагу, що окремим авторам VI століття – Прокопію, Агатію та Менандру, ця назва невідома⁵³⁴.

⁵³¹ Там само. С. 26.

⁵³² Там само. С. 29.

⁵³³ Там само. С. 34.

⁵³⁴ Там само. С. 37.

Після опрацювання та узагальнення великої кількості джерел Васил Златарський дійшов до двох висновків. Перший – *«назва «болгари» має колективне значення та була спільним ім'ям, як для кутригурів, так і для утригурів, яке вони носили, коли були об'єднанні під єдиною владою і державою, тому кутригурів називають західною гілкою, а утигурів східною гілкою болгар»*. Другий – *«в історії болгар був момент перед VI століттям, коли вони розділилися на основні племена, за Прокопієм, їх назви походять від імен правителів – кутригури і утигури, фактично це були дві групи болгарських орд, на чолі яких стояли два головних племені»*⁵³⁵.

Саме на основі аналізу першоджерел В. Златарський зробив припущення, що праболгари ведуть своє походження від гунських племен.

Зазначимо, що серед болгарських істориків Васил Златарський є автором гунської теорії походження праболгар. Завдяки авторитету історика ця теорія набула широкого поширення серед науковців та стала популярною саме після публікації першої частини його монографії «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» у 1918 році. До цього часу у слов'янському науковому просторі вже існували затвердженні авторитетними вченими теорії походження праболгар, що мали своїх послідовників. Питання походження праболгар залишається актуальним і зараз, незважаючи на велику кількість опублікованої наукової літератури з історії, археології та лінгвістики⁵³⁶.

Однією із перших теорій етногенезу болгар є тюркська теорія. У 1772 році у праці «Всеобщая северная история» її основоположник А. Шлецер, аналізуючи болгарську мову, дійшов до висновків, що мова болгар не схожа на слов'янську. Як доказ на підтвердження своєї теорії він зазначив, що власні назви болгар без сумніву мають *«татарське»*

⁵³⁵ Там само.

⁵³⁶ Войников И. Поява на тюркската теория за произхода на прабългарите в българската историография. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/I_Vojnikov_Tjurkskata_teorija.pdf

походження. Цю теорію також підтримали І. Тутман, Х. Енгеля та М. Карамзін⁵³⁷.

У 1830 та 1832 роках побачили світ дві роботи Х. Френа – «*Munzen der Wolge-Bulgharen*» та «*Die altesten arabisrhen Nachrichten uber die Wolga-Bulgarcn aus Ibn Foslasn's Reiseberichten*». В обох статтях дослідник звертав увагу на мовні і етнографічні риси праболгар. У своїх роботах Х. Френ аналізуючи власні назви болгар доводив, що протоболгари були змішаними народами слов'ян і «турків»⁵³⁸.

У 1837 році німецький вчений Й. Цейс обґрунтував власну точку зору, щодо етногенезу болгар у своїй праці «Німці та їх сусідні племена». На його думку, давні болгары – це гуни, які розселилися на територіях у верхній течії Волги. Він вважав, що болгары і як наслідок гуни, належали до великого племені «турок», що підтверджується схожістю їхньої мови⁵³⁹. Прихильник цієї теорії М. Соколов у своїй праці стверджував, що «*Болгары як і Гуны і Авари, являються кінними войовничими народами, з багатьма звичаями, які притаманні лише азіатським народам турецько-татарського плем'я*»⁵⁴⁰. Дослідник дійшов таких висновків щодо мовної приналежності болгар – «*...залишки мови Болгар безсумніву свідчать про їх тюркське походження*»⁵⁴¹. На початку ХХ століття цю теорію підтримали А. Попов, А. Куніка, А. Вамбері, В. Томашек та В. Златарський⁵⁴².

Теорія слов'янського походження болгар виникла на противагу теорії їх тюркського походження. Ю. Венелін не сприйняв цю теорію. Він підготував та опублікував працю «Древние и нынешнии болгары в их отношении к россиянам». У своїй роботі він критикував представників

⁵³⁷ История Болгарии. В двух томах / под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Издательство АН СССР, 1954. Т. 1. С. 55; Дринов М. С. Поглед върхъ произхождането на българския народ. Вена, 1869. С. 93-94.

⁵³⁸ Безверха В. М. Проблема походження болгар у праці Василя Златарського «История на българската държава през средните векове». *Гуржійівські історичні читання*. 2014. Випуск 7. С. 31.

⁵³⁹ Безверха В. М. Проблема походження болгар у праці Василя Златарського «История на българската държава през средните векове». *Гуржійівські історичні читання*. 2014. Випуск 7. С. 31.

⁵⁴⁰ Соколов М. Изъ древній истории болгарь. С-Петербургъ, 1879. С. 91

⁵⁴¹ Там само. С. 92.

⁵⁴² Державин М. С. История Болгарии. Москва-Ленинград, 1945. Т. 1. С. 148.

«турсько-татарської теорії». Беручи за основу обґрунтування мовної ідентичності, Ю. Венелін сформулював гіпотезу на користь слов'янської теорії. За вимовою дзвінків звуків автор зближував болгарську мову зі слов'янськими⁵⁴³. У праці Ю. Венеліна чітко прослідковується слов'янська теорія *«І так, розібравши детально докази Татаризму Болгар і поняття про їх перетворення, повторюю моє твердження, як аксіому або істину, що Болгари були Слов'янськими племенами не тільки в IX ст. але і в VIII, VII, VI, V, IV, III, II, I і так далі. На сам кінець, необхідно відзначити, що в цій суперечливій статті: докази Татаризму і докази перетворення Болгар, залежать одна від іншої. Якщо Болгари, як доведено, не були Татарами, то їм не потрібно було перетворюватися в Слов'ян і навпаки: якщо Болгари, не могли перетворитися в Татар, то значить і спочатку були Слов'янами»*⁵⁴⁴. Ця теорія мала своє продовження у російських і болгарських істориків П. Буткова⁵⁴⁵, М. Савельєва-Ростиславовича⁵⁴⁶ та Д. Іловайського⁵⁴⁷.

Фінська або урало-чудська теорія походження болгар вперше була опублікована у 1826 році в праці Ю. Клапрота «Спогади пов'язані з Азією». Спираючись на повідомлення візантійських істориків Нікіфора та Феофана, автор вважав, що болгар походять від угро-гунів. Болгарські імена, на його думку, не мають нічого спільного зі слов'янськими⁵⁴⁸. Фінська та урало-чудська теорії були підтримані П. Шафариком⁵⁴⁹, К. Їрічеком⁵⁵⁰, О. Гільфердінгом⁵⁵¹, М. Дріновим⁵⁵² та ін.

Також поширеною в науці є фракійська теорія. Відповідно до якої слов'яни, в тому числі й болгар мали фракійське походження й утворилися

⁵⁴³ Безверха В. М. Проблема походження болгар у праці Василя Златарського «История на българската държава през средните векове». *Гуржієвські історичні читання*. 2014. Випуск 7. С. 32.

⁵⁴⁴ Венелін Ю. Древные и нынешние Болгарь въ политическомъ, народописномъ историческомъ и религиозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ. Москва, 1856. С. 60.

⁵⁴⁵ Бутков П. Оборона Летописи русской Несторовой отъгнавъта скептиковъ. СПб, 1840.

⁵⁴⁶ Савельев-Ростиславич Н. В. Славянский сборник. Санкт-Петербург, 1845.

⁵⁴⁷ Иловайский Д. Разысканіе о началъ Руси. Москва, 1876.

⁵⁴⁸ Державин М. С. История Болгарии. Т. 1. Москва-Ленинград, 1945. С. 159.

⁵⁴⁹ Шафарик П. Словянские древности. Москва, 1848. Т. 2. Кн. 1.

⁵⁵⁰ Иречек К. История Болгарь. Одесса, 1878.

⁵⁵¹ Гильфердинг А. История балтійскихъ славянь. С.-Петербургъ, 1874.

⁵⁵² Дринов М. С. Поглед върхъ произхождането на българския народ. Вена, 1869.

поступово від фракійсько-іллїрійського етносу⁵⁵³. Таким чином, слов'яни виступають автохтонним населенням Балкан. Прихильниками цієї теорії були М. Державін⁵⁵⁴, Ж. Лелевель⁵⁵⁵, А. Чертков⁵⁵⁶. Г. Ценов у своїх працях на основі аналізу грецьких та латинських джерел, ототожнював балканських фракійців зі слов'янами⁵⁵⁷.

На думку ж В. Златарського, праболгарами були племена кутригурів та утригурів. У своїй роботі дослідник стверджував, що ці племена існували самостійно. Кутригури в цей час займають місце на захід від Азовського моря до Дніпра. Утригурів він називає східною гілкою праболгар, які проживали на схід від Азовського моря⁵⁵⁸. Важливу роль в VI столітті на території південно-східної Європи відігравали кутригури. За реконструкціями В. Златарського, у другій половині V століття вони об'єдналися з Атїловими гунами і утворили *«гуно-кутригурське царство на північному березі Чорного моря»*⁵⁵⁹.

Автор детально описав напади кутригур на Балканський півострів та їх відносини з Візантією. Постійні атаки *«болгар-кутригурів»* на імперію історик пояснював тим, що єдиним способом їх виживання та збагачення було здійснення грабунку⁵⁶⁰. Мирний час між *«болгаро-кутригурами»* та Візантією можна зафіксувати лише у другій половині V століття. Саме тоді, коли імперія звільнила Боспор від влади болгар-кутригурів. Щоб продемонструвати прихильність Візантійському імператору *«болгаро-кутригурський»* правитель Грод прийняв християнство в Константинополі, за що після повернення додому був убитий⁵⁶¹.

⁵⁵³ История Болгарии / под. ред. Третьякова П. Н., Никитина С. А., Валева Л. Б. С. 37-38.

⁵⁵⁴ Там само.

⁵⁵⁵ Державин М. С. История Болгарии. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1945. Т. 1. С. 169.

⁵⁵⁶ Чертков А. Д. Очерк древнейшей истории протословян. Москва, 1851.

⁵⁵⁷ Ценов Г. Праотечеството в праезикът на българите. София, 2005.

⁵⁵⁸ Златарски В. История на българската държава през средните векове. София. 2007. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. С. 42.

⁵⁵⁹ Там само. С. 45.

⁵⁶⁰ Там само.

⁵⁶¹ Там само. С. 49.

У середині VI століття утигури та кутригури перебували під владою Аварського каганату⁵⁶². Кутригури перестали існувати як окреме політичне утворення. Вони частково злилися з аварами та утригурами під спільним ім'ям «болгари»⁵⁶³. Інша доля чекала утригурів, які залишилися на територіях на схід від Азовського моря. Виснаженні від постійних війн з кутригурами, аварами, вони не змогли дати відсіч західнотюркському каганату⁵⁶⁴. Залежність «болгар-утригурів» була недовгою. Після підкорення утригурів, кордони тюркської держави значно розширилися, що унеможливило утримання захоплених територій.⁵⁶⁵ Після смерті хана Силзивуда, його території були розділені між вісьмома синами.⁵⁶⁶ Міжусобна боротьба, за владу у тюркському каганаті призвела до втрати Херсонесу, Боспору на користь Візантії, яка також допомогла звільнитися болгарам та відновити болгарську державу на території Азовського моря та Прикубанні (80-ті роки VI століття)⁵⁶⁷.

Досліджуючи історію формування болгарської держави, особливу увагу В. Златарський приділяв хану Кубрату – як засновнику «*Великої Болгарії*». Під час пошуків відомостей про Кубрата автор користувався «Іменником болгарських князів», який був опублікований А. Поповим у 1866 році, хронікою Іоана Нікіуського та хронікою Никифора. За «Іменником», Васил Златарський визначав в хронологічному порядку попередників хана Кубрата. За допомогою порівняння імен, які згадуються у «Іменнику» з Хронікою Іоана Нікіуського та Хронікою Никифора, автор ототожнював ім'я Курта з Кубратом, а його попередника Гостуна з Органом. В. Златарський зазначав, що Орган (Гостун) і Кубрат (Курт) відіграли важливу роль у звільненні болгар від західнотюркського каганату та у становленні болгарської держави на території «*Азовського моря та на землях*

⁵⁶² Там само. С. 73.

⁵⁶³ Там само. С. 75.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Там само. С. 80.

⁵⁶⁶ Там само. С. 81.

⁵⁶⁷ Там само. С. 84-86.

біля р. Кубань». Проте деталі подій звільнення та становлення держави, залишилися невідомими для автора під час написання роботи⁵⁶⁸.

Дослідник також використав Хроніку Іоана Нікіуського для роз'яснення маловідомих подій із життя хана Кубрата. Він акцентував увагу на хрещенні малолітнього Кубрата в Константинополі: *«Кубрат... був хрещений ще в дитинстві в Константинополі і виховувався при імператорському дворі»*.⁵⁶⁹ Також В. Златарський пояснив появу малолітнього Кубрата при імператорському дворі. На його думку, Кубрат разом зі своїм дядьком Органом, прибув до Константинополя, з метою укриття. Дослідник вважав, що в цей час Візантія відіграла важливу роль у звільненні та становленні болгарської держави⁵⁷⁰.

Звільнення Болгарії припадає на період правління імператора Маврикія. Перші два роки (582–584) болгарськими племенами керував Орган⁵⁷¹. Для В. Златарського залишилися невідомі його відносини з правителями Візантійської імперії – Маврикієм (582–603) та Фокою (603–610).

Натомість історик намагався відтворити політичну діяльність Кубрата. Він відзначав, що в першу чергу всі зусилля хана були зосереджені на об'єднанні східної гілки болгарських племен, яка входила до складу *«кутригурської держави»*. А також в об'єднанні залишків племен кутригурів між Доном та Дніпром і далі на захід⁵⁷².

Аналізуючи відносини між ханом Кубратом та візантійським імператором Іраклієм (610–641) дослідник звернувся до Хроніки Іоана Нікіуського: *«Кубрат зав'язав нероздільну дружбу з Іраклієм»*⁵⁷³. Також у своїй роботі автор навів цитату з Хроніки патріарха Никифора, як доказ товариських відносин між правителями: *«Кубрат повстав проти Аварського*

⁵⁶⁸ Там само.

⁵⁶⁹ Там само. С. 87.

⁵⁷⁰ Там само. С. 87-88.

⁵⁷¹ Там само. С. 90-91.

⁵⁷² Там само. С. 91.

⁵⁷³ Там само.

каганату та вигнав їх із власних земель, після цього Іраклій укладає мир до кінця своїх днів та надав (подарував) титул патриція»⁵⁷⁴. Успіхи Кубрата у зовнішній політиці Іоан Нікіуський вбачав у «силі святого хрещення»⁵⁷⁵. Для В. Златарського залишилася невідомою сторінка з історії саме правління болгарською державою ханом Кубратом⁵⁷⁶. Відомо, що за Хронікою Іоана Нікіуського, після смерті Іраклія, Кубрат був причетний до інтриг у боротьбі за його престол другою дружиною Мартиною⁵⁷⁷.

Деякі дослідники не погоджуються з твердженнями В. Златарського що до ототожнення імен Органа та Гостуна⁵⁷⁸, а також заперечують факт хрещення Кубрата⁵⁷⁹.

В. Златарський розповідає про розпад «Кубратової держави» на окремі орди, спираючись на відомості Теофана і патріарха Никифора. Автор назвав дві головні причини розпаду «Кубратової держави». Перша – напади хозарів. Друга – міжусобні протиріччя та боротьба за владу⁵⁸⁰. Після смерті Кубрата у 642 році його держава була поділена на п'ять частин, за кількістю його синів⁵⁸¹. Деякі дослідники вважають, що синів було троє⁵⁸².

Автор у своїй роботі розглянув історичну долю Кубратової держави після її розподілу на окремі племенні центри, якими керували його сини. Нашу увагу привертає третій син Кубрата – Асперух, який зі своєю ордою осів на місцевості під назвою «Онгул». В. Златарський визначав цю місцевість як острів Певки на р. Дунай⁵⁸³. Проблема локалізації цієї

⁵⁷⁴ Там само.

⁵⁷⁵ Там само. С. 92.

⁵⁷⁶ Там само. С. 95.

⁵⁷⁷ Там само. С. 95-96.

⁵⁷⁸ Артамонов М. І. История хозар. С. 161; Владимиров Г. В. Образ татар и Золотой Орды в современной болгарской историографии. С. 72; Бурмов А. Избранные произведения. С. 70-72.

⁵⁷⁹ Сиротенко В. Т. Письменные свидетельства о болгарях IV–VII вв. в свете современных им исторических событий. Славяно-Балканские Исследования: историография и источниковедение. Москва: Наука, 1972. С. 195–218.

⁵⁸⁰ Златарски В. История на българската държава през средните векове. София, 2007. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. С. 111.

⁵⁸¹ Там само. С. 96-101.

⁵⁸² Чорній В. П. Історія Болгарії. С. 34.

⁵⁸³ Златарски В. История на българската държава през средните векове. София, 2007. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. С. 131; Артамонов М. І. История хозар. С. 169.

історичної місцевості залишається невизначеною⁵⁸⁴. На думку В. Чорнія, вона знаходилась на лівому березі Дунаю – у межиріччі Серета і Дністра (території Південної Бессарабії)⁵⁸⁵. Ш. Мінгазов локалізував «Онгл», як річку північніше Дунаю⁵⁸⁶. Д. Руссев припускає, що можливо, варто ототожнювати цю історичну місцевість зі степами Буджака, де болгари випасали худобу⁵⁸⁷.

В. Златарський розкрив події пересування Аспарухової орди з Приазов'я в Бессарабію⁵⁸⁸. Він навів факт запрошення Аспаруха до Візантійської імперії – для захисту її територій у Подунав'ї. У праці історик згадав про виснажливу військову боротьбу Візантії з Італією та арабами, смерть імператора та критичне положення імперії. Аспарух скористався слабкістю імперії та розширив свої кордони, захопивши землі сучасної Добруджі.

Вчений висвітлив зовнішні обставини, що впливали на формування І Болгарського царства. Зокрема – військовий конфлікт Аспарухової орди з Візантійською імперією, який призвів до поразки останньої. В. Златарський зазначав, що мир з Візантією і створення І Болгарського царства припадає на 679 рік⁵⁸⁹. Таку ж позицію займали інші вчені початку кінця ХІХ – початку ХХ століття⁵⁹⁰. Сучасні ж дослідники визначають, що це сталося у 681 році⁵⁹¹.

⁵⁸⁴ Атанасов Г. Г., Руссев Н. Д. Онглос: первая резиденция болгарских канов на Нижнем Дунае и Болгарское присутствие севернее Дуная в VII–IX вв. Археология Евразийских степей. Выпуск 12. Болгарский Форум I. Казань, 2011. С. 15-34.

⁵⁸⁵ Чорній В. П. Історія Болгарії. С. 34.

⁵⁸⁶ Мингазов Ш. Р. Наследники Великой Болгарии в Западной Европе. *Филология и культура. Philology and Culture*. 2012. № 1 (27). С. 201.

⁵⁸⁷ Руссев Н. Д. Дунайские болгары в эпоху раннего средневековья (цивилизационный аспект). *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Одеса: Друк, 2006. Т. 9. С. 64.

⁵⁸⁸ Златарски В. История на българската държава през средните векове. София, 2007. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. С. 133-134.

⁵⁸⁹ Там само. С. 147-151.

⁵⁹⁰ Миларовъ С. К. История на българский народъ 679-1877. Пловдивъ: Областна печатница, 1885. С. 7; Войников П. Кратка Българска история. Вена, 1861. С. 36.

⁵⁹¹ Божилов И., Гюзелев В. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999. Т. 1. С. 92; Дмитров Х. България и номадите до началото на ХІ век. Пловдив, 2011. С. 55; Дуйчев И. Българско средновековие. Поучвания върху политическата и културната история на средновековна България. София: Наука и изкуство, 1972. С. 70; Чорній В. П. Історія Болгарії; Степанов Ц. Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII – ср. IX в.). София: АГАТО, 1999. С. 68.

Після підписання миру між Аспарухом і Костянтином IV Погонатом, Візантія повинна була кожного року сплачувати податок⁵⁹². Також до болгар перейшли землі між Дунаєм і Балканськими горами, тобто старі провінції Мізія та Мала Скіфія. В. Златарський чітко окреслив кордони новоствореної держави: *«на сході кордон починався з гирла Дністра, далі вздовж узбережжя Чорного моря до Балканських гір, можливо, до гирла Камчії та прилеглих гір. Сюди увійшли такі міста: Кюстенджа (сучасна назва Констанца, Румунія), Балчик та Варна⁵⁹³. На південь кордон виходив з Чорного моря і проходив вздовж Балканських гір по лінії балканських окопів і досягав до р. Іскір, де всі північні і південні балканські перевали знаходилися у володіннях болгар. На заході кордон спочатку знаходився на р. Іскір до гирла р. Панега, звідти вздовж гори Дреновица до села Габаре, після по Островския окоп до Дунаю, де на вершині Алібашу знаходилося укріплення. За свідченням вірменської географії, коли Аспарух вигнав арабів на захід, кордон від ущелини Іскір проходив через гору Врачанската планина на північ до р. Огоста, уздовж р. Хайредн, де вона збігалася з існуючою старою траншеєю, що йде прямо на північ до самого Дунаю на захід від с. Козлодуй при верхній частині Килер-баір»⁵⁹⁴*. Для ідентифікації північних кордонів В. Златарський використав матеріали археологічних пам'яток. За їх допомогою він визначив північну межу від гирла р. Жиу (Румунія), яка була продовженням західного кордону з «Оряховския окоп», на північ до центральної траншеї «Валашкия» і до Дунаю на південь від Браїла, що проходив вздовж Дунаю, потім до Серет до «Глашкият окоп» до північного кінця озера Братеш до р. Прут, після село Вордулуй-Исак, звідти вздовж південно-східної траншеї, яка йде на схід і закінчується біля озера Кундук. Чи продовжувалася ця межа в тому ж напрямку на схід і північний схід В. Златарський не зміг визначити. Він лише стверджує, що розширення

⁵⁹² Златарски В. История на българската държава през средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. Софий, 2007. С. 151

⁵⁹³ Там само.

⁵⁹⁴ Там само. С. 152.

болгарського кордону в цьому напрямку йшло паралельно з падінням аварської могутності⁵⁹⁵.

Дослідник зазначав, що у візантійських джерелах відсутні згадки про болгар до 704 року. Саме цього року візантійський імператор Юстиніан II просив допомоги у болгар. Він намагався залучити їх як військову силу, щоб повернути престол, з якого його було скинуто у 695 році. Проте, ця згадка стосувалася наступника Аспаруха. В. Златарський встановив хронологічні межі періоду правління хана Аспаруха, зазначаючи, що при владі він був 60 років і 8 місяців, з яких 38 років (643–679) був вождем своєї орди до заснування держави і 22 роки і 8 місяців – *«правителем болгар та слов'ян»*. Помер хан Аспарух у грудні 701 році. Таким чином, за твердженням історика, Болгарською державою Аспарух правив з 679 по 701 рік⁵⁹⁶. Його наступником був Тервел (701–718). В. Златарський ґрунтовно та детально розкрив історію правління хана Тервела, його успішну зовнішню політику, завдяки якій молода держава займала високі позиції на міжнародній арені. Паралельно з болгарською історією автор висвітлював й історію Візантії, міжусобну боротьбу та зміну влади, завдяки якій вона стала ослабленою. В цих подіях активну участь приймав болгарський хан Тервел. Він допоміг у поверненні імператорського трону Юстиніану II. У 705 році Тервел зі своєю армією болгар і слов'ян з'явився з Юстиніаном II під Константинополем. У самих військових діях армія Тервела участі не брала, а лише дислокувалася біля столиці, на випадок необхідності. У 706 році Тервел повернувся з армією у Болгарію. Весь цей час перебування під Константинополем болгар та слов'ян обумовлений знешкодженням політичних ворогів Юстиніаном II⁵⁹⁷. За допомогу імператор Юстиніан II проголосив Тервела *«кесарем»*. В. Златарському невідомо чому саме Юстиніан II надав титул кесаря болгарському хану. Автор говорить, що ймовірно це було обумовлено

⁵⁹⁵ Там само. С. 154-155.

⁵⁹⁶ Там само, С. 162.

⁵⁹⁷ Там само. С. 164-165.

договором між Юстиніаном II і Тервелом напередодні військового походу. Автор називав ще одну умову, яка стосувалася безпосередньо Тервела – візантійський імператор повинен був визнати його болгарським правителем. Вчений звернув увагу, що саме в цей час відбулося перше розширення кордонів Болгарської держави у Фракії. Візантійський імператор на знак подяки подарував болгарському правителю Ромейську область, яку в той час називали Загорія⁵⁹⁸. У внутрішній політиці Тервел був творцем ідеї, яку потім сформулював Крум, підтримував Борис і виконав Симеон. Він вперше усвідомив необхідність і важливість підкорення балканських слов'ян під гегемонію болгарського правителя. Але для її реалізації знадобилося багато років, оскільки болгарська держава певний час перебувала у кризовій ситуації. Населення приєднаної області Тервел вважав союзниками його держави, а не підкореним народом. За правління Тервела Болгарія відіграла важливу роль на Балканському півострові, а також була важливим чинником розвитку політичного життя Візантії⁵⁹⁹.

Візантія в цей час ослабла через постійну зміну влади та невдалі війни. Відносини між Візантією і Болгарією були нестабільними аж до 716 року. Цього року був підписаний мирний договір між імператором Феодосієм III та болгарським ханом Тервелом. В. Златарський детально розглядав умови договору, зміст якого зберігся. Вчений доводить, що візантійський імператор визнав територію Фракії надбанням Болгарської держави. Візантія за договором сплачувала щорічний податок Болгарії. Відбулась видача політичних втікачів. Була укладена також торгівельна угода між двома країнами. Завдяки торгівлі, болгарські купці набули законного права на власний ринок у Константинополі. Саме за останнім пунктом договору, на думку В. Златарського, Болгарію визнали як цілком незалежну державу⁶⁰⁰. У внутрішній політиці стосовно слов'ян, Тервел дотримувався договору

⁵⁹⁸ Там само. С. 165-170.

⁵⁹⁹ Там само. С. 172-173.

⁶⁰⁰ Там само. С. 175-183.

укладеного своїм попередником. Розширення території Болгарії на захід охоплювало слов'янські племена, які відігравали важливу роль як необхідний могутній елемент держави⁶⁰¹. Автор стверджував, що з 718 року у візантійських хроніках відсутні згадки про болгар близько 36 років. В. Златарський використовував «Іменник» в якому зазначено, що після Тервела, було ще два правителі, але їх імена невідомі. Навіть у сучасній історичній літературі залишається дискусійним питанням наступників Тервела та хронологічних меж їх правління⁶⁰².

Дослідник вважав, що передумовами створення держави були федеративні відносини між слов'янами та болгарами. В такому союзі домінуючу роль займали саме болгари. Ця теза була запозичена чеським істориком Л. Нідерле, який вважав, що через незначну кількість «*тюрко-татарські болгари*» не змогли протистояти слов'янам⁶⁰³. Пізніше її підтримали А. Бурмов, П. Коледаров, Г. Літаврін⁶⁰⁴ та ін.

На В. Златарського, праболгарський, а не слов'янський компонент був рушієм формування болгарської держави, в якій болгари виступали засновниками та організаторами, що утримали владу в своїх руках, зберігши азійський характер держави. Однак, болгарські хани, переслідували свої політичні та державні інтереси, підготували ґрунт для поступового злиття болгар із слов'янами. В. Златарський припускав, що навіть проживати ці народи могли окремо.

Але з іншого боку посилення слов'янського елемента, від якого залежала сила держави, вирішувало політичне і правове становище слов'ян, які усвідомлювали свою важливість у державі та не могли залишатися осторонь управління країною.

⁶⁰¹ Там само. С. 189-190.

⁶⁰² Чорній В. П. Історія Болгарії. С. 38.

⁶⁰³ Нідерле Л. Славянские древности / пер. с чешского Т. Ковалевой, М. Хазанова, ред. А. Монгайт. Москва: Культурный центр «Новый Акрополь», 2010. С. 106-107.

⁶⁰⁴ Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, 1985. С. 144.

Болгарські хани були вимушені відкрити шлях слов'янським князям на посади державного керівництва на рівних умовах з болгарами⁶⁰⁵. Інша причина, яка спонукала болгарське керівництво дійти до такої внутрішньої політики – необхідність звільнення від повної залежності бояр чия влада завдяки міжусобній династичній боротьбі у VIII столітті досягла своєї найвищої точки. Виступаючи проти слов'янських князів болгарські бояри, з одного боку зменшували силу і значення останніх, а з іншого боку покладалися на більш чисельних слов'ян, які підняли авторитет хана і це зміцнило центральну владу. Це було першим і найважливішим інструментом врегулювання відносин та збереження державності – умови які були необхідними для успішної боротьби за існування.

Таким чином, процес злиття в одну країну відбувався паралельно із розширенням державних кордонів на південь, захід і південний захід. Поступове вирівнювання соціально-політичних прав болгар разом зі зміцненням їхнього впливу, як важливого фактору в політичних відносинах.

Не менш важливу роль відігравала в цьому процесі та в культурному розвитку – Візантія. Візантійський вплив, що почався після утворення держави, проходив двома, взаємопов'язаними між собою, шляхами. Безпосередній контакт між болгарами і імперією здійснювався через політичні чи торгові (економічні) відносини – це вплинуло на внутрішнє життя болгар. При посередництві слов'ян у державі набула поширення християнська віра. Протягом VII століття християнство почало поширюватись у країні, а його прихильники, на думку історика, почали виконувати роль носіїв візантійської культури. Християнство було сильною зброєю слов'ян у боротьбі з болгарами за політичну і соціальну рівність в державі. Завдяки йому слов'яни змогли отримати доступ до керівництва країною. Разом з тим, християнство пропагувало принципи візантизму, які поступово охоплювали політичне життя болгарської держави через

⁶⁰⁵ Златарски В. История на българската държава през средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София, 2007. С. 3.

поступову слов'янізацію держави у формі візантійського монархізму з усіма її правами та прерогативами⁶⁰⁶. Таким чином, болгарське керівництво жертвуючи своєю національністю зберегло владу у своїх руках, а слов'яни були змушені пожертвувати своїми демократичними домовленостями і прийняти болгарський монархізм.

Автор вважав, що перший період новоствореної болгаро-словянської федеративної держави був успішним. Оскільки в цей час у Візантійській імперії відбувалися часті зміни імператорів та громадянські війни, а болгари за рахунок цього посилили свою владу та продовжили процес об'єднання слов'ян вздовж берегів Дунаю. В. Златарський назвав причини, що спонукали слов'ян від'єднатися від Візантійської імперії та приєднатися до «болгар». Такий союз був вигідним для обох племен. Основна мета його полягала у захисті своєї незалежності. В ньому слов'яни зберігали повну самостійність у внутрішньому житті⁶⁰⁷.

Відновлення бойових дій між Візантією та Болгарією розпочалося після того як імператор Костянтин V Копронім почав будувати фортецю на території Фракії та відмовився сплачувати болгарам данину за будівництво укріплення⁶⁰⁸. В. Златарський наводить факти про дві битви між Болгарією і Візантією у 755 і 756 роках, у яких перша зазнали поразки. На думку С. Михайлова, причиною війни могла стати внутрішньополітична ситуація у Болгарії – міжусобиці між представниками верхівки⁶⁰⁹. Як наслідок було укладено мирний договір, зміст якого не зберігся. Історик зробив припущення, що у тексті йшлося про зобов'язання болгарами не вживати будь-яких військових дій проти імперії⁶¹⁰.

⁶⁰⁶ Там само. С. 5.

⁶⁰⁷ Там само. С. 198-199.

⁶⁰⁸ Там само. С. 201.

⁶⁰⁹ Михайлов С. Към въпроса за хронологията на българо-византийските конфликти в периода 756-766 г. *Епохи. Историческо списание*. Велико Търново: Университетско издателство, 2004. С. 32.

⁶¹⁰ Златарски В. История на българската държава през средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София, 2007. С. 202-204.

У 761 році в Болгарії відбувся політичний переворот. В цей час у Болгарській державі сформувалися дві «*партії*» болгарська та слов'янська. У VIII столітті між болгарською та слов'янською «*партіями*» тривав гострий конфлікт. Його вирішення мало визначити хто з суб'єктів федеративного союзу очолить болгарську державу⁶¹¹. В результаті болгарського перевороту у 761 році до влади прийшов новий хан Телец (761–764), який відновив військові дії проти Візантійської імперії. Війна була невдалою для Болгарії, що спонукало верхівку болгар до змови та його вбивства. Події після вбивства у 764 році Телеца В. Златарський об'єднав у період династичної кризи. Внаслідок постійних змін влада країни втратила свої позиції на міжнародній арені⁶¹².

В. Златарський визначив, що період стабілізації становища Болгарії почався за правління Телеріга (768/769–777). У внутрішній політиці він прагнув надати більше прав слов'янам. Основна ідея його курсу – «*об'єднання балканських слов'ян під владою болгарського хана*». Але через посилення болгарської «*партії*» хана було вигнано за межі країни⁶¹³.

У VIII столітті Болгарія зміцнила своє міжнародне становище, підтвердженням цього є вдала військова політика проти Візантії. Болгарська держава у 791 та 792 роках відбила військову експансію імперії. 792 року болгарський хан Кардам підписав мирний договір з візантійським імператором Костянтином VI⁶¹⁴.

Новим періодом в історії болгарської держави В. Златарський визначав IX століття. Дослідник детально розглянув правління хана Крума (802/803–814), його внутрішню та зовнішню політику. У зовнішній політиці Крум намагався повернути території болгарської держави, які їй належали за часів Тервела (716). У 805 році Крум скористався слабкістю авар, розбив їх, а

⁶¹¹ Там само. С. 208-209, 212.

⁶¹² Там само. С. 212-226.

⁶¹³ Там само. С. 228-230.

⁶¹⁴ Там само. С. 242-243.

території приєднав до болгарських володінь⁶¹⁵. В цей час Візантія напала на пелопоннеських слов'ян з метою підкорення. Слов'яни імперії шукали допомоги в інших держав. Крум вирішив надати допомогу македонцям⁶¹⁶. Болгари провели декілька вдали військових походів, один із яких «*на сучасне місто Софію у 809 році*»⁶¹⁷.

Візантійський імператор Никифор I проводив політику переселення слов'ян з Македонії⁶¹⁸. У 811 році він разом із своїм сином вирушив у військовий похід проти болгар. Армія Никифора I дійшла до болгарської столиці Пліски, пограбувала та зруйнувала її. З награваним імператор вирушив до Константинополя, але йому так і не судилося повернутися до столиці. Він потрапив у пастку хана Крума на Вербішському перевалі. Під час битви візантійського імператора було вбито⁶¹⁹. Ця перемога стала вагомою для Болгарської держави, її території розширилися на південний захід. Крум, не зупиняючись на досягнутому, у 812 році розпочав наступ на Фракію,⁶²⁰ захопив візантійську фортецю Месемврію⁶²¹, дійшов до Константинополя. Через декілька днів облоги столиці Крум запропонував візантійцям мир⁶²².

Після відмови імператора у підписанні мирного договору Крум зруйнував найближчі фортеці і міста, які знаходилися біля столиці⁶²³. У 814 році Крум готувався до нового нападу на Константинополь, але раптово помер. Історик припускав, що його вбили⁶²⁴. Крім зовнішньої політики автор детально розглянув внутрішню політику Крума, яка в першу чергу, була спрямована на посилення ханської влади, підтримання правопорядку та консолідацію держави. Крум прийняв перше болгарське законодавство, так

⁶¹⁵ Там само С. 247-248.

⁶¹⁶ Там само. С. 250-251.

⁶¹⁷ Там само. С. 251-252.

⁶¹⁸ Там само. С. 254-255.

⁶¹⁹ Там само. С. 255-259.

⁶²⁰ Там само. С. 261.

⁶²¹ Там само. С. 263.

⁶²² Там само. С. 270-271.

⁶²³ Там само. С. 275-278.

⁶²⁴ Там само. С. 281.

звані «Крумові закони»⁶²⁵. Він визнав, що федеративний устрій в тих умовах міг призвести до розпаду держави. Прийняття законів та централізація держави були необхідністю. Одним із визначальних чинників була внутрішня напруга, боротьба між «*партіями*» – болгарською і слов'янською, нерівноправність останніх та їх прагнення взяти участь в управлінні державою. Закони забезпечували рівність болгар і слов'ян перед державною владою⁶²⁶, як верхівки так і широких верств населення. Також, ця політика сприяла поступовому злиттю двох етносів. Оскільки болгари були в меншості – розпочався процес їхньої слов'янізації – «*поглинання болгарського елемента слов'янським*»⁶²⁷.

Наступником Крума був його син Омортаг (814–831)⁶²⁸. В. Златарський звертав особливу увагу на його антихристиянську політику. Після смерті Крума болгари прагнули посилити свою зверхність. За правління Омортага у країні проводилася політика винищення християн. Серед вбитих за релігійні переконання були єпископи, диякони, воєводи, військові та простий народ⁶²⁹. Винищення християн було політичною акцією спрямованою на знищення слов'ян, яких болгари вважали ворогами. А саме християнське віровчення – загрозою для язичництва. З метою витіснити християнську ідеологію хан розбудовував язичницькі храми⁶³⁰.

У зовнішній політиці Омортаг продовжив курс свого батька. У 814 році болгари вступили на територію Фракії. Похід виявився невдалим – болгарські війська були розбиті Візантією. У результаті між сторонами був підписаний мирний договір терміном на 30 років. Відповідно до угоди – кордон між Болгарією і Візантією був змінений на користь останньої⁶³¹.

⁶²⁵ Там само. С. 284.

⁶²⁶ Там само. С. 290.

⁶²⁷ Там само. С. 291.

⁶²⁸ Там само. С. 292.

⁶²⁹ Там само. С. 294.

⁶³⁰ Там само. С. 296-297.

⁶³¹ Там само. С. 299-302.

Вчений відзначав, що у період свого правління Оморгат відбудував Пліску⁶³². Також ним були збудовані нові міста – Преслав⁶³³ та Малий Преславець (Переяславець) на Дунаї. За період правління хана Оморгата відбулося зміцнення ханської влади та військової могутності держави.

Наступниками Омортага були Маламір (831–836)⁶³⁴ та Персіан (836–852). Їх політика була спрямована на розширення кордонів Болгарської держави за рахунок втручання у Фракію та Македонію⁶³⁵.

У концепції В. Златарського простежується теза, що активна зовнішня політика правителів I Болгарського царства призвела не лише до збільшення територіальних меж країни, а й перетворила болгар на впливових гравців на міжнародній політичній арені.

Одним із найважливіших питань, на якому зосередився у цій частині дослідження В. Златарський були – християнізація болгар та початковий етап історії болгарської церкви.

Дослідник зазначав, що прийняття християнського віровчення відбулося під дією зовнішніх та внутрішніх чинників. Автор відзначав, що зовнішній чинник був досить потужним, адже в цей час розгорнулося суперництво між Сходом та Заходом. Історик акцентував увагу на ворожих стосунках між болгарами і німцями.

Васил Златарський вважав проблему християнізації однією з ключових в історії Болгарії. Зазначимо, що вчитель дослідника – В. Ламанський теж розглядав християнство, як важливий фактор у розвитку історії окремих народів. Це вказує на певну схожість їхніх наукових поглядів та додатково ілюструє вплив викладача на наукові погляди історика⁶³⁶.

⁶³² Там само. С. 319-320.

⁶³³ Там само. С. 321-322.

⁶³⁴ Там само. С. 332.

⁶³⁵ Там само. С. 337.

⁶³⁶ Робинсон М. А. Методологические вопросы в трудах русских славянистов конца XIX – начала XX в. (В. И. Ламанский, П. А. Кулаковский, К. Я. Грот). Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва: Наука, 1986. С. 91-111.

Серед істориків XIX – початку XX століття В. Златарський не був першим дослідником означеного напрямку. До В. Златарського в цьому напрямку працювали – М. Дринов⁶³⁷, І. Соколов⁶³⁸, К. Їречек⁶³⁹, А. Гільфердінг та інші. Проте, саме В. Златарський розглянув християнізацію в історичній науці як один із ключових факторів, що сприяв консолідації болгарського етносу та перетворенню Болгарії на цілісну державу. Як відзначає Д. Мішкова, дослідник вважав християнство не «імпортом», а свідомим вибором населення Болгарії з метою захисту власної держави та зменшення дуалізму між «болгарами і слов'янами»⁶⁴⁰. Хрещення болгар стало результатом складної міжнародної обставини та перемоги слов'янського населення над протоболгарськими елементами всередині країни⁶⁴¹.

Перші дослідження проблеми релігії В. Златарським обмежувалися окремими статтями, згодом вони як і інші проблеми увійшли до тритомної праці «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя»⁶⁴². Як вже відзначалось, у своїх роботах науковець залучив велику кількість першоджерел. Вивчення релігійного питання не стало виключенням, автор використав працю візантійського хроніста X століття Йосипа Генезія, тексти XI століття візантійського священика та архієпископа Феофілакта Болгарського (Охридського), літописи Сен-Бертенського монастиря IX століття, праці візантійського письменника та державного діяча X століття Сімеона Метафраста (Логотета), а також твори Константина Богрянородного та інші.

⁶³⁷ Дринов М. Исторически преглядъ на Българска-та църква отъ само-то и начало и до днесъ. Виена, 1869.

⁶³⁸ Соколов М. Изъ древней исторіи Болгарь. С.-Петербургъ, 1879.

⁶³⁹ Иречек К. Исторія Болгарь. Одесса, 1878.

⁶⁴⁰ Mishkova D. The Afterlife of a Commonwealth: Narratives of Byzantium in the National Historiographies of Greece, Bulgaria, Serbia and Romania. *Entangled Histories of the Balkans. Volume Three: Shared Pasts, Disputed Legacies* / Edited by Roumen Daskalov and Alexander Vezenkov. Boston: Brill, 2013. P. 193.

⁶⁴¹ ЛошакOVA О. В. Крещение Болгарии и роль церкви в становлении христианской культуры (вторая половина IX – начало X в.)

⁶⁴² Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие / ред. П. Петров. София: Наука и изкуство, 1970. 639 с.

В. Златарський ретельно описав події, що стали передумовами християнізації болгар. До таких подій він відносив протистояння між Візантією та Франкським королівством у другій половині IX століття. У центрі конфлікту двох імперій опинилася Болгарія на чолі з ханом Борисом (852–889). В. Златарський зазначав, що прийшовши до влади, Борис встановив мирні відносини з Візантією. Тобто одразу взявся за пошук міцного і надійного союзника. Вчений проаналізував відомості візантійського історика X століття Генезія, за яким, після переговорів з імператрицею Феодорою, Борис отримав *«тимчасовий спокій та частину землі»*. На думку В. Златарського, цей мир був потрібен для обох сторін. Адже Візантія на момент миру була досить ослабленою через війни проти арабів у Єгипті, Сицилії та Малій Азії⁶⁴³.

Певну користь для задоволення своїх міжнародних амбіцій здобули і болгар. Встановлення дружніх відносин з Візантією дозволило їм розв'язати війну проти Хорватії. На думку В. Златарського, ця подія не є випадковою.

Історик також наголошував, що у IX столітті болгар опинилися в колі інтересів Франкського королівства. Також в цей час у Європі з'явився ще один серйозний гравець – Моравія, правителі якої розглядали балканські та слов'янські народи, як важливих військово-політичних союзників для протистояння франкам. Щоб відволікти болгар, на чолі з Борисом, від угоди з Моравією франкський імператор Людовік реалізував план зіткнення болгар та хорватів. Внаслідок війни Борис зазнав поразки та був вимушений заключити мир з хорватами⁶⁴⁴. Також В. Златарський описав подальшу долю Болгарії та її війну з сербами, яка теж завершилась поразкою для болгар⁶⁴⁵.

Таким чином, після серії поразок, на думку дослідника, для колись могутніх болгар Моравія представляла серйозну загрозу. Як наслідок – інтереси Франкської держави та Болгарії співпали, що й стало причиною

⁶⁴³ Там само. С. 30-34.

⁶⁴⁴ Там само. С. 35-36.

⁶⁴⁵ Там само. С. 36-38.

укладення між ними угоди. Разом із союзом проти Моравії франки запропонували болгарам прийняти християнство⁶⁴⁶. Тим самим вони намагалися посилити вплив на Болгарію за допомогою релігії. Ці події стали відомі правителю Моравії Ростиславу, він розумів наскільки небезпечним є союз між болгарами та франками. Князь Моравський вирішив розв'язати проблему за допомогою Візантії. Історик наголошував, що релігійна війна між Заходом і Сходом ховала під собою, в першу чергу, поділ території та сфер впливу. В даному випадку релігія була таким собі невимушеним чинником керування та підкорення. В. Златарський описав події переговорів між Ростиславом та Візантією. У Візантії добре розуміли наскільки важливим стратегічним об'єктом була Болгарія. Як вже зазначалося, Візантія вела постійні війни з арабами, але у 863 році після перемоги над арабськими племенами, візантійці взяли за болгар. І вже на початку 864 року було прийняте рішення йти війною на Болгарію. В. Златарський відзначав, що для Болгарії ці події були раптовими. Болгари не чекали військового втручання Візантії, тож виступити проти них не було жодного шансу. Дослідник констатував, що в результаті беззбройного конфлікту був укладений новий мир між болгарами та візантійцями. Жодна зі сторін не хотіла війни, а похід візантійського імператора Михаїла III на болгар був залякуючим фарсом⁶⁴⁷.

В. Златарський відзначив, що умови підписаного миру між Візантією і Болгарією залишаються невідомими. Він наводить лише твердження Генезія, за яким Борис злякався перемоги над арабами, оскільки вбачав могутню силу у Візантії і пішов на запропоновані умови прийняти хрещення⁶⁴⁸. Вчений зробив висновок, що саме успішна війна Візантії проти арабів призвела до підписання миру між двома сусідніми державами у 864 році під назвою *«Глибокий мир»*. Користуючись повідомленнями Генезія, він вважав, що за угодою болгари зобов'язались прийняти християнство та підпорядковувались

⁶⁴⁶ Там само. С. 41-43.

⁶⁴⁷ Там само. С. 43-46.

⁶⁴⁸ Там само. С. 47.

імператору. В дослідженні автор не приховує власних вражень. Йому досить важко уявити, що болгари пішли на такі поступки, оскільки Борис та його попередники завжди виступали за самостійність держави. Історик дійшов до суперечливого висновку, що за миром Болгарія дійсно визнавала політичну владу візантійського імператора, але залишилася самостійною державою. Він припускав, що після підписання миру Болгарія не мала підтримувати жодних стосунків з франками та Римською церквою⁶⁴⁹. Вчений звернув увагу й на встановлення нового кордону між Болгарією та Візантією. Візантія віддала підконтрольні їй території зі слов'янськими племенами з метою прискорення християнізації всередині напівслов'янської Болгарії⁶⁵⁰.

Звертаючись до джерел, В. Златарський здійснив спробу відтворити події самого хрещення та визначити причини прийняття болгарами християнства⁶⁵¹. На думку історика, Борис вбачав переваги у новій релігії для реалізації зовнішньої та внутрішньої політики. Також він вважав, що Болгарія вчасно не зрозуміла свого стратегічного значення для Заходу та Сходу. Як наслідок – болгари самі позбавили себе права обрати шлях власного розвитку, а Візантія досить вдало скористалася такою ситуацією. Незважаючи на те, що Візантія вирішила подальшу долю Болгарії, Борис в цьому союзі отримав інструмент для об'єднання в державі слов'ян та нащадків кочових праболгарських племен.

А. Николов, розглядаючи факт хрещення Бориса, дійшов відмінних від В. Златарського висновків. На його думку, хрещення не стало свідомим та добровільним актом з боку болгар. Він вважав, що прийняття християнства відбулось під прямим дипломатичним і військовим натиском Візантії⁶⁵².

⁶⁴⁹ Там само. С. 47-49.

⁶⁵⁰ Там само. С. 50-52.

⁶⁵¹ Там само. С. 52-56.

⁶⁵² Николов А. Идея о благочестии и мудрости правителя в политической идеологии и публичной пропаганде болгарских государей в первое столетие после принятия христианства в Болгарии (864–971 гг.). *Труды ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Москва, 2007. Т. 1. С. 124.

Також він вважав, що хрещення відбулось у 865, а не 864 році⁶⁵³. Проте обидві теорії залишаються актуальними в історичній науці⁶⁵⁴.

Таким чином В. Златарський прийшов до висновків, що хрещення Болгарії стало визначальною подією для країни та слов'янського світу. Оскільки запровадження християнства дало молодій державі поштовх на міжнародній арені, призвело до її легітимізації та створення внутрішньої централізованої влади. До того ж, внаслідок об'єднання етнічно розрізнених племен в країні було покінчено з правлячим дуалізмом. У свою чергу Борис став не гуно-болгарським ханом, а слов'яноболгарським князем⁶⁵⁵.

Історик наголошував, що прийняття християнства в Болгарії викликало зародження антихристиянського руху. Повстання відбулося у північно-східній Болгарії, де болгарський елемент був сильнішим. В. Златарський зазначав про важливість цього повстання в історичному контексті. Він детально розглядав причини, які спонукали до зазначених дій, оскільки переважна більшість повсталих були болгарські бояри. Автор акцентує увагу на тому, що причиною не могла бути християнська віра, оскільки повстання відбулося у 866 році. В першу чергу він вбачає причини у концентрації та централізації влади в одних руках, тобто князя. В результаті зміни статусу правителя болгарські бояри втратили свій вплив і мали підпорядкуватися главі держави. Повстанці переслідували мету вбити Бориса, а на його місце обрати нового князя. Забігаючи наперед, автор навів приклад історичної події, коли Борис у 889 році передав владу своєму синові Володимирі. Тоді болгарські бояри намагалися повернути язичництво з метою відновити свій вплив у державі. Антихристиянське повстання було придушене Борисом, більшість бояр та їх сімей було вбито⁶⁵⁶.

⁶⁵³ Ангелов Д. *Образуване на българската народност*. София: Издателство Наука и Изкуство, 1971. С. 265.

⁶⁵⁴ Петровски Б. *Свети Климент Охридски, кан/кнез Борис-Михил и кнез/цар Симеон: историски аспекти*. *Slovene*. 2016. № 2. С. 15; Миларов С. К. *История на българский народъ 679-1877*. Пловдив: Областна печатница, 1885. С. 15.

⁶⁵⁵ Златарски В. *История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеновци (1187–1280)*. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. С. 42.

⁶⁵⁶ Там само. С. 44-53.

В. Златарський зазначав, що з прийняттям християнства, язичництво не було повністю викорінене серед населення, а також відзначав присутність місіонерів різних релігій та єресей в країні. На його думку, така ситуація була передбачуваною, оскільки грецьке духовенство в цей час було слабким і не мало впливу на болгарський народ⁶⁵⁷.

Після прийняття християнства Борис розумів свою залежність від Візантії, а тому важливим завданням, яке він переслідував було створення самостійної Болгарської церкви. Дослідник припускав, що Борис дійсно звертався до Константинополя з таким проханням, але йому було відмовлено⁶⁵⁸. Це припущення автор зробив на основі подій 866 року, коли Борис звернувся до Папи Римського з обговоренням перспективи *«відкриття справжньої християнської доктрини»*. Ця подія, на його думку, відкрила новий зміст болгарського церковного питання у IX столітті⁶⁵⁹.

Автор детально описав переговори Бориса з Папою Римським про прийняття західного християнства та подальші кроки у напрямку створення болгарської церкви. Після досягнення домовленої церковної єдності в країні, Борис прагнув отримати титул архієпископа, але так і не отримав бажаної відповіді.

Візантія була незадоволеною діями болгарського князя. Імператор Михаїл і кесар Василій відправили особистого листа Борису, в якому засудили його дії по відношенню до церкви. Цей лист Борис передав папі. Це по суті перше повідомлення про те, що колишня боротьба між Римом і Константинополем перебувала в абсолютно новій фазі. Розкол між Східною і Західною церквами став більш виразним.

⁶⁵⁷ Там само. С. 65.

⁶⁵⁸ Там само. С. 104.

⁶⁵⁹ Там само. С. 111.

А. Николов продовжуючи цю тезу В. Златарського відзначив, що боротьба між Ватиканом та Константинополем за Болгарію стала найбільш жорстоким релігійним конфліктом середини IX початку XI століть⁶⁶⁰.

Зміна імператора у Візантії призвела до визначення чіткого зовнішньополітичного курсу країни. Одне із питань яке потребувало вирішення і від якого залежало внутрішнє становище імперії – це згладити конфлікт з Римом. Щоб відновити відносини двох церков, імператор повертає Ігнатія на патріарший престол з метою усунути непорозуміння (867). Борис не втрачаючи нагоди, під впливом переговорів між церквами, знову поставив питання про призначення болгарського єпископства⁶⁶¹. Результатом переговорів Бориса з Константинополем та Римом, В. Златарський вважав, стала дипломатична перемога у 870 році. Болгарська церква отримала внутрішню автономію та право здійснювати обряд рідною мовою⁶⁶². Такий варіант вирішення церковного питання сприяв укріпленню авторитету Болгарії на міжнародній арені. Автор відзначав, що ці події були причиною нових розбіжностей між Римською і Константинопольською церквами.

Після Вселенського церковного собору у 870 році римська церква намагалася повернути Болгарію під юрисдикцію папи. Але всі наміри були марними, Болгарія залишилася під культурним впливом Східної церкви⁶⁶³. В. Златарський детально розкрив внутрішню політику Бориса після вирішення церковного питання. В цей час він сконцентрував свою увагу на реформуванні держави у відповідності до інших християнських країн. Князь Борис почав будувати нову державу і церковну систему на основі національного принципу. Запровадження нових законів відбувалося

⁶⁶⁰ Николов А. Место и роль Болгарии в средневековой полемике православного востока против католического запада (на основе славянских переводных и оригинальных текстов XI–XIV вв.). *Труды ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Москва, 2008. Т. 1. С. 123.

⁶⁶¹ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеновци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. С. 130.

⁶⁶² Там само. С. 132-133.

⁶⁶³ Там само. С. 193.

одночасно на всій території Болгарії. Закони були спрямовані на більш тісний зв'язок між різними територіями, ліквідацію етнічних і правових відмінностей, які ускладнювали єдність держави.

Церковна самостійність дала можливість відмовитися від іноземних мов – грецької та латинської.

Борис під час правління сприяв розвитку слов'янської книги в Болгарії. В результаті розвитку книжної справи країна стала просвітницьким центром слов'янських народів. Борис намагався організувати церковне життя в країні будуючи церкви, монастирі та готуючи єпископів і священників.

Автор детально розглядав приїзд учнів Кирила і Мефодія у 885 році в Пліску, місіонерську діяльність Климента Охридського у південно-західних болгарських землях та його проповідницьку і церковно-організаційну роботу⁶⁶⁴.

Вчений деталізував обставини зречення з престолу князя Бориса і його перебування в монастирі. Наступником Бориса був князь Володимир. Історик відзначає, що за його правління відбулось зближення з німцями, почалися переслідування християнства та спроби повернення до язичництва, відсторонення Володимира від престолу і обрання князем Симеона⁶⁶⁵. Заміна духовенства, грецької мови на слов'янську в церкві та державі ці події були особливо важливі для Болгарії.

Васил Златарський приділяв увагу біографії Симеона, зазначаючи, що він започаткував новий період болгарської історії. В. Златарський встановив, що Симеон народився у 864 або 865 році. Він навчався у Константинополі, коли саме автор не зазначає, але не раніше 878 року. В. Златарський відзначав, що Борис готував сина до церковної кар'єри. Повернення Симеона до Болгарії припало на період не пізніше 887 року. В цей час слов'янські вчителі почали освітню і літературну діяльність у Болгарії. Симеон був серед Мефодіївських учнів, які перекладали священне писання та літургійні книги

⁶⁶⁴ Там само. С. 202-203.

⁶⁶⁵ Там само. С. 253-254.

слов'яно-болгарською мовою. Він брав участь у підготовці культурно-освітньої реформи його батька. А коли Борис відмовився від влади він самостійно займався її реалізацією⁶⁶⁶.

Під час народного собору в Преславі у 893 році Борис позбавив правонаступництва сина Володимира, проголосивши болгарським князем – Симеона.

Симеон почав правління з ряду реформ. Перша реформа, яка була запроваджена, як згадувалося раніше – культурно-освітня, яка передбачала націоналізацію болгарської церкви та держави. Ці зміни не міг ігнорувати Константинополь, оскільки мовна реформа викликала недовіру та упередження. Візантія вирішила відреагувати, спочатку це була протидія у церковних колах. Стверджувалось, що слов'яно-болгарська мова не належить до священних мов⁶⁶⁷. Потім спробували здійснити натиск на економіку Болгарії. А саме, перенести болгарський ринок з Константинополя в Салоніки, порушивши цим мирний договір між двома сусідніми країнами. Ця подія стала початком конфлікту між Симеоном та Левом VI, який порушив мир 716 року між Болгарією та Візантією. Болгарія в X столітті стала місцем, де відбувався обіг товарами між купцями з Німеччини, Моравії, Русі та придунайських країн з торговцями Азії та Африки, які постачалися з візантійського ринку. Болгарські купці були посередниками між Візантією, Західною Європою, крайньою Північчю, а болгарський ринок у Східній столиці був одним із найважливіших факторів у візантійській торгівлі. Після перенесення ринку в Салоніки, Болгарія втратила своє стратегічне положення. Це і стало причиною війни у 894 році, коли Симеон вторгся у візантійські володіння на кордоні з Болгарією⁶⁶⁸. На думку

⁶⁶⁶ Там само. С. 278-282.

⁶⁶⁷ Там само. С. 283.

⁶⁶⁸ Там само. С. 288.

А. Домановського, відсторонення болгар від торгівлі було цілеспрямованою акцією візантійського двору, з метою послабити болгарський вплив⁶⁶⁹.

В. Златарський паралельно розглядав історію Візантії, яка в останні роки правління імператора Василя I потерпала від війни з арабами на півдні Італії. Майже всі війська з Фракії та Македонії були виведені для боротьби. В перші роки правління Лева VI араби постійно нападали на Східний малоазійський кордон⁶⁷⁰. Після вдалого вторгнення Симеон не продовжував військові акції, оскільки навколо північних околиць болгарської держави в районі середнього Дунаю зосередилися мадяри. Лев VI прагнув помститися Симеону, змусити його укласти мир, а тому він почав озброювати мадяр проти болгар. Симеон був готовий до такого розвитку подій, тому готувався зустріти ворога біля південного болгарського кордону, не чекаючи наступу мадяр у гирлі Дунаю. Спроба стримати мадяр була невдалою, Симеон не зміг протидіяти ретельно спланованому наступу Візантії. В результаті було підписано перемир'я, за яким Візантія вивела свій флот та армію від болгарських кордонів⁶⁷¹. Після цього князь Симеон вирішив помститися мадярам за руйнування і спустошення держави. У змові з печенігами Симеон здійснив напад на мадярські землі у 896 році. Внаслідок пограбування болгарами, мадяри були змушені мігрувати в область Середнього Дунаю та Тиси⁶⁷².

Дослідник визначив, що друга війна між Візантією та Болгарією відбулася влітку 896 року⁶⁷³. Симеон разом з військом попрямували до Константинополя, для імператора це була несподіванка. В. Златарський навів спогади арабського історика Табарі, який зазначав, що Симеон дійшов до Константинополя, де був укладений мирний договір на період з 896 року по

⁶⁶⁹ Домановский А. Н. Частная акция или государственная политика? О регулировании болгаро-византийской торговли в 894 г. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія*. 2004. № 633. Вип. 36. С. 158-168.

⁶⁷⁰ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеновци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. С. 289.

⁶⁷¹ Там само. С. 290-302.

⁶⁷² Там само. С. 302-305.

⁶⁷³ Там само. С. 317.

912 року. Договір, ймовірно, був укладений саме тоді коли Симеон стояв під стінами столиці. У роботі згадані умови мирного договору, що забороняв болгарам робити *«щось незвичне»*, тобто воювати з Візантією. Імперія мала сплачувати щорічну данину Симеону⁶⁷⁴.

Симеон у своїй зовнішній завойовницькій політиці намагався закінчити справу своїх попередників, оскільки, починаючи з другої половини VIII століття під владою болгарського хана, були зібрані слов'янські землі згідно підписаного 864 році «Глибоким миром»⁶⁷⁵.

Автор навів цікавий факт з історії Візантії про напад на Солоніки арабських завойовників у 904 році. Візантія просила допомоги у слов'ян проти арабів, але вони відмовили. Візантійська імперія розуміла, що їх відмова була політикою впливу болгар. Тому Константинополь вирішив озброїти самих болгар проти арабів. 31 липня 904 року араби захопили Солоніки, врятував місто від спалення та руйнування Симеон, який домігся укладення миру з арабами. За ці домовленості Візантія поплатилася Болгарії територіями. Договір 904 року мав важливе значення в історії болгарського народу, в цьому акті всі слов'янські землі Південної Македонії та Південної Албанії ввійшли до складу Болгарії. Цей договір допоміг Симеону завершити об'єднання більшості слов'янських племен на Балканському півострові під владою болгарського князя. Саме тоді остаточно визначилася етнічна приналежність болгарської нації⁶⁷⁶.

Територіальні зміни на Балканському півострові, політичне та економічне зміцнення перетворили Болгарію на найбільш впливову державу у Південно-Східній Європі. Культурно-просвітницький розвиток, що виразився у створенні національної слов'яно-болгарської літератури, дозволили Болгарії відчувати себе сильним суперником Візантійської імперії. Будучи правителем більшої частини Балканського півострова, Симеон знав

⁶⁷⁴ Там само. С. 320.

⁶⁷⁵ Там само. 322-323.

⁶⁷⁶ Там само. 329-343.

слабкі сторони Візантійської імперії, яка зазнала військової експансії та внутрішніх заворушень. Симеон не міг задовольнитися простим титулом «князя», а мав на думці отримати імператорський престол. Він чекав, лише нагоди щоб реалізувати цей план⁶⁷⁷. Таким чинником для рішучих дій стала смерть Льва VI у 912 році, який залишив престол на малолітнього сина Костянтина VII (Багрянородний). Через малолітство Костянтина VII регентом було обрано його дядька Олександра. У 913 році Симеон відправив послів до Олександра, щоб відновити договір 896 року та показати свою повагу. Олександр вигнав посланців Симеона, на що князь Болгарії відразу відреагував і вирішив помститися війною. Олександр розумів, що війна для Візантії була руйнівною, але 6 червня він помирає. Регенство було передано семи членам уряд, який очолив патріарх Миколай Містик⁶⁷⁸. Однак в імперії в цей час були заворушення через не визнання Костянтина законним спадкоємцем престолу. Адже четвертий шлюб Льва VI з Зоєю, візантійська церква не визнавала. Церковні суперечності охопили всю імперію. В цей час у Південній Італії почалися заворушення на східних кордонах Малої Азії, готувалася нова арабська війна. Симеону була відома ситуація і він інтенсивно готував свої війська до походу. Візантійський уряд був занепокоєний чутками про похід Симеона. Коли Олександр помер вони сподівалися, що болгарський князь погодиться відновити мирний договір. Патріарх Миколай відправив лист Симеону в якому йшлося, що він є охоронцем малолітнього Костянтина і назвав цей похід тиранічним, оскільки він хотів напасти на дитину, яка його не образила. Текст листа був просякнутий християнською вірою, етикою, яка була спрямована на відмову від війни та бажання захопити престол⁶⁷⁹. Проте ці відмови не вплинули на Симеона він не змінив своєї думки, але відправив відповідь, що з кровопролиттям він зможе досягти бажаного. У кінці липня 913 року з

⁶⁷⁷ Там само. С. 356-357.

⁶⁷⁸ Там само. С. 357-358.

⁶⁷⁹ Там само. С. 358-363.

великим військом вирушив у похід в Константинополь⁶⁸⁰. Так як опору не було у серпні того ж року він досяг Константинополя. Але міцність стін змусила Симеона іти на переговори. В. Златарський зазначав, що очевидно, коли Симеон пішов на Константинополь він спирався на внутрішні заворушення. Проте сподівання Симеона не були виправдані, анархія закінчилася після вбивства Костянтина Дука, потім було утворено уряд на чолі з патріархом Миколаєм. Лист, який було надіслано Симеоном у ньому йшлося мова про мир. Патріарх відреагував з великою радістю, після було домовлено про зустріч патріарха з болгарським князем, яка відбулася у Блахернському («*Влахернския*») палаці, при зустрічі був присутній малолітній Костянтин VII. У 913 році під час домовленостей Симеонові було надано титул кесаря. Для болгарського народу титул кесаря означав рівність з імператором⁶⁸¹.

Симеон вважав себе суперником імператора тому відкрив новий політичний курс з Візантією. Відбулися зміни у владі Візантійської імперії до керівництва імперії прийшла Зоя дружина Льва VI і мати Костянтина VII. Симеон вирішив скористатися ситуацією і запропонував шлюб його доньки з малолітнім імператором. Але він знав, що на такий шлюб ніколи не погодяться в Константинополі, а це був тільки привід для розірвання угоди. Новий уряд відхилив цю пропозицію, яка для Симеона стала приводом до війни. Історик наголошував, що у такий спосіб Симеон прагнув здобути права на візантійський престол⁶⁸². Підтримуючи позицію В. Златарського, П. Павлов підкреслив, що походи Симеона були не просто військовою акцією. Це була спроба створити «*болгарсько-візантійську*» державу⁶⁸³.

У 914 році він з військом ввійшов до Фракії, досягши (Одрин). Зоя відправила подарунки Симеонові, які він прийняв, а патріарх Миколай Містик

⁶⁸⁰ Там само. С. 364.

⁶⁸¹ Там само. С. 365-371.

⁶⁸² Там само. С. 375-376.

⁶⁸³ Павлов П. Българското средновековие. Познато и непознато. Страници от политеската и културната история на България VII–XV век. Велико Търново: АБАГАР, 2008. 256 с.

листа. В. Златарський писав, що можливо було укладено тимчасове перемир'я між Болгарією та Візантією до 917 року⁶⁸⁴. Причиною він називав, припинення війни Візантії на Півдні Італії, імперія в цей час готувалася дати відсіч болгарському війську.

Симеон повернувся до Болгарії, щоб підготувати більше військової сили. Після повернення він проголошує себе царем у 915 році⁶⁸⁵. Симеон знав, що імперія зреагує на його крок і почав готуватися до війни. Він уклав союз з північно-східними сусідами печенігами, які жили між Дунаєм і Дністром у X столітті. Візантія почала теж шукати союзників для військового конфлікту проти Симеона. 20 серпня 917 року відбулася битва на болгарській землі з візантійськими військами. Симеон розбив імперську армію. Ця перемога мала велике значення в історії Першого Болгарського царства, Болгарія закріпила високу політичну позицію у Південно-Східній Європі на початку X століття. Болгарія заявила себе сильною країною, яка є гідним суперником Візантії. Після битви Симеон мстить сербському Петру, який виступив на боці Візантії проти нього. В цей час патріарх пише листа до Симеона, зміст якого стосується в припиненні кровопролиття. У відповідь Симеон написав, що він не відступить від своїх намірів.

Після перемоги Симеон проголосив незалежну болгарську народну церкву на чолі з патріархом. Для В. Златарського залишається невідомо чи Симеон звертався до Константинополя з проханням визнати автокефальність болгарської церкви. Згідно із церковними канонами на зборах болгарських єпископів проголосили автокефалію Болгарської церкви, а потім висвятили із оточення патріарха Леонтія. У 918 році урочисто був коронований Симеон від руки новообраного патріарха, у такий спосіб він узаконив свій титул. І. Петкова вивчаючи факти навколо цієї події, зауважила, що В. Златарський

⁶⁸⁴ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеновци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. С. 377.

⁶⁸⁵ Там само. С. 400.

міг допуститися помилки, оскільки в джерелах йде мова про благословення Симеона, а не його коронацію⁶⁸⁶.

Після приходу до влади у Візантії Романа Лакапіна, Симеон відразу збагнув, що це є перешкодою до його плану. З 919 року він почав готувати наступ на Візантійську імперію⁶⁸⁷. Роман Лакапін передбачив, що ця війна буде небезпечною, тому хотів миру з болгарським царем. З боку візантійського уряду було підготовлено особисту зустріч патріарха з Симеоном, останній погодився з однією метою, щоб відвернути увагу від його військ, які просувалися до узбережжя Малої Азії. Не припинялося листування між Візантією і Симеоном. У 921 році Романа було проголошено імператором, він відправив нового листа Симеону, в якому йшлося про пропозицію шлюбу між їхніми дітьми. Але Симеон навіть не відповів на нього, оскільки такий союз не приніс би ніякої користі⁶⁸⁸. У березні 921 року Симеон розпочав нову військову компанію проти Візантії. Наступного року приступив до підготовки захоплення Константинополя. Візантійський патріарх та імператор намагалися затримати і не допустити війни з Симеоном, надсилали листи в яких мова йшла про мир. Під загрозою болгар, Константинопольська церква намагалася зблизитися з Римом, щоб отримати підтримку. Проте всі надії патріарха не виправдалися, ні примирення, а ні зближення з римської і візантійської церкви, ні листи Папи не викликали очікуваного враження у Симеона. Він як і раніше продовжував спустошення та руйнування. Симеону цього разу не вдалося захопити столицю, причиною автор називає події, що відбувалися в той час на північно-західних околицях болгарської держави. Зруйнований союз з африканським халіфатом супроводжувався знищенням планів Симеона щодо Константинополя. А також одним із факторів було повстання в Сербії, яке намагався придушити

⁶⁸⁶ Петкова И. Болгарският вариант на имперския модел през X в. *Известия на катедра Българска история и археология и Катедра Обща история – ЮЗУ «Неофит Рилски»*. Благоевград, 2003. В. 1. С. 163.

⁶⁸⁷ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеновци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. С. 423.

⁶⁸⁸ Там само. С. 425-426.

Симеон. Сербське повстання набуло масштабного характеру навіть знайшло відгук серед болгар. Перші спроби придушити повстання в Сербії болгарська армія зазнала невдачі, що тільки підняло дух сербів до боротьби. З цієї причини Симеон був змушений відступити в Болгарію та поспішити придушити повстання. Але в той же час, він не міг відмовитися від Візантії, тому вирішив зробити тимчасове припинення вогню без будь-яких зобов'язань, щоб потім її відновити після придушення повстання.

На початку 923 року Симеон пішов з усіма військами до Константинополя і розташувався в таборі перед Волоськими воротами. Відразу після приїзду Симеон зажадав від патріарха та візантійських князів прийти до мирних переговорів. Було домовлено про зустріч імператора Романа з Симеоном, під час якої було здійснено обмін заручниками. В. Златарський пише, що з інформації, яка була залишена візантійськими літописцями про цю зустріч, неможливо прослідкувати чи був укладений мир. Після зустрічі у вересні 923 року Симеон повернувся у табір переконавши візантійців, що мир у найближчий час буде підписаний⁶⁸⁹. Повернувшись до Болгарії він повстав проти Сербії, після чого вона стала частиною болгарської держави. Після придушення повстання він зосередив свою увагу на Візантії. Війну розпочати він не міг, оскільки після придушення повстання в Сербії набув ще одного ворога – Хорватів, які могли скористатися його війною з Візантією. Візантія у 924 році утворила союз з південними слов'янами, який був спрямований проти болгарського князя. Симеон розумів всю небезпеку від цього союзу, тому вирішив його знищити. Таким чином, Симеон не уклавши мир почав розпоряджатися візантійськими володіннями півострова і довільно визначати кордон між Болгарією та Візантією⁶⁹⁰. Імперія все ж таки намагалася укласти мир надсилаючи листи від патріарха, останніми словами якого був заклик про припинення багаторічної боротьби. Патріарх Миколай Містик помер

⁶⁸⁹ Там само. С. 464-473.

⁶⁹⁰ Там само. С. 474-481.

15 травня 925 року, так і не переконавши Симеона підписати мир з Візантією. У 925 році, можливо після смерті патріарха Миколая, Симеон був проголошений царем та самодержавцем болгар і візантійців. Він знав, що візантійці ніколи не погодяться на мир, поки він носить цей титул⁶⁹¹.

З листів стає очевидно, що відносини між Візантією і Болгарією змінилися. Тепер імперія диктувала умови нового миру, який у територіальному відношенні відповідає миру за часів Льва VI 896 року⁶⁹².

У 926 році Симеон почав війну з хорватами, щоб розколоти їх союз з Візантією, але болгарська армія була розбита. Хорвати за допомогою посередництва Папи Івана X підписала мир з болгарами. Зв'язки Симеона з Папою Римським мали на меті залякати імператора і його уряд. Цей мир з хорватським королем позбавив Візантію постійного союзника, на якого вона покладалася у випадку небезпеки з боку болгар. Але є ще одна причина хвилювання Візантії – зближення Симеона з Римом, що призвело до втрати впливу на Болгарію. Цими діями Симеон ще раз нагадав візантійцям, що він не відмовився від свого плану.

За домовленістю про мир з хорватами, Симеон мав отримати від Риму королівський титул. В цей час Симеон почав готуватися до війни з Візантією, але у 927 році він помер і не встиг реалізувати амбітний план. Протягом правління 14 років Симеон провів у безперервній війні проти Константинополя⁶⁹³.

Після смерті Симеона до влади прийшов його син Петро. На чолі уряду та опікуном своїх дітей Симеон залишив Георгія Сурсувула, який міг продовжити керувати державними справами в його ж дусі. На початку жовтня 927 року уряд разом з царем Петром підписав мирний договір з Візантією. Кардинальну зміну політики візантійські літописці вбачали у загрозі нападу сусідні народів, які дізналися про смерть Симеона. Але

⁶⁹¹ Там само. С. 481-486.

⁶⁹² Там само. С. 492-493.

⁶⁹³ Там само. С. 500-515.

В. Златарський зміни курсу вбачає в іншій причині. Історик акцентував, Симеон залишив у спадок величезне царство від Карпат до старої Еллади і від Червоного моря до Адриатики. Держава, яка була успішною у перші роки X століття, через 14-річну війну вичерпала духовні та матеріальні сили. В країні поширився голод. Єдиним поверненням до стабільного життя в Болгарії було підписання миру з Візантією.

В цей час Рим дав згоду на визнання царської гідності болгарського царя та автокефалію болгарської церкви. Між Візантією і Болгарією був підписаний мир та укладений шлюб молодого болгарського царя на одній із візантійських принцес – Марії⁶⁹⁴.

За мирним договором Болгарія зберегла територію, яка була визначена угодою 896 року та 907 року. Візантійці сплачували щорічний податок Болгарії, відбувся обмін в'язнями. Новою умовою договору було визнання болгарського правителя царем. Але болгарський цар по значенню стояв нижче імператора та навіть підпорядковувався йому. Також Візантія визнала автокефалію Болгарської церкви на чолі з патріархом.

Після шлюбу, який повинен був скріпити мирні відносини між країнами, Візантійська імперія отримала доступ до управління зовнішньою та внутрішньою політикою Болгарії, що і поклато початок до падіння болгарської влади. У 928 та 930 роках у Болгарії відбувалися повстання проти царювання Петра організовані його братами. Візантія у свою чергу допомагала відновити Сербську державу, що і стало початком втрати болгарської могутності⁶⁹⁵.

У 934 році мадяри здійснили перший похід проти Візантії досягнувши самої столиці імперії. В. Златарський встановив, що мадяри зруйнували Фракію, а також пройшли Болгарію, щоб дістатися до Константинополя. Це вказує на те, що Петро був нездатний захистити свою країну від зовнішніх нападів. У 943 році вони знову вторглися у Фракію. Цього разу було

⁶⁹⁴ Там само. С. 516-524.

⁶⁹⁵ Там само. С. 525-541.

підписано мир на 5 років. Через такі набіги влада імперії боялася мадярів. Щоб якимось чином завадити їм, імператор Костянтин Багрянородний у 945 році намагався через мирний договір та християнство налагодити з ними відносини⁶⁹⁶.

У 944 році Болгарія зазнала військового нападу руського князя Ігоря, який здійснив свій похід на Константинополь. Не досягнувши своєї мети, Ігор повернувся до Києва. По дорозі його війська напали на «болгарську землю». Петро не міг дати їм серйозного опору, оскільки внутрішній релігійно-соціальний рух похитнув владу царя⁶⁹⁷.

Крім опису політичних подій, В. Златарський порушив важливі проблеми соціальної історії Болгарії у X столітті. На думку вченого, за часів Симеона замість двох етнічних відмінностей виникли дві соціальні відмінності, тобто диференціація населення на привілейованих та непривілейованих. В період царювання Бориса ця диференціація тільки поглибилась, виникла низка політичних і соціальних криз. Об'єднуючою ланкою дослідник вважав духовенство дослідник вважав об'єднуючою між главою держави та боярами. Проте в цей час відбувся моральний занепад духовенства, втрата авторитету серед населення. В другій половині царювання Петра виник релігійно-соціальний рух під назвою – богомільство. Швидке поширення богомільства автор пояснював близькістю його релігійних та моральних принципів для людей. В. Златарський вважав, що цей рух тільки шкодив державі та суспільству⁶⁹⁸.

У 948 році розпочалися нові напади мадярів на Візантію, потім у 958 році вони знову вторглися у Фракію та дійшли до Константинополя. Але цей військовий похід був відбитий візантійською армією без заключення миру. Зрештою, коли син імператора Костянтина Багрянородного – Роман II (959-963) прийшов до влади, він надіслав всім правителям імперій «листи

⁶⁹⁶ Там само. С. 541-543.

⁶⁹⁷ Там само. С. 543.

⁶⁹⁸ Там само. С. 546-560.

дружби». У 962 році мадяри знову напали на Фракію, але безуспішно, візантійські війська розбили мадярське військо. В. Златарський зазначає, що від нападів мадярів страждала болгарська земля, яку вони завжди проходили під час походів на Візантію. Цар Петро не міг їм протистояти, оскільки був зайнятий своїми внутрішніми справами та обрав шлях не дратувати ворога. Відносини між Візантією та Болгарією погіршилися⁶⁹⁹. На весні 966 року Петро відправив посланців до Константинополя, щоб відновити щорічний податок Болгарії по договору 927 року. Імператор Никифор II Фока відмовився виплачувати податок, оскільки вважав себе господарем цих земель. Болгарський цар в цей період заключив союз із мадярами, який візантійський імператор розцінив як порушення мирного договору між Візантією та Болгарією.

У 966 році Візантія здійснила військовий похід проти Болгарії, головною метою якого була зміна умов угоди 927 року. В. Златарський зазначав, що плани імперії залишились нездійсненими, оскільки похід відбувався через гористу місцевість, де болгари мали стратегічну перевагу⁷⁰⁰.

У 968 році руський князь Святослав розпочав військовий похід проти Болгарії, під час якого розбив армію Петра та захопив частину болгарської землі. Ця військова акція була здійснена за домовленістю Никифора із Святославом. Залишаються невідомі обставини, за яких Святослав погодився на цей військовий похід. А мета імператора Никифора полягала, перш за все, у відверненні уваги Святослава від візантійських областей біля Чорного моря.

Цим самим Никифор створив сприятливі умови для неминучого нападу Святослава на імперію. В цей час в країні зросло невдоволення внутрішньою жорстокою політикою імператора, а на початку 968 року відновилася війна з арабами. Тому в цих небезпечних умовах зовнішньої та внутрішньої політики імператор Никифор відновлює мирний договір між Візантією та Болгарією в

⁶⁹⁹ Там само. С. 567-570.

⁷⁰⁰ Там само. С. 570-573.

кінці літа 968 року⁷⁰¹. Однак, Петро не зміг скористатися цим миром, адже згодом болгари звільнилися від свого ворога руського князя Святослава, який в зазначений час вів війни у північно-східній Болгарії. У свою чергу печеніги залишилися вірними союзу з болгарами і щоб відвернути увагу Святослава від Болгарії напали на Русь та навіть оточили Київ. В. Златарський за руськими та візантійськими літописами відтворює історію відступу Святослава з Болгарії. Автор робить висновки, що Святослав повертаючись у Київ, залишив частину армії на болгарській землі з метою повторного нападу⁷⁰².

Але ні відновлення миру з Візантією, ні відступ Святослава не змінив внутрішньої ситуації в країні, у якій почалися політичні. Петро фактично передав болгарську владу до рук візантійського імператора, цього було достатньо для обурення в царстві. В. Златарський називає невдалі політичні та військові події за часів царювання Петра, які призвели до занепаду царства. У 965 році була здійснена невдала спроба союзу із західним імператором проти мадярів, а потім заключений союз із останніми, який порушив мирний договір з Візантією. У 966 році Никифор здійснив військовий похід в Болгарію. Всі ці обставини стали причиною втрати авторитету Петра та його уряду. Саме невдала політика Петра призвела до занепаду I Болгарського царства⁷⁰³.

У 967 році криза в Болгарії досягнула своєї вершини. Нащадки престолу сини Петра – Борис та Роман були відсутні, перебуваючи за домовленістю у Константинополі. В самій столиці виникла міжусобна боротьба між боярами за владу, а північно-східна частина Болгарії була під владою руського князя, який був готовий просуватися вглиб країни. Ці міжусобиці послужили приводом до невдоволення та повстання на чолі із

⁷⁰¹ Там само. С. 577-584.

⁷⁰² Там само. С. 586-587.

⁷⁰³ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. С. 588-589; Павлов П. Векът на цар Самуил. София: Изток-Запад, 2014. С. 12.

братами: Давидом, Мойсеєм, Ароном та Самуїлом, відомих в історії як комітопули. Вони швидко захопили західну половину царства. Метою повстання був захист країни від зовнішніх нападів Візантії та Русі.

Болгарські бояри в Преславі зрозуміли, що цей рух призведе до розпаду держави. З метою збереження її цілісності вони вирішили попросити візантійського імператора повернути спадкоємців та синів царя Петра. На весні 969 року Борис та Роман були відправлені у Преслав.

Новий цар Борис II (969–972) був занадто слабкий, щоб вести самостійну політику для збереження цілісної держави. В. Златарський вважав, що він зійшов на престол за згодою імператора. А комітопули протиставляли нового царя власне візантійській політиці, але не прагнули відокремитися від держави.

В такому стані Болгарія зустріла новий напад руського князя Святослава влітку 969 року. Борис II звернувся по допомогу у Константинополь та попросив відновлення миру. Візантійський імператор погодився відновити мир на умовах шлюбу синів імператора на болгарських царських доньках. Зважаючи на те, що діти були малолітніми, імператор запросив болгарських принцес до Константинополя, де вони і мали проживати. Таким чином, Візантія знову намагалася закріпити свій вплив на Болгарію.

Борис II так і не отримав допомоги від Константинополя, тому що в ніч на 11 грудня 969 року Никифора було вбито, він став жертвою змови. Двоюрідний брат і вбивця Никифора – Іоанн I Цимісхій тієї ж ночі став імператором⁷⁰⁴. Святослав з новими військовими силами завоював Преслав та захопив царя Бориса з його родиною в полон. Після повалення Преслава вся північно-східна Болгарія між Дунаєм і Балканами перейшла до рук руського

⁷⁰⁴ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеновци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. С. 593-598.

князя Святослава. Навесні 970 року він вирішив приступити до підкорення південнослов'янських земель, пізніше був захоплений Пловдив⁷⁰⁵.

Західна частина Болгарського царства охоплювала сучасну Македонію, Південь Албанії та Західну Мізію. Ця частина продовжила своє існування близько півстоліття, завдяки своєму відокремленню, що з'явилося в наслідок повстання у 969 році, відразу після смерті царя Петра. Їхній бунт був великим успіхом, оскільки Борис II був відправлений з Константинополя до Болгарії, щоб дати йому можливість припинити цей рух. Поки східна Болгарія потерпала від походу руського князя Святослава (969-970), їм вдалося приєднати інші македонські та південно-албанські райони, які входили до держави за часів Петра. Таким чином, всі місцеві воєводи, поступово відходили під керівництво чотирьох братів, як ініціаторів повстання. Спочатку вони утворили єдиний федеративний союз з військовою метою. Країна була розділена між чотирьома братами, які правили спільно, кожен окремою територією.

В. Златарський вперше виділив з джерел розподіл територій між братами. Давид правив південно-східною Македонією, Мойсею була довірена Струмшиката область, Арону – Софійська область, а Самуїл отримав південну Македонію. Спочатку брати не оголосили відокремлені західно-болгарські регіони окремою незалежною державою. Але під час русько-візантійської війни і тільки після завоювання і захоплення Бориса II, вони проголосили незалежність. У другій половині 972 року ця територія відокремилася як самостійна федеративна держава, цей факт згадується у західних аналах. Після смерті візантійського імператора Іоанна I Цимісхійського, брати відчували, що вдасться підпорядкувати половину царства. Східна, північна та північно-східна частини Болгарської держави відмовилися визнавати владу Візантії. Вони приєдналися до західної частини і визнали владу чотирьох братів. Стає очевидним, що рух за відділення

⁷⁰⁵ Там само. С. 595-600.

північної частини у східній частині царства не міг відбутися без участі чотирьох братів, які агітували серед населення північних і північно-східних регіонів не очікувати на звільнення від законних правителів Бориса і Романа Константинополем⁷⁰⁶. Комітополи змогли відновити колишні кордони царства і таким чином закріпити владу у своїх руках. При яких обставинах відбулося відділення північних та північно-східної Болгарії автору залишається невідомо. В. Златарський пов'язував з цією подією військові напади комітопулів в західні візантійські райони півострова. Ці напади відвертали увагу візантійської влади, від того, що відбувається у Північній Болгарії.

Після вбивства двох братів, території були розділені між Ароном і Самуїлом. Подальшу історію Болгарії змінила втеча синів Петра – Романа і Бориса. В. Златарський навів низку доказів, що ця подія була не випадковою. Основна мета, яку переслідував імператор після втечі Романа і Бориса, підняти внутрішні заворушення, які могли відбутися під дією прихильників законної влади.

Однак, цей план візантійців не зміг досягнути своєї мети. Борис випадково був вбитий під час втечі, а Роман був захоплений в полон і доправлений до Самуїла. Самуїл за згодою брата Арона та інших місцевих болгарських воєвод оголосив Романа болгарським царем, адже він здогадався про підступний план, який готувала Візантія. Роман в цій ситуації виконував роль номінального правителя⁷⁰⁷. У зовнішніх відносинах Самуїл продовжував свої напади на Фессалію, тільки тепер збирав болгар від імені царя Романа. Пізніше Фессалія була приєднана до району Самуїла, який потім здійснив військовий похід на сусідній Епір. Всі ці завоювання не могла ігнорувати візантійська імперія, яка прийняла рішення напасти на болгар. Імператор Василь II у 986 році напав на території Арона, але вчасна допомога Самуїла відбила та розгромила військо Візантії. У 987 році Константинополь готує

⁷⁰⁶ Там само. С. 635-644.

⁷⁰⁷ Там само. С. 644-658.

військо до нового наступу на Болгарію, але зовнішня загроза від руського князя Володимира та арабські війни на Півдні Італії, відвернули увагу від болгар⁷⁰⁸.

Після проголошення царем Самуїла почався новий період у тривалій боротьбі болгар проти Візантії.

До кінця X століття, після розширення кордонів країни до Хорватського королівства і визначення його політичних відносин з північними та північно-західними сусідами, Самуїл був на вершині своєї влади. На думку автора, це був час коли Болгарське царство досягло наймасштабніших територіальних розмірів. Імператор Василь II розпочав війну у 1001 році, останній похід відбувся у 1014 році, під час якого Самуїл помер⁷⁰⁹. Самуїл 45 років керував Болгарською державою, ведучи постійну боротьбу проти візантійського імператора для збереження і захисту незалежності Болгарії. Наступником Самуїла був його син Радомир (1014-1019). Його короткий термін правління позначився в історії Болгарії міжусобною боротьбою.

Останні завоювання Василя II на території Болгарії завершуються восени 1018 року. У 1019 році він повернувся до Константинополя та прославився як завойовник болгарського народу⁷¹⁰.

Автор називає правління Симеона епохою найбільшої територіальної експансії, політичного, культурного та освітнього розвитку, а також охарактеризував як боротьбу з Візантією за політичне верховенство. В. Златарський розкриває в хронологічній послідовності внутрішню та зовнішню політику Болгарії, особливу увагу приділяючи війнам.

Найбільш широко розглянуто Преславський собор 893 року та його результати: перенесення столиці із Пліски до Преслава, відсторонення Володимира від престолу і обрання князем Симеона, заміна духовенства,

⁷⁰⁸ Там само. С. 660-676.

⁷⁰⁹ Там само. С. 714-741.

⁷¹⁰ Там само. С. 742-790.

заміна грецької мови на слов'янську в церкві та державі. Остання зазначена подія була особливо важлива для Болгарії. На думку, А. Николова В. Златарський перебільшив роль собору, а значна частина наведених у книзі ним відомостей є заідеологізованою та «малонауковою». Він стверджував, що історик перебільшив роль собору в рамках підготовки у Болгарії відзначення 1000-літньої річниці Симеона ⁷¹¹. Як один із аргументів своєї тези він наводить цікавий факт, що у своїй промові «Державно-політичні ідеї царя Симеона», яка була зачитана на зібранні Академії наук у 1929 році В. Златарський навіть не згадав Преславський собор⁷¹².

Період Симеона автор охарактеризував як боротьбу з Візантією за політичне верховенство. В. Златарський розкриває в хронологічній послідовності внутрішню та зовнішню політику Болгарії, особливу увагу приділяючи війнам. У 896 році після завершення війни був підписаний мирний договір. Особливо уважно В. Златарський розповідає про арабські напади на Солун та відмову слов'ян в допомозі імперії. Такі дії слов'ян були не випадковими, а запропоновані болгарською владою. У 904 році князь Симеон завершив об'єднання слов'янських племен на Балканському півострові під керівництвом болгарської народності. В цей період був сприятливий для розвитку болгарської книжкової справи. Друга частина Симеонових війн були спровоковані Візантією, перший похід на Константинополь відбувся у 912 році, який закінчився домовленостями з патріархом Миколаєм Містиком. Князь Симеон отримав титул «кесаря» *«отримав нове та гідне благословення від рук Константинопольського патріарха, який в даний час був при імператорській владі...»*. В. Златарський розкриває в роботі і другий похід Симеона на Константинополь у 915 році, а також нові військові походи у Фракію і до Константинополя в 917, 920, 921 та 924 роках. У 923 році був спільний болгаро-арабський напад на

⁷¹¹ Николов А. Преславский собор 893 г. в современной историографии. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2013. 5. s. 12-15.

⁷¹² Там само. С. 16-17.

Константинополь. У 924 році Симеон себе називає *«цар Болгарії та ромеїв»*. Ці події автор розглядає через листування патріарха Миколая Містика та імператора Романа Лакапіна з Симеоном.

Найскладнішим періодом для Першої болгарської держави В. Златарський називає період з 927 по 971 рік. Відновлюючи хронологію подій автор пише про наступника Симеона, його сина Петра, який прийшов до влади, а проти нього була організована змова його братів Івана і Михаїла. У зовнішній політиці відбулося погіршення відносин з Візантією, київський князь Святослав здійснив два походи на Болгарію. Внутрішнє становище країни переживає занепад духівництва, зростання монастирського землеволодіння, появу релігійно-філософських поглядів. В. Златарський розкриває діяльність Івана Рильського і пресвітера Козми.

Останній період, який виділяє В. Златарський з 971 по 1018 рік під назвою *«боротьба за незалежність»*. У першій частині цього періоду було успішно повернуто Північно-східну Болгарію, але у 1001 році вона знову була втрачена. Автор описує декілька вдалих військових походів на схід і захід Візантії, але у 1018 році відбулась повна втрата незалежності.

Вчений розкрив історію Болгарії під пануванням Візантії, В. Златарський назвав цей період *«малодослідженим»*, оскільки відсутні джерела, які б висвітлювали повну картину історичних подій. В часи візантійського панування автор виділив три головних періоди – це *«епоха повстань»*, *«епоха ромеїзації»* та *«боротьба за звільнення»*.

Після 1018 року Балканські слов'яни були змушені визнати верховну владу візантійського імператора. Під час правління імператора Василя II була для болгарського народу збережена автокефалія та національний характер церкви. Історик вважав, що Василь II дозволив болгарам жити як в часи Самуїла. Лояльна політика Василя II до болгар була спрямована на збереження повного миру у завойованій країні. Після його смерті на Північну Болгарію напали печеніги.

В. Златарський зазначав, що крім нападів кочовиків, Болгарія страждала від природних катаклізм, які призвели до голоду. Особливо тяжким був 1037 рік, коли шестимісячну посуху змінив дощ з градом, а з 1037 по 1038 роки землетруси.

Під час правління імператора Костянтина VIII (1025–1028), болгарське населення було обкладене важкими податками. Ще більш напружені роки були під час правління імператора Михаїла IV. Його політика була спрямована на підкорення болгарської церкви, що на думку дослідника, поклало початок ромеїзації болгар. Ця подія спровокувала обурення болгарського духовенства, а потім і повстання народу. Ще за правління Костянтина VIII почали вибухати повстання в різних областях Балканського півострова⁷¹³.

Дослідник проаналізував повстання Петра Деляни 1040 року. На його думку, саме втрата церкви та податковий тягар призвели до соціального вибуху⁷¹⁴. Користуючись джерелами вчений дійшов до висновку, що Петро Делян був онуком царя Самуїла.

В цей час виник ще один повстанський центр на чолі з проголошеним царем Тихомиром⁷¹⁵. Дії П. Деляна викликали невдоволення у Константинополі. У таборі П. Деляна відбулися неочікувані зміни з появою Алусіана, який був другим сином болгарського царя Івана-Владислава. Вперше Алусіан з'явився в історії Болгарії 1018 року, коли візантійський імператор ув'язнив його у Константинополі⁷¹⁶. Він дізнався про події у Болгарії та вирішив скористатися тим, що П. Делян не був представником царського роду. З появою Алусіана між болгарами знову стався розкол, одні вважали царем Алусіана, а інші Деляна⁷¹⁷. Виходом з цієї ситуації став розподіл влади між правителями. У жовтні 1040 року болгарська армія

⁷¹³ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Наука и изкуство, 1972. С. 33.

⁷¹⁴ Там само. С. 42-43.

⁷¹⁵ Там само. С. 47-58.

⁷¹⁶ Там само. С. 60-61.

⁷¹⁷ Там само. С. 63-66.

зазнала поразки, що зіпсувало відносини між Алусіаном і Деляном. У 1041 році Алусіаном було повалено владу Деляна. Цього ж року Алусіан зібравши армію пішов до імператора, який віддячив йому за службу титулом магістра і відправив до столиці, після цього про нього йому нічого не відомо⁷¹⁸.

Новий похід візантійського імператора Михаїла IV призвів до втрати Болгарією незалежності⁷¹⁹. У 1049 році на східну частина сучасної північної Болгарії разом із Добруджею зазнала нападів від печеніг. П'ятирічна війна з печенігами до економічного занепаду. Після печеніг на болгар напали угри та мадяри. Побоюючись нападу на саму імперію візантійський імператор Ісаак I Комнін у 1059 році приборкав печенігів⁷²⁰.

У 1072 році на в Болгарії вибухнуло нове повстання проти візантійців на чолі із Гергієм Войтахом, що почався у Скоп'є. Виступ був підтриманий князем Михайлом, який був останнім із царського роду Самуїла. Повстання почали звільняти міста та області, потім розділилися на дві частини. Перша воювала у північних придунайських землях. Інша у західних областях повстання було придушене 1073 року. На думку В. Златарського, рух вдалося придушити завдяки ромеїзації⁷²¹.

Важливим фактором, що впливав на політичне становище Болгарії він вважав хрестові походи⁷²².

Досліджуючи історію II Болгарського царства, В. Златарський виділив основні етапи його розвитку. Перший – звільнення болгар та об'єднання болгарських земель в одну державу. Другий – розширення володінь та зміцнення держави. Третій – правління Асеневців⁷²³.

⁷¹⁸ Там само. С. 68-70.

⁷¹⁹ Там само. С. 71-79.

⁷²⁰ Там само. С. 99-112.

⁷²¹ Там само. С. 140-148.

⁷²² Там само. С. 222-224.

⁷²³ Проф. д-р В. Н. Златарски, История на бълг. Държава презь средните векове, Томъ III. Второ бълг. Царство, Българияпри Асеневци. *Македонски Прегледъ. Списание за наука, литература и общественъ животъ.* София, 1940. Год. XII. Кн. 4. С. 95.

Автор детально розглянув повстання братів Петра і Асеня, яке відбулось у 70-х роках XII століття за підтримки половців⁷²⁴. Пізніше факт участі кочовиків у повстанні у своїх роботах цитувала відома дослідниця середньовічних народів степу С. Плетньова⁷²⁵. Також, на думку В. Златарського, Петро і Асень самі належали до кипчацького клану. Наведена теза була підтримана О. Пріцаком, Г. Літавріним, О. Кадирбаєвим⁷²⁶ та С. Плетньовою⁷²⁷.

До особливих заслуг за правління Асеня В. Златарський відносить самостійне проголошення Тирновської єпархії, без дозволу Константинополя. Історик традиційно відводить велику роль церковному питанню у розвитку держави.

Важливими для подальшого існування II Болгарського царства стали події 1187 або 1188 року, коли Петро та Асень домоглися визнання болгарської держави в обмін на союз проти Візантії. Досліднику невідомі умови союзу. Але він наголошував, що основною причиною укладення договору був спільний інтерес – захист від Візантійської імперії. В. Златарський також стверджував, що болгарські правителі також домоглися укладення ще однієї важливої угоди з Фрідріхом I Барбаросою, котрий перебував на Балканах протягом 1189–1190 років⁷²⁸.

Вчений вважав, що зміцнення II Болгарського царства пов'язане з успішним походом Петра і Асеня у 1190 році на Візантію, який співпав у часі з хрестовими походами. Агресія Болгарії спонукала Візантію до укладення союзу із сербами в обмін на розторгнення ними попереднього договору з болгарами. В умовах важкої міжнародної обстановки важливим союзником,

⁷²⁴ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Наука и изкуство, 1972. С. 430-480.

⁷²⁵ Плетнева С. А. Половцы. Москва: Наука, 1990. С. 49.

⁷²⁶ Пилипчук Я. Кипчаки в християнському світі (питання адаптації та асиміляції). С. 117-118; Його ж. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. С. 135.

⁷²⁷ Плетнева С. А. Половцы. С. 190.

⁷²⁸ Проф. д-р В. Н. Златарски, История на бълг. Държава презь средните векове, Томъ III. Второ бълг. Царство, Българияпри Асеневици. *Македонски Прегледъ. Списание за наука, литература и общественъ животъ*. С. 96.

на думку дослідника були половці, їх військовий ресурс дозволяв болгарам втримувати свої військові позиції.

Вбивство Асеня у 1196 році викликало хвилю міжусобиць у Болгарії, що розгорнулися між місцевими боярами та представниками половецької еліти, яка теж прагнула посилити свій вплив. Саме ці події дали підстави В. Златарському зробити припущення, що Петро і Асень самі були представниками половецької еліти. Союз із половцями дозволяв їм успішно реалізовувати зовнішню політику, що і сприяло відновленню та об'єднанню держави⁷²⁹.

Попри успішну оцінку діяльності Петра і Асеня на міжнародній арені у своїй роботі автор наголошував, що жорстка політика Асеня всередині країни призвела до розколу політичної еліти. Одна її частина продовжувала зберігати проболгарські позиції, інша обрала для себе візантійський вектор. Підтвердження цього явища він знайшов у повідомленнях Добромира Хриза. І саме у «візантінофільському» середовищі сформувався ініціатор вбивства Асеня – Іванко⁷³⁰.

У 1205 році за твердженням В. Златарського прихильники Візантії підняли в країні повстання, яке було успішно придушене наступником Асеня і Петра – Калояном. Новий правитель за твердженням вченого теж мав половецьке походження та був одружений на представниці половецької еліти.

Аналізуючи правління Калояна, історик звертає увагу на його відносини з угорцями та Папою Інокентієм III. Автор залучив для цього оригінальні джерела. Зокрема, ним були перекладені листи, що відображають переписку болгарського правителя з Папою римським. В. Златарський сам переклав ці листи. На їх сторінках дослідник знайшов інформацію про домовленості щодо укладення унії між Болгарією і Ватиканом. Дослідник

⁷²⁹ Проф. д-р В. Н. Златарски, *История на бълг. Държава презь средните векове*, Томъ III. Второ бълг. Царство, България при Асеневици. *Македонски Прегледъ. Списание за наука, литература и общественъ животъ*. С. 101-102.

⁷³⁰ Там само. С. 102.

відзначив, що підписання такого релігійно-політичного союзу було підтримане Тирновським єпископом Василієм. Це була чергова спроба болгар вийти з-під впливу Візантії. Проте, через відсутність повної підтримки з боку болгарського духовенства реалізувати унію так і не вдалося. 1207 року Калоян був убитий одним із своїх воєначальників⁷³¹.

На думку В. Златарського, в період II Болгарського царства Тирново стало осередком «куманської партії». Її представники прагнули розширити власні привілеї, а тому за умов абсолютної влади вдавалися до усунення правителів. Так свідчення про вбивство Калояна його воєначальником історик віднайшов у повідомленнях святого Дмитра Солунського.

Розглядаючи період правління у Болгарії Боріла, В. Златарський описав перебіг болгаро-сербського конфлікту 1214 року. На його думку, причиною війни стало вбивство сербами правителя одного з відокремлених болгарських регіонів – Стреза. На відмінну від К. Іречека, він вважав, що війну почали болгары, а не серби. Дослідник вважав, що ще 1214 року Боріл планував здійснити похід проти сербів, але після вбивства Стреза був вимушений відмовитися від такої акції.

В угорсько-візантійській війні 1215 року цар Боріл, за його твердженням, теж не брав участі. Болгарський правитель дозволив пройти візантійським військам через його території⁷³².

Ааналізуючи повідомлення про русько-болгарську війну 1217 року вчений звернув увагу на помилку допущену Георгієм Акрополітом, в яких згадується, що штурм Тирново русичами тривав 7 років. Він звужує в тривалості цю подію до 7 місяців⁷³³.

⁷³¹ Там само. 99-100.

⁷³² Ivelin A. I. Bulgarian Historiography on the Military Campaigns Against Serbia in 1214–1215: a reconsideration. URL: https://www.academia.edu/37895910/_Bulgarian_Historiography_on_the_Military_Campaigns_Against_Serbia_in_1214_1215_a_reconsideration_?auto=download (дата звернення: 04.02.2019).

⁷³³ Войтович Л. Галицкая земля и Византия в XI–XIV вв. *Кондаковские чтения*. Т. 3. Белгород, 2010. С.255-280. URL: https://www.academia.edu/1295129/ГАЛИЦКАЯ_ЗЕМЛЯ_И_ВИЗАНТИЯ_В_XI_XIV_В (дата звернення: 04.02.2019)

Період царювання Івана Асеня II викладено найбільш детально. Близько 100 сторінок вміщують розповідь про тяжку внутрішньо-політичну дипломатичну діяльність, в цей час Болгарія стає могутньою державою. Автор висвітлює події відновлення болгарської патріархії у 1235 році, розглядає історію наступника Івана Асеня II.

Династію Асеневців історик вважав впливовими болгарськими «*болярами*», нащадками Боріла, сподвижника Олексія Комніна (1081–1118). Його позицію стосовно цього питання підтримав Г. Николов. І. Божилов вважав, що В. Златарський «*вигадав*» цей факт⁷³⁴.

Таким чином створена В. Златарським «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» є дійсно фундаментальною працею з історії Болгарії. В основу тексту була покладена велика кількість першоджерел, у першу чергу – візантійських. На сторінках книги набули поглиблення – гунська теорія походження болгарського етносу, визначальна роль християнства в об'єднанні болгарського народу, вирішальний вплив зовнішньополітичного фактора у розвитку Болгарії.

У роботі В. Златарський зробив припущення, що до другої половини IX століття болгари і слов'яни були двома різними народами, що проживали на одній території. Їх об'єднання, на думку дослідника, стало можливим завдяки християнству та усвідомленню необхідності згуртування перед зовнішніми військовими загрозами. Науковець розглядав історію I та II Болгарського царства як час політичного та культурного піднесення країни.

Історик виділив два головних чинники, що сприяли розвитку та консолідації держави болгар у середньовіччі – внутрішній та зовнішній. До внутрішнього чинника він відносив усвідомлення болгарами та слов'янами необхідності збереження незалежності від Візантії та прийняття християнства. До зовнішнього – геополітичне положення Болгарії.

⁷³⁴ Добычина А. С. Восстановление средневекового Болгарского государства (1185–1204) в современной болгарской историографии. Дриновский сборник. Дриновски сборник. Харків; Софія, 2013. Т. 6. С. 238–252.

3.3. Значення наукового доробку вченого для розвитку історичної науки в Болгарії

В історіографічних роботах Василя Златарського часто називають «крупним дослідником»⁷³⁵, «очільником»⁷³⁶, «корифеєм»⁷³⁷, «патріархом»⁷³⁸, «основоположником»⁷³⁹ болгарської історичної науки. Для сучасної історіографії є важливим надати всебічну оцінку спадщині науковця.

Творчість В. Златарського співпала з яскравим періодом в історії Болгарії, адже її початок припав на завершення національно-визвольної боротьби в країні, а розквіт – на період розбудови незалежної держави. Видатний болгарський дослідник зміг не лише реалізувати кар’єру у відродженій державі, завдяки своїм напрацюванням він створив досить потужну основу для наступних поколінь вчених. Він розпочав свою наукову діяльність у країні, що не мала написаної ґрунтовної власної історії. Попередні дослідження К. Їречека⁷⁴⁰ та М. Дринова⁷⁴¹ в історіографії відображають лише початковий етап пізнання болгарського минулого. Роботи цих дослідників мають значно менший друкований обсяг. Їм притаманний доволі узагальнений характер, вони не насичені фактологією та базуються на доволі вузькому колі історичних джерел. Науковець продовжив справу з написання болгарської історії, започаткованої М. Дриновим та К. Їречеком⁷⁴², значно розширивши її основу.

⁷³⁵ Божилов И. Васил Златарски и неговата «История на Българската държава през средните векове». 1994. URL: <http://istoria.bg/booktext/vasil-zlatarski-i-negovata-istoriya-na-balgarskata-darzhava-prez-srednite-vekovive-ivan-bozhilov>.

⁷³⁶ Henri G. Necrologie: Vasil N. Zlatarski. P. 316-319; Henri G. Vasil N. Zlatarski. *Byzantion*. Paris, 1935. Vol. 10. No. 2. P. 807-812.

⁷³⁷ Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. *Известия на българското историческо дружество*. С. 305; Дроснева Е. Златарски, Рънсман и историята на Първата българска държава. С. 339.

⁷³⁸ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие / ред. П. Петров. София: Наука и изкуство, 1970. 639 с.

⁷³⁹ Добычина А. С. Становление Второго Болгарского царства (1185–1204): власть и ее легитимация: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03. – «всеобщая история (средние века)». Москва, 2016. 31 с.

⁷⁴⁰ Иречек К. История Болгар. Одесса, 1878. 785 с.

⁷⁴¹ Дринов М. Исторически прегляд на Българска-та църква отъ само-то и начало и до днесъ. Виена, 1869. 189 с. Його ж. Поглед върхъ произходането на българския народ. Вена, 1869; *Його ж.* Южные славяне и Византия в X веке. Москва, 1876. 161 с.

⁷⁴² Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. *Известия на българското историческо дружество*. С. 302-303.

В. Златарський проявив новотарство, залучивши до науки велику кількість першоджерел – давньогрецьких (Клавдій Птолемей), візантійських (хроніки Симеона Метафраста⁷⁴³, Іоана Нікіуського⁷⁴⁴, листи Константинопольського патріарха Миколая Містика⁷⁴⁵, повідомлення Михаїла Сирійця⁷⁴⁶, Генезія та ін.), вірменських (Мовсес Хоренаці), арабських (повідомлення Ібрагіма-ібн-Якуба⁷⁴⁷, Табари⁷⁴⁸), німецьких (Фульдські анали) та давньоруських авторів.

Високий рівень володіння іноземними мовами знайшов відображення в публікаціях перекладів візантійських джерел – листи візантійського імператора Романа Лаканена до болгарського царя Симеона, вже згадані в роботі листи константинопольського патріарха Миколая Містика до болгарського царя Симеона. Ці історичні документи не втратили свого значення для науки, протягом 1960-х років частина листів була переопублікована П. Тівчевим з редакторськими правками та коментарями⁷⁴⁹, частина перекладів була доповнена також І. Дуйчевим⁷⁵⁰.

Досліджуючи візантійські джерела, В. Златарський значно розширив зміст болгарської медієвістики. Найяскравішою роботою історика безумовно

⁷⁴³ Златарски В. Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 359-573.

⁷⁴⁴ Златарски В. Нови известия за най-древния период на Българската история. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 145-154.

⁷⁴⁵ Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга X. С. 372-428; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 3-54; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Книга XII. С. 121-211.

⁷⁴⁶ Златарски В. Известията на Михаил Сирійски за переселението на българите. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 52-67.

⁷⁴⁷ Златарски В. Известията на Ибрахим-ибн-Якуба за българите от 965 година. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 70-88.

⁷⁴⁸ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 892 с.

⁷⁴⁹ Писма на Роман Лаканин до цар Симеон – редактирован перевод на В. Златарски, увод и коментар от П. Тивчев. *ГИБИ*. София, 1961. Т. IV. С. 298-314.

⁷⁵⁰ Патриарх Николай Мистик – превод В. Златарски допълнен с превода на писма № 2, 10 и 11 от И. Дуйчева; увод и коментар от П. Тивчев. *ГИБИ*. София, 1961. Т. IV. С. 185-297.

є «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя». Її трикратне перевидання вказує на те, що основні положення роботи, не дивлячись на критику залишаються актуальними в болгаристиці і на сучасному етапі її розвитку. Головним змістом праці стало дослідження внутрішньо- та зовнішньополітичної історії Болгарії у середні віки⁷⁵¹. Заслугою дослідника у цій праці є застосування великої кількості джерел, які були недоступні попередникам В. Златарського.

Окремо варто відзначити введення до наукового обігу В. Златарським нових джерел. Зокрема, історик опублікував другий список «Іменника болгарських ханів», раніше відкритий російським істориком А. Поповим⁷⁵². Також дослідником вперше була введена в науку Хроніка Іоанна Нікіуського⁷⁵³.

Вчений розглядав історію болгарського середньовіччя паралельно з історією Візантійської імперії. Саме тому за кордоном його вважають одним із найвідоміших візантологів⁷⁵⁴.

Важливим внеском у розвиток історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття стало створення В. Златарськи гунської теорії походження болгар. На початку ХХ століття ця теорія була домінуючою в болгарській історіографії⁷⁵⁵. Попри критику у 1950-1960-х роках гунська концепція

⁷⁵¹ Ников П. Васил Златарски. *Известия на историческо дружество въ София*. София: Предворна печатница, 1937. Кн. XIV-XV. С. 13.

⁷⁵² Дроснева Э. Тропинки историографии в Болгарии. С. 65.

⁷⁵³ Златарски В. Писмата на византийския императоръ, Романа Лаканена, до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София: Държавна печатница, 1896. Книга XIII. С. 282-322; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга X. С. 372-428; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 3-54; Його ж. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Книга XII. С. 121-211.

⁷⁵⁴ Тъпкова-Заимова В. Неколко мисли относно развитието на византиологията у нас. Средновековният българин и «другите». Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Дин Петър Ангелов. С. 29.

⁷⁵⁵ Voynikov Z. Who are the ancient bulgarians or protobulgarians? / trans. Mariana Yaneva and David Rickwood. 2018. P. 5.

стала знову однією з найбільш підтримуваних в історичній науці наприкінці ХХ століття⁷⁵⁶.

Не дивлячись на те, що В. Златарський належить до представників позитивістського напрямку в історіографії, крім фактів та подієвої історії він приділяв велику увагу значенню постатей в розвитку держави. Завдяки співставленню імен болгарських ханів з «Іменника», надрукованого А. Поповим та візантійських джерел дослідник розробив хронологію І Болгарського царства, яка залишається дійсною і на сучасному етапі розвитку науки. Однією з найбільш досліджуваних постатей в його спадщині був болгарський цар Симеон. Інтерес до цього правителя у В. Златарського викликало не лише те, що саме на період його правління припав розквіт Болгарської держави, а й факт недовідомості цього періоду в історії. Після публікації свого дисертаційного дослідження він видав ще кілька статей, які відкрили невідомі обставини царювання Симеона – «Перший похід болгарського царя Симеона на Константинополь»⁷⁵⁷, «Політична діяльність Царя Симеона (893–927)»⁷⁵⁸ та «Переписка болгарського князя Симеона з делегатом імператора Льва Магістра»⁷⁵⁹. Значне місце діяльності Симеона відведене і в «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя».

У 2004 році Й. Андреев та А. Пантев підготували наукове довідкове видання, присвячене болгарським середньовічним правителям. В основу більшості статей книги лягли напрацювання з історії особистостей В. Златарського⁷⁶⁰.

⁷⁵⁶ Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). С. 26; История на България. Т. 2. Първа Българска Държава / ред. Косев Д. София, 1981. С. 60.

⁷⁵⁷ Златарски В. Н. Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь. *Recueil D'Etudes, Dediées A La Memorie De Kondakovi. Archeologie. Histoire De L'Art. Etudes Byzantines*. Prague, 1926. S. 19-28.

⁷⁵⁸ Златарски В. Н. Политическата дейност на Царь Симеона (893–927). *БИБ*. Година първа. Томъ четвърти, посветенъ на царь Симеона / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. С. 3-48.

⁷⁵⁹ Златарски В. Н. Преписка на българския князь Симеона съ императорския делегатъ Льва Магистра. *БИБ*. Година първа. Томъ четвърти, посветенъ на царь Симеона / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. С. 180-192.

⁷⁶⁰ Андреев Й., Пантев А. Исторически справичник Българските ханове и царе. От хан Кубрат до цар Борис III.

Завдяки роботам вченого було започатковане вивчення культури середньовічної Болгарії⁷⁶¹. Важливо відзначити, що вчений вважається одним із засновників «кирило-мефодіїстики», як окремого напрямку болгарської історіографії. Протягом 1917 року вчений працював над вивченням постаті Климента Охридського. В. Златарський підготував до видання переклад з грецької мови житія К. Охридського. На жаль, робота залишається по сьогоднішній день неопублікованою та зберігається у фондах НА БАН. Сучасна дослідниця Д. Найденова ввела до наукового обігу листи, що представляють собою переписку історика з Преславським та Варненським єпископом Симеоном за 1917 рік стосовно підготовки вищезгаданої роботи.

В основу перекладу був покладений текст житія, виданий В. Григоровичем. Вчений врахував відмінності в опублікованому раніше тексті з публікаціями Пампрея та Миклошича⁷⁶². В. Златарський прийшов до висновків, що опубліковані тексти складені не К. Охридським, оскільки містять дуже багато помилок, що виглядає не логічно з точки зору рівня його освіченості. Він намагався здійснити переклад джерел із залученням інших текстів, зокрема – Муретова. Аналізуючи переписку історика з єпископом, Д. Найденова віднайшла відомості про те, що переклад, зроблений науковцем був відзначений ієрархом як дуже якісний⁷⁶³. Для здійснення об'єктивного аналізу зазначеної теми В. Златарський разом з Й. Івановим також опрацював давньоруські тексти, що зберігались у Києві, Одесі, Москві, Казані, Санкт-Петербурзі та Вільнюсі⁷⁶⁴. Йому вдалося залучити 32 твори, в тому числі – копію грецького житія Охридського, раніше вже згадувану В. Григоровичем⁷⁶⁵. Дослідник не залишав цієї теми і в подальшому, ще одна

⁷⁶¹ Польвянный Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000. С. 7.

⁷⁶² Найденова Д. Едно неосъществено издание на пространното житие на Климент Охридски: Васил Н. Златарски и българската кирилometодиевистика. *Bulgaria Mediaevalis*. 2015. V. 6. P. 257-258.

⁷⁶³ Там само. С. 258.

⁷⁶⁴ Там само. С. 261.

⁷⁶⁵ Там само. С. 262; Дроснева Е. Виктор Григорович, българите и българистика. Дриновський збірник. Харків; Софія: Издателство НА БАН, «Проф. Марин Дринов», 2014. Т. VII. С. 159.

праця була надрукована ним у 1924 році⁷⁶⁶. Також В. Златарський підготував окремі статті присвячені публікаціям життів інших святих – Наума Охридського⁷⁶⁷, Івана Рильського, Феодосія Тирновського⁷⁶⁸.

Дослідник приділяв чималу увагу вивченню релігійного питання в Болгарії. З цієї тематки ним створено більше десятка робіт, серед них – «Болгарські архієпископи Першого царства»⁷⁶⁹ та «Клятва язичницьких болгар»⁷⁷⁰, «Питання болгарського патріарха перед папою в 866 р.»⁷⁷¹, «Як було вирішено болгарське церковне питання у 870 р.»⁷⁷², «Питання болгарського патріарха перед папою в 866 р.»⁷⁷³, «Причини хрещення і його історія»⁷⁷⁴ та ін. Історик одним з перших детально дослідив проблему хрещення Болгарії⁷⁷⁵.

В контексті історії Болгарії науковець першим порушив питання участі половців у війнах проти Візантії на боці болгар⁷⁷⁶.

В. Златарський відомий не лише як історик, а й як історіограф. Він здійснив важливу спробу проаналізувати та переглянути позиції болгарської історіографії кінця XIX – початку XX століття. Зокрема, вченим було виділено дві головні проблеми в розвитку історіографічної науки. Перша

⁷⁶⁶ Златарски В. Де се намирал епископията на св. Климент Охридски. *Македонски прегледъ. Стисание за наука, литература и культуруень животъ*. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. Година 1. Книга 1. С. 1-14.

⁷⁶⁷ Златарски В. Словенското житие на св. Наум от XVI век. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 28-51.

⁷⁶⁸ Златарски В. Житието на св. Теодосия. Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Книга XX. Нова редица книга втора. София: Държавна печатница, 1904. С. 1-41.

⁷⁶⁹ Златарски В. Български архиепископи-патриарси презъ първото царство. *Известия на историческото дружество въ София*. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. Книга VI. С. 49-76.

⁷⁷⁰ Златарски В. Клятва у языческихъ болгар. С-Петербургъ: Типография императорской академии наук, 1905. С. 1-10; Його ж. Клятва у языческихъ болгар. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома*. Том първи / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. С. 181-189.

⁷⁷¹ Златарски В. Н. Въпросътъ за български патриархъ предъ папата въ 886 г. *Пръгледъ, приложение къмъ Църковень Вѣстникъ*. 1907. I. Кн. 1. С. 24-31.

⁷⁷² Златарски В. Н. Какъ е билъ разрѣшенъ българскитъ църковень въпросъ въ 870 година. *Духовна Култура*. 1920. I. Кн. 1-2. С. 49-63.

⁷⁷³ Златарски В. Н. Въпросътъ за български патриархъ предъ папата въ 886 г. *Пръгледъ, приложение къмъ Църковень Вѣстникъ*. 1907. I. Кн. 1. С. 24-31.

⁷⁷⁴ Златарски В. Н. Причинитѣ за покръщението ни и сетнитѣ отъ него. *Споменна книга за 1000-годишнината отъ смъртта на царъ Бориса*. София, 1907. С. 31-62.

⁷⁷⁵ Лошакова О. В. Крещение Болгарии и роль церкви в становлении христианской культуры (вторая половина IX – начало X в.): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03. – «всеобщая история (история южных и западных славян)». Москва, 2001. С. 5.

⁷⁷⁶ Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. С. 400; Пилипчук Я. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. Київ, 2012. С. 36.

стосувалась самої концепції історіографічної науки. Друга – створення навчальних курсів з історіографії для вивчення їх майбутніми істориками. Він підготував кілька робіт з історіографії болгарської історії. Для студентів В. Златарський написав курс лекцій «Болгарська історіографія у ХІХ столітті»⁷⁷⁷, який в кінці 1970-х років був підготовлений до друку М. Велевою, але так і залишився неопублікованим. Цей курс присвячений болгарській історіографії періоду національного відродження. Істориком була запропонована періодизація історіографії, що включала в себе два основних періоди. Перший охоплював проміжок від середньовіччя до середини ХVІІІ століття. Нижня дата цього періоду не обґрунтована в роботах вченого, а от верхню він пов'язував зі створенням Паїсієм «Історії слов'яноболгарської»⁷⁷⁸. Науковець відзначав, що в середньовіччі болгарські історики, як правило, лише перекладали інші твори⁷⁷⁹. Сучасні ж вчені, на його думку, мають займатися відтворенням подій, за допомогою введення до науки нових джерел. Другий період історіографії В. Златарський обмежував 1830–1860 роками – від початку творчості Йова Раїча до перших досліджень М. Дринова. Він відзначав, що саме в цей час з'являється критичний підхід до аналізу першоджерел. Вчений вважав, що саме критика джерела є основним методом історика. Викладаючи в Софійському університеті, він постійно наголошував студентам на доцільності цього підходу⁷⁸⁰. У курсі лекцій В. Златарський намагався проілюструвати вплив культурного та соціально-політичного середовища, а також впливів російської та західноєвропейської науки на розвиток болгарської⁷⁸¹. Історик першим розглядав історичне пізнання у контексті з досягненнями зарубіжних істориків. Пізніше за такою ж схемою працювали й інші болгарські

⁷⁷⁷ Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. *Известия на българското историческо дружество*. София, 1978. Книга XXXII. С. 309.

⁷⁷⁸ Там само. С. 308.

⁷⁷⁹ Дроснева Э. Тропинки историографии в Болгарии. *Харківський історіографічний збірник*. 2014. Вип. 13. С. 64.

⁷⁸⁰ Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. *Известия на българското историческо дружество*. София, 1978. Книга XXXII. С. 309-310.

⁷⁸¹ Там само. С. 312.

дослідники – П. Ников, Й. Трифонов, П. Мутафчієв, М. Велева, Е. Дроснева та ін. Таким чином дослідник став основоположником цілої історіографічної школи в Болгарії.

В. Златарський започаткував важливу наукову традицію – перевидання історичних праць. Так, у 1900 році він повторно опублікував роботу «История в кратце о болгарском народе славенском. Сочинися и списася въ лето 1792 Спиридономъ Перосхиманомъ»⁷⁸². У 1909 та 1911 роках з його ініціативи були надруковані дві збірки творів Марина Дринова. До першої увійшли загальні роботи з історії Болгарії⁷⁸³. Друга включає в себе праці з церковної та літературної історії, лінгвістики та етнографії⁷⁸⁴. 1927 року дослідник став одним із ініціаторів видання робіт Н. Мілева⁷⁸⁵.

Редакторську діяльність вчений продовжив протягом 1928–1933 років у виданні «Българска историческа библиотека»⁷⁸⁶. Працюючи в редколегії, В. Златарський і сам готував публікації до наукового збірника.

У 1929 році дослідник був серед групи ініціаторів перевидання «Исторії Болгарії» («История на Българите») К. Їречека. Вперше вона була надрукована у 1876 року, під час подій національно-демократичної революції у Болгарії.

⁷⁸² История в кратце о болгарскомъ народе славенском. Сочинися и списася въ лето 1792 Спиридономъ Перосхиманомъ / ред. В. Н. Златарски. София: Печатница на Ив. Г. Говедаровъ и С-іе, 1900. 124 с.

⁷⁸³ Съчинения на М. С. Дринова. Т. 1. Трудове по Българска и Словянска История / ред. В. Н. Златарски. София: Държавна печатница, 1909. 688 с.

⁷⁸⁴ Съчинения на М. С. Дринова. Т. 2. Трудове по Българска церковна история. Трудове по языкознание, литературна история, етнография и народни умотворения / ред. В. Н. Златарски. София: Държавна печатница, 1911. 585 с.

⁷⁸⁵ Проф. Никола Милевъ. Избрани съчинения. Книга първа. Подъ стениць на Одринъ / ред. проф. В. Златарски, проф. Б. Пеневъ, проф. Ст. Консуловъ, Г. Кулишевъ. София, 1927. 58 с.

⁷⁸⁶ БИБ. Година първа. Том втори. / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. 187 с.; БИБ. Година първа. Томъ четвърти, посветенъ на царь Симеона / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. 196 с.; БИБ. Година втора. Том първи / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. 359 с.; БИБ. Година втора. Том втори / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. 247 с.; БИБ. Година втора. Том трети / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. 231 с.; БИБ. Година втора. Том първи / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. 202 с.; БИБ. Година трета. Том втори / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. 233 с.; БИБ. Година трета. Том трети / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. 237 с.; БИБ. Година трета. Том четвърти / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. 208 с.; БИБ. Година IV. Том I / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1931. 203 с.; БИБ. Година IV. Том II и III / ред. В. Н. Златарски. София, 1931. 318 с.; БИБ. Година V. Том II / ред. В. Н. Златарски, Кр. Митяев, Ив. Велков. София: Печатница «Книгетрафъ», А. Д. «Игнатъебъ», 1933. 179 с.

У передмові видання В. Златарський відзначив, що книга К. Їречека була спрямована проти історичних легенд та їх змішування з історичною правдою. Він відзначив, що чеський історик прагнув створити болгарську історію на достовірних джерелах. На думку дослідника, болгарська історіографія зобов'язана «Історії Болгарії» К. Їречека через те, що ця робота була науковим зразком методики вивчення вітчизняної історії⁷⁸⁷.

Дослідник наголошував, що праця не втратила свого значення. У ній досить детально викладено історію болгарського минулого до звільнення, але між цим для болгар вона залишалась недоступною. Історик підкреслив, що готовий всіляки сприяти підготовці та друку видання: *«З огляду на це видавництво Болгарської історичної Бібліотеки прагне задовольнити цю потребу, було вирішено зробити повний болгарський переклад роботи покійного К. Їречека і опублікувати його як додаток до щорічника «Болгарська історична бібліотека»⁷⁸⁸.*

Заслугою В. Златарського стала підготовка публікацій з археології та епіграфіки⁷⁸⁹, нумізматики⁷⁹⁰. Як вже згадувалось навички обробки матеріальних джерел вчений здобув під час навчання в Берлінському університеті. Науковець вважав археологічні матеріали одними з основних джерел для реконструкції історії⁷⁹¹.

⁷⁸⁷ Иречек К. История на България / ред. П. Петров. София: Наука и изкуство, 1978. С. 14. URL: http://www.promacedonia.org/ki/ki_sydyr.htm (дата звернення: 04. 02. 2019)

⁷⁸⁸ Там само. С. 16

⁷⁸⁹ Златарски В. Боянският надпис. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома*. Том втори / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. С. 410-434; Його ж. Два известни български надписа от IX век. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София: Държавна печатница, 1898. Книга XXIV. С. 131-144; Його ж. Един от провадийскиет омрагови надписи. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома*. Том Първи / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. С. 121-136; Його ж. Сеновияг нацпис при станимака. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома*. Том втори / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. С. 395-409; Його ж. Сюлейманкьойският надписъ. *Известия на Българското археологическо дружество*. София: Царска придворна печатница. 1913. Томъ III. Свѣзка II. С. 131-179; Його ж. Сюлейманкьойският надпис. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома*. Том първи / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. С. 68-120.

⁷⁹⁰ Златарски В. Н. Къмъ въпроса за най-старите български монети. *Извѣстия на българското археологическо дружество*. София: Държавна печатница, 1910. I. С. 29-54.

⁷⁹¹ Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (къмъ въпроса за тяхното присѣствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). С. 16.

У 1897 році він першим провів розкопки давнього Преслава, що виконував роль столиці за правління Симеона. Проте, матеріали своїх розкопок В. Златарський так і не опублікував⁷⁹².

Інтерпретуючи артефакти з розкопок давньої Пліски, вслід за К. Шкорпілом він визнав приналежність поселення до болгарських пам'яток. Свої висновки з цього питання В. Златарський презентував у 1899 році на XI Археологічному зїзді у Києві⁷⁹³.

Також до заслуг В. Златарського варто віднести створення історичних карт, що визначають кордони Болгарії у середньовіччі⁷⁹⁴. У 1916 році науковець здійснив експедицію по стародавнім болгарським пам'яткам на території Македонії – Колівіг, Равна, Йдрело, монастиря Горнячі, які є руїнами фортець часів болгарських князів Брачевських, братів Дарем і Куделін XIII століття. З їх допомогою дослідник окреслив території, які на його думку, належали Болгарії: *«Як я вже згадував, одним із головних завдань моєї подорожі було вивчення кордонів Болгарської держави в різні епохи середньовіччя...Як результат свого дослідження, я підготував 9 карт»*⁷⁹⁵.

В комплексі дослідження В. Златарським різних проблем з історії Болгарії стали фундаментом національної болгарської історіографії. Формування самого змісту болгарської національної історіографії пов'язане з В. Златарським. Подібно до праці «Історія України-Руси» М. Грушевського його «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» започаткувала націоналізацію історії (болгар). Цей процес варто розглядати, як відокремлення «власного» минулого від загального, завдяки погляду на

⁷⁹² Мавродинов Н. Д. Раскопки и исследования в Болгарии в последние годы. *СА*. 1955. № 24. С. 121-154.

⁷⁹³ Успенский Ф. И. Историко-археологическое значение Абабы и ее окрестности. Раскопки Наименования древнего поселения. *ИРАИК*. София: Държавна печатница, 1905. Т. X. С. 1-15.

⁷⁹⁴ Златарски В. Н. Девет карти за границитѣ на България прѣзь срѣднитѣ вѣкове съ текстъ къмъ тѣхъ. *Българитѣ въ тѣхнитѣ исторически, етнографически и политически гриници*. 1917. Berlin. Карти № № 6-14.

⁷⁹⁵ Петров П. Путеване на проф. В. Н. Златарски из Македония. *ВИС*. Г. 60. Кн. 1. 1991. С. 69-96. URL: <http://macedonia-history.blogspot.com/2008/10/1916.html> (дата звернення: 04.02.2019).

минуле як на історію нації⁷⁹⁶. Як і кожна національна історія⁷⁹⁷, створена дослідником «Історія» виконувала ряд інструментальних функцій: узаконення новоствореної держави, встановлення територіального та хронологічного уявлення про націю, підтвердження доцільності існування нації болгар, як правонаступника середньовічної Болгарії.

В. Златарський був активним організатором історичної науки в Болгарії. Саме завдяки В. Златарському у 1934 році Софія стала столицею IV Міжнародного конгресу візантологів. У січні-лютому 1934 року він очолив організаційний комітет конгресу. На IV Міжнародний конгрес були запрошенні відомі вчені Болгарії, Росії та інших країн⁷⁹⁸.

У 1929 році вчений став одним із організаторів проведення святкових заходів щодо відзначення 1000-ліття епохи Симеона. Святкування відбулось поряд з руїнами стародавнього Преслава та в стінах Болгарської академії наук. На урочистостях В. Златарський виступив з доповіддю про політичну діяльність царя Симеона⁷⁹⁹.

Одним із головних досягнень наукової та викладацької діяльності В. Златарського у контексті розвитку болгарської історичної науки стала підготовка нового покоління болгарських істориків, серед яких найбільш яскраві – І. Дуйчев, П. Ников, Н. Мілев та П. Мутафчієв. Британський дослідник С. Рансіман у своїй праці, присвяченій I Болгарському царству теж відніс себе до учнів історика⁸⁰⁰. Саме учні дослідника стали ядром наукової школи В. Златарського.

⁷⁹⁶ Kasianov G., Ther P. A laboratory of Transnational historiography. Budapest; New York: Central European University Press, 2009. P. 7.

⁷⁹⁷ Там само. С. 11.

⁷⁹⁸ Дроснева Э. Санкт-Петербургские вехи болгаро-российского общения историков XIX–XXI вв. С. 141; Герд Л. А., Николов А. Н. О проекте участия В. Н. Бенешевича в Софийском конгрессе византинистов 1934 г. *Российское византиноведение: традиции и перспективы*. С. 69; Тъпкова-Заимова В. Неколко мисли относно развитието на византиологията у нас. Средновековният българин и «другите». *Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Дин Петър Ангелов*. София: Св. Климент Охридски, 2013. С. 29.

⁷⁹⁹ Николов А. Преславский собор 893 г. в современной историографии. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2013. 5. s. 15-16.

⁸⁰⁰ Рънсман С. История на Първото Българско Царство / ред. А. Мачева. С. 5.

Ряд проблем, вивчення яких було започатковане вченим продовжив П. Ников (1884–1938). В історіографії він відомий як болгарський історик та візантолог. В центрі його досліджень була історія II Болгарського царства⁸⁰¹. Основні роботи науковця присвячені болгаро-угорським, болгаро-татарським відносинам, історії північно-західних болгарських земель у XIII–XIV столітті⁸⁰². Вперше в болгарській історіографії він почав вивчати історію болгарських земель доби османського завоювання⁸⁰³. Продовжуючи справу В. Златарського він запропонував ідею видання комплексу джерел по історії середньовічної Болгарії. Значний вклад П. Никова був здійснений у дослідження історії національного відродження. Він став першим болгарським істориком, який написав загальну роботу про національно-церковний рух, визначивши його політичний і національно-визвольний характер⁸⁰⁴.

Учень В. Златарського – П. Мутафчиев (1883–1943) був визнаний кращим болгарським істориком першої половини XX століття. Він займався вивченням проблем політичної історії середньовічної Болгарії, розробляв проблеми формування державної території середньовічної Болгарії⁸⁰⁵. Як і його вчитель він розглядав болгарську історію у єдності із візантійською⁸⁰⁶. Його роботи присвячені причорноморським, придунайським і південно-

⁸⁰¹ Мутафчиев П. Петър Никовъ. *Сборникъ в паметъ на проф. Петър Никовъ. Известия на Българското историческо дружество*. XIV-XVIII. София, 1940. С. 11-16.

⁸⁰² Никовъ П. Кой е билъ Сенадинъ, чичата на царъ Ив. Александра. *Известия на историческото дружество въ София*. София: Царска Придворна Печатница на Ив. Кадела, 1911. Книга III. С. 217-225; Никовъ П. Образи на видински князь Михаила Шишмана и на семейството му. *Известия на историческото дружество въ София*. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. С. 77-89.

⁸⁰³ Ников П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. *Известия на историческото дружество в София*. 1928. Кн. VII-VIII. С. 41-112.

⁸⁰⁴ Дуйчевъ И. Професоръ Петър Ников (живот и научна дейность). *Сборникъ в паметъ на проф. Петър Никовъ. Известия на Българското историческо дружество*. XIV-XVIII. София, 1940. С. 1-10.

⁸⁰⁵ Мутафчиев П. История на Българския народъ. Томъ I: Перво Българско Царство. София: Издателство Българска книга, 1943. 393 с.; Його ж. История на Българския народъ. Томъ 2. Второ Българско царство. София, 1943. 329 с.; Його ж. Пронията въ Византия и отношението й къмъ военната служба. *Известия на Българското историческо дружество*. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. Книга VI. С. 11-16; Попнеделев Т. Професор Петър Мутафчиев – познат и непознат. София, 1997. 146 с.

⁸⁰⁶ Пампов К. Философия на средновековната българска история. Гледната точка на проф. Петър Мутафчиев. София: Беллопринт, 2013. С. 17; Гюзелев В. Петър Мутафчиев. София: Климент Охридски, 1987. С. 25-30.

західним областям Болгарської феодальної держави, болгаро-руським відносинам, джерелознавству, археології, епіграфіці.

П. Мутафчієв підготував плеяду учнів, серед яких авторитетні дослідники болгарської минувшини – Д. Ангелов, Г. Бакалов, М. Валева, В. Гюзелев, Ж. Стоянов та П. Тодоров. Вони продовжили займатись вивченням історії Болгарії протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Можемо віднести їх до другого покоління школи В. Златарського.

Представник школи В. Златарського болгарський історик, публіцист, громадський діяч – Н. Мілев (1881–1925) у 1923 році став одним із засновників Македонського науково-дослідного інституту. Його дослідження охоплюють період від VII століття до часів болгарського відродження⁸⁰⁷. Одну зі своїх робіт він присвятив хану Кубрату⁸⁰⁸.

Таким чином Васил Николов Златарський належить до найяскравіших представників болгарської історичної науки кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Широке коло наукових інтересів, залучення до написання історії великого масиву першоджерел дозволили науковцю створити підвалини для формування та розвитку сучасної історичної науки. Аналіз історіографічної спадщини дослідника засвідчує наявність концепції болгарської ідентичності, яка знайшла відображення у створенні власної національної історії. Не дивлячись на критику, роботи В. Златарського перевидаються навіть на початку ХХІ століття, майже через сто років після їх написання. Представники заснованої істориком школи працюють над ключовими проблемами етнічної та політичної історії Болгарії.

⁸⁰⁷ Проф. Никола Милевъ. Избрани съчинения. Книга първа. Подъ стениць на Одринъ / ред. Проф. В. Златарски, проф. Б. Пеневъ, проф. Ст. Консуловъ, Г. Кулишевъ. София, 1927. С. 58; Милевъ Н. Единъ неизденъ документъ за българската история (1597). *Извѣстия на историческото дружество въ София*. София: Царска Придворна Печатница на Ив. Кадела, 1915. Книга IV. С. 89-99.

⁸⁰⁸ Милев Н. Кубрат от историята и Кубер в «Чудесата на Св. Димитрия Солунски». *Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София*. LXXI. Год. XXII. Свезка 1–2. София: Държавна печатница, 1910. С. 557-586.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографічних джерел та наукових публікацій, присвячених життю і творчості Василя Николова Златарського (1866-1935) засвідчив, що обрана для дисертаційного дослідження тема є актуальною на сучасному етапі розвитку української історіографії, а її складові досить побіжно відображені в науковій літературі. У роботі виділені три основні блоки історіографічних досліджень – біографічні роботи; праці, присвячені творчості та науковій спадщині історика; загальні роботи з історії та історіографії, навчальні посібники та довідкові видання, що містять інформацію з обраної тематики. Варто наголосити, що опубліковані біографії В. Златарського носять доволі фрагментарний характер, а його професійна діяльність та наукові погляди презентовані в публікаціях досить загально, або ж фрагментарно лише щодо окремих напрямів діяльності науковця.

Значний внесок у вивчення біографії та наукового доробку В. Златарського здійснили М. Андреева, Я. Бідло, І. Божилов, О. Васильєв, М. Велева, Е. Дроснева, Д. Кларк, Л. Любенова, П. Мутафчієв, Д. Найденова, П. Ников, П. Перванов, Р. Рансіман, Ю. Трифонов та Д. Цанєв.

Особливість тематики полягає в тому, що вона в даному випадку перебуває на межі історіографії та персоналістики. Це обумовлено специфікою джерельної бази. Під час написання роботи були залучені матеріали Наукового архіву Болгарської академії наук (м. Софія), що відображають основні етапи життя та діяльності Василя Николова Златарського. Зокрема – Фонд 9 К «Васил Златарски» та Фонд 71 К «Златарски, Георги Николов».

Залучений комплекс джерел є досить репрезентативним і достатнім для розкриття обраної теми. В цілому, він складається з архівних документів (у тому числі і фотоматеріалів), наукових праць В. Златарського, мемуарної та епістолярної спадщини, публікацій у фахових журналах, матеріалів

конференцій, монографій, публікацій веб-сайтів та довідково-енциклопедичних видань.

Комплексне вивчення теми стало можливим завдяки дотриманню наукових принципів об'єктивності, історизму, хронологічної послідовності та системного підходу. Виконанню завдань і формуванню авторського бачення сприяло використання історичних методів – критичного, просопографічного, порівняльно-історичного та історіографічного аналізу. У дисертаційному дослідженні були використані теоретико-методологічні напрацювання Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, С. Ляшко, В. Чишка та Н. Яковенко.

2. Дослідження біографії В. Златарського та інших членів сім'ї Златарських дозволили визначити їх місце в соціокультурних процесах у Болгарії в другій половині XIX – на початку XX ст. Родина Златарських належить до представників свідомої інтелігенції, яка брала безпосередню участь у боротьбі проти панування Османської імперії. Батько історика – Никола Василев Златарський (1823-1875) був одним із очільників церковної боротьби в Тирново, старший брат Александр Затарський (1851-1909) працював чиновником фінансової палати. Георг Златарський (1854-1909) став засновником болгарської школи геології, інший брат Стефан Златарський (1862-1912) був професійним військовим. Таким чином, представники цієї родини брали участь у боротьбі за відродження держави та стали фундаторами окремих напрямків болгарської науки. Активна громадянська позиція та патріотизм сформувалися у сім'ї під впливом Николи Златарського, який був активним учасником національного відродження, брав участь у становленні болгарської церкви та займав важливі посади в органах місцевої влади.

3. Реконструкція основних подій з життя В. Златарського дозволила виділити фактори, що вплинули на його особистісний світогляд та наукові погляди. Першим з них було сімейне середовище та історичний вимір, у

якому формувався майбутній дослідник. На життєвому шляху поряд з науковою діяльністю В. Златарський займав активну громадську позицію, будучи членом болгарських та міжнародних науково-просвітницьких товариств.

Другим чинником було освітнє середовище Санкт-Петербурзького та Берлінського університетів. Під час навчання В. Златарський отримав досить якісну мовну підготовку. Під керівництвом В. Ламанського та В. Василевського здобув навички роботи з візантійськими джерелами. Опосередкований вплив на формування професійних навичок дослідника мали автори перших робіт з історії Болгарії – чеський історик К. Їречек та болгарський вчений М. Дринов.

4. Основними складовими професійної діяльності вченого стали педагогічна та наукова робота. Протягом життя В. Златарський працював у Софійському університеті, викладаючи в різний час курси з історії Болгарії, Візантії, міжнародних відносин та історіографії. Завдяки авторитету та високим організаторським здібностям його двічі обирали деканом історико-філологічного факультету (1906-1907, 1919-1920) та ще двічі ректором університету (1913-1914, 1924-1925).

Наукові пошуки дослідника були спрямовані на вивчення ключових проблем в історії Болгарії. Протягом життя В. Златарський опублікував 213 робіт, присвячених історії державотворення, етногенезу болгар, болгарсько-візантійським відносинам, християнізації, історії церкви, нумізматиці, епіграфіці та окремим епізодам з історії культури болгар. У творах науковця велика увага приділялась ролі окремих осіб в історії Болгарії.

Історик неодноразово виступав організатором наукового життя, будучи ініціатором проведення семінарів, з'їздів та урочистостей, приурочених до пам'ятних дат в історії Болгарії. Упродовж 1926-1935 років він був віце-

президентом Болгарської академії наук. Вчений мав високий авторитет серед вітчизняних та іноземних колег.

5. Зібраний нами біографічний матеріал та історіографічні джерела дозволяють виокремити основні етапи наукової творчості В. Златарського.

Перший охоплює часовий проміжок з 1887 по 1895 рр., на які припадає початок його наукової діяльності та захист дисертації під керівництвом В. Ламанського. В цей час сфера наукових інтересів В. Златарського була зосереджена на візантології та славистиці. Протягом означеного періоду історик працював над вивченням іноземних мов – російської, німецької, французької, латинської та грецької. Саме володіння мовами стало однією з найважливіших навичок у його науковій кар'єрі. Він одним із перших увів до болгарської історичної науки низку джерел. Захищена після закінчення Санкт-Петербурзького університету кандидатська дисертація – «Листи константинопольського патріарха Миколая Містика до болгарського царя Симеона» вперше подає переклад джерел болгарською мовою та коментарі до них.

Другий – 1895-1935 рр. – характеризується підготовкою та друком чисельних розвідок, присвячених політичній, церковній та етнічній історії Болгарії у часи середньовіччя. Також В. Златарський розглядав і окремі проблеми соціальної, економічної та культурної історії. Науковець приділяв велику увагу пошуку та перевірці історичних фактів. Надруковані в цей період роботи засвідчують, що В. Златарський був прихильником позитивістського підходу в історичних дослідженнях. Протягом 1918-1934 рр. учений працював над узагальненням власних історичних досліджень. Саме у цей час були опубліковані два томи «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя».

6. Написана В. Златарським «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» охоплює період VII-XIII ст. Дослідник планував підготувати 5 книг праці. За життя історика були надруковані два томи – у 1918, 1927,

1934 рр. Третій том був виданий після смерті дослідника у 1940 р. На момент публікації праця стала першим цілісним ґрунтовним дослідженням з історії Болгарії. В основу тексту була покладена велика кількість першоджерел, у першу чергу – візантійських. Основними концептуальними засадами «Історії Болгарської держави за доби середньовіччя» стали: гунська теорія походження болгарського етносу, визначальна роль християнства в об'єднанні болгарського народу, вирішальний вплив зовнішньополітичного фактора у розвитку Болгарії. Особливий акцент В. Златарський робив на тому, що до другої половини IX ст. болгары та слов'яни були різними народами, які проживали на одній території. Їх об'єднання, на думку дослідника, стало можливим завдяки християнству та усвідомленню необхідності згуртування перед зовнішніми військовими загрозами.

Науковець розглядав історію I та II Болгарського царства як час політичного та культурного піднесення країни. Водночас він засуджував болгарських правителів за наслідування візантійських політичних та культурних традицій.

Історик виділив два головних чинники, що сприяли піднесенню та консолідації держави болгар у середньовіччі – внутрішній та зовнішній. До внутрішнього чинника він відносив усвідомлення болгарами та слов'янами необхідності збереження незалежності від Візантії та прийняття християнства. До зовнішнього – геополітичне становище Болгарії на перетині між Східним і Західним світами, які перебували у постійному протистоянні.

Не зважаючи на критику істориків новітньої доби стосовно перебільшення ролі гунського (тюркського) компоненту в становленні болгарського народу, створена В. Златарським історична концепція продовжує залишатись актуальною й сьогодні. Згодом праця була перевидана протягом 1970-1972 рр., у 1994 та у 2007 рр.

7. Проведений аналіз наукового доробку В. Златарського дозволив визначити внесок дослідника у розвиток болгарської історичної науки. В

європейській історіографії вчений займає місце поряд з іншими фундаторами національних історичних шкіл, такими як – М. Грушевський, Л. Нідерле, П. Шафарик, С. Соловйов, К. Їречек, М. Дринов та ін. Творчість дослідника ознаменувала перехід від романтичної до наукової історіографії.

Істориком вперше була розроблена періодизація середньовічної історії Болгарії. Зокрема, виділені періоди I Болгарського царства (681-1018 рр.) та II Болгарського царства (1185-1396 рр.). Найважливішою заслугою історика стало створення цілісної праці з середньовічної історії Болгарії.

До окремих заслуг ученого можна віднести розробку проблем болгарсько-візантійських відносин. Частина сучасних історіографів відносять В. Златарського не лише до болгаристів, а й до візантологів. Водночас історик одним із перших досліджував й інші проблеми міжнародних відносин на Балканах V-XIII ст. (болгаро-сербські, болгаро-хорватські, болгаро-македонські) та історію непростих контактів Болгарії та Русі. Дослідники історії кочових народів середньовіччя (М. Артамонов, С. Плетньова, Я. Пилипчук) також активно цитують праці В. Златарського, що підтверджує їхню актуальність.

Вченого справедливо вважають засновником «кирило-мефодіїстики» як окремого напрямку болгарської історіографії. Істориком підготовлено кілька праць, присвячених діяльності Климента Охридського, значенню кирилиці у культурному розвитку Болгарії та впливу болгарської книжної справи на культурний розвиток слов'янських народів.

Також В. Златарський є засновником болгарської історіографії як спеціальної історичної дисципліни. Створений ним під час роботи у Вищому училищі (тепер – Софійський університет Святого Климента Охридського) лекційний курс містив два найважливіші аспекти, які й на сьогодні не втратили свого значення – дослідження стану розвитку болгарської історичної науки та викладання історіографії як дисципліни для студентів вищих навчальних закладів. Крім підготовки власних наукових праць історик

був ініціатором та редактором перевидання творів К. Їречека та М. Дринова, а також редактором наукових часописів.

Фактично В. Златарський заснував болгарську історичну наукову школу, визначив вузлові проблеми історії Болгарії, які на той час залишались поза увагою істориків та запропонував власний погляд на їх розв'язання, базуючись на широкому колі автентичних джерел. У новітній час його учні, послідовники та, навіть, опоненти (П. Ников, П. Мутафчієв, М. Велева, Е. Дроснева, І. Божилов та ін.) продовжують розвивати закладені ним напрямки історичних досліджень.

Таким чином, наукова спадщина Василя Николова Златарського є фундаментом сучасної болгарської історичної науки. Важливими напрямками подальших наукових досліджень має бути введення до наукового обігу та осмислення ділової та особистої кореспонденції В. Златарського, публікація його рукописів наукових праць та лекційних курсів, дослідження творчості представників історичної школи В. Златарського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні матеріали

Науковий архів Болгарської академії наук, Софія (Научният архив на Българска академия на науките, София)

Ф. 9К «Васил Златарски», Оп. 1

1. Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове, 13 л.
2. Спр. 6. Биография от В. Златарски за Никола Златарски, 20 л.
3. Спр. 8. Свидетелство за свето кръщение от черивата «Св.Николай» от Търново, 14 ноем. 1867 г., 1 л.
4. Спр. 9. Членска карта на В. Златарски за Бълг. Археолог. дружество, 1 ян. 1906 г., 1 л.
5. Спр. 10. Лична карта на В. Златарски с портрет, 3 ноем. 1921 г., 1 л.
6. Спр. 18. Свидетелство на В. Златарски за завършен първи клас, 30 юни. 1880 г., 1 л.
7. Спр. 19. Свидетелство за завършено първо и второ полугодие на учебната 1880–1881 г., 30 ян.–29 юни. 1881 г., 1 л.
8. Спр. 20. Свидетелство за завършен III клас на В. Златарски, руски език, 1882 г., 1 л.
9. Спр. 21. Седмичен бележник от I Гимназия на В. Златарски, руски език, 1883/84 г., 5 л.
10. Спр. 22. Свидетелство за завършен V клас на Васил Златарски, руски език, 1883/84 г., 1 л.
11. Спр. 23. Седмичен бележник от IV клас на В. Златарски, руски език, 1884/85 г., 5 л.

12. Спр. 24. Свидетелство за завършен VI клас на В. Златарски, руски език, 1884/85 г., 1 л.
13. Спр. 25. Свидетелство за завършен VII клас на В. Златарски, руски език, 1885/86 г., 1 л.
14. Спр. 26. Зрелостно свидетелство за завършено гимназиално образование на В. Златарски, 1887 г., л.
15. Спр. 27. Диплома–оригинал и превод за завършено висше образование на В. Златарски, руски и немски език, 1892 г., 3 л.
16. Спр. 28. Свидетелство за уволнение в запасна действощата армия със звание «кандидат за запасен офицер» на В. Златарски, 27 ноем. 1893 г., 1 л.
17. Спр. 29. Пътно свидетелство от 4-и артилерийски полк на В. Златарски, 1893 г., 1 л.
18. Спр. 30. Университетска книжна за специализацията на В. Златарски в Берлинския университет, нем. език, 1894–95 г., 6 л.
19. Спр. 124. Писмо от Златаришко дружество «Развитие» до В. Златарски относно избирането му за действителен член, 9 апр. 1898 г., 1 л.
20. Спр. 125. Писмо от БКД до В. Златарски за избирането му за дописен член, 17 ноем. 1898 г., 1 л.
21. Спр. 126. Диплома и съпроводително писмо от Руския Археологически и-т до В. Златарски относно членството му в и-т, 4 февр. 1899 г., 2 л.
22. Спр. 127. Писмо от Московското археологическо общество до В. Златарски за избрането му за действителен член, руски език, 18 ноем. 1899 г., 1 л.
23. Спр. 128. Писмо от БКД до В. Златарски относно избрането му за действителен член, 11 ноем. 1900 г., 2 л.

24. Спр. 129. Писмо от Славянското благотворително общество до В. Златарски за избирането му като член на настоятелството, 3 февр. 1905 г., 1 л.

Ф. 71 К «Златарски, Георги Николов»

25. Фотокартка. URL: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.396> (дата звернення: 04.02.2019)

26. Фотокартка. URL: <https://cutt.ly/swr0Zo> (дата звернення: 04.02.2019)

2. Оpubліковані матеріали

Документи

27. Берлинский трактат. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/berlin.htm> (дата звернення: 04.02.2019).

28. Протоколи на съвещанията. *Научна експедици в Македония и Поморавето*. София: Воениздат комплекс «Св. Георги победоносец», Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1993. С. 20-30.

Праці Васи́ла Златарського

29. Златарски В. Авсбертовият жупан или сатрап на България не е бил Добромир Хриз. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 359-375.

30. Златарски В. Н. Архимандритъ Онуфрий Поповичъ. *Извѣстия на Историческото дружество въ София*. 1911. III. С. 39-73.

31. Златарски В. Боянският надпис. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 410-434.

32. Златарски В. Н. България прѣзь VIII вѣкъ. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 627-665.
33. Златарски В. Н. България при приемницитѣ на Иванъ Асеня II. *БИБ*. 1932–1933. Год. V. Кн. 1. С. 25-87.
34. Златарски В. Н. България при царь Самуила и неговитѣ приемници. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том трети. С. 1-32.
35. Златарски В. Български архиепископи-патриарси презъ първото царство. *Известия на историческото дружество въ София*. Книга VI. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. С. 49-76.
36. Златарски В. Н. Българскитѣ князе отъ рода Дуло. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 473-499.
37. Златарски В. Н. Болгарское лѣточисленіе. *Извѣстіе Отдѣла русскаго языка и словѣсности Петербургъ Академіи наукъ*. 1912. XVII. Кн. 2. С. 28-59.
38. Златарски В. Н. Василій Григорьевичъ Васильевскій. (Поменикъ). *Периодический Список*. 1900. 61. С. 137-140.
39. Златарски В. Н. Възстаніято на Петра Деляна въ 1040–1041 година. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски. София, 1931. Година IV. Томъ 1. С. 94-114.
40. Златарски В. Н. Въпросътъ за български партриархъ предъ папата въ 886 г. *Прѣгледъ, приложение къмъ Църковенъ Вѣстникъ*. 1907. I. Кн. 1. С. 24-31.
41. Златарски В. Н. Г. Баласчевъ, Новонайдениятъ надписъ отъ времето на царь Симеона (Критика). *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София: Държавна печатница. 1898. XV. С. 20-40.
42. Златарски В. Георги Скилица и написаного от него живите на св. Иван Рудски. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири*

тома / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 240-266.

43. Златарски В. Грецко-български союз през 1204/5 година. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома / под ред. П. Петрова.* София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 376-394.

44. Два известни български надписа от IX век. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина.* София: Държавна печатница. 1898. Книга XXIV. С. 131-144.

45. Златарски В. Два известни български надписа от IX век. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома.* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 137-154.

46. Златарски В. Н. Деветъ карти за границитѣ на България прѣзь срѣднитѣ вѣкове съ текстъ къмъ тѣхъ. *Българитѣ въ тѣхнитѣ исторически, етнографически и политически гриници.* 1917. Berlin. Карти № № 6-14.

47. Златарски В. Де се намирал Гр. Девол. *Известия на историческото дружество въ София.* София: Придворна печатница. 1922, Книга V. С. 35-56.

48. Златарски В. Де сенамирал Гр. Девол. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома / под ред. П. Петрова.* София: Наука и изкуство, 1984. Том втори С. 89-106.

49. Златарски В. Де се намирал епископията на св. Климент Охридски. *Македонски прегледъ. Списание за наука, литература и культуренъ животъ.* София: Печатница П. Глушковъ, 1924. Година 1. Книга 1. С. 1-14.

50. Златарски В. Н. Дѣйността на Д-ръ Константинъ Иречекъ въ България. *Периодический Список.* 1905. 66. С. 1-30.

51. Златарски В. Н. Държавно-политическитѣ идеи на царъ Симеона. *Лѣтописъ Българска Академия.* кн. XII за 1928–29. С. 194-207.

52. Златарски В. Н. Държавно-политическият идеи на царь Симеона *Отецъ Паусий*. 1929. Год. II. кн. 9. С. 137-142.
53. Златарски В. Житието на св. Теодосия. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София: Държавна печатница, 1904. Книга XX. Нова редица книга втора. С. 1-41.
54. Златарски В. Н. Западната българска държава до прогласяването на Самуила за царь. *Македонски Прегледъ. Списание за наука, литература и общественъ животъ издава Македонскиятъ наученъ институтъ*. 1926. год. II. Кн. 1. С. 1-32; Кн. 2. С. 1-34.
55. Златарски В. Н. Единъ отъ провадийскитъ Омортагови надписи. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 94-107.
56. Златарски В. Един от провадийскиет омортагови надписи. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома / под ред. П. Петрова*. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 121-136.
57. Златарски В. Н. Ивайло и Момчилъ. Сравнителна характеристика. *Българский Прегледъ*. 1899. V. Кн. 7. С. 103-115.
58. Златарски В. Н. Иванъ Асень II (1218–1241). *БИБ / ред. В. Н. Златарски, П. Ников*. София, 1930. Година трета. Том трети. С. 1-55.
59. Златарски В. Н. Изъ старата история на българитъ. *Българска Сбирка*. 1905. XII. Кн. 1. С. 19-23.
60. Златарски В. Известията за българите в хрониката на Семеон Метафрвст и Логотет. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома. / под ред. П. Петрова*. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 359-573.
61. Златарски В. Извеснието на Ибрахим-ибн-Якуба за българите от 965 година. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома. / под ред. П. Петрова*. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 70-88.

62. Златарски В. Извеснието на Михаил Сирийски за переселението на българите. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома.* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 52-67.

63. Златарски В. Известията за българитъ въ хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина.* Книга XXIV. Нова редица книга шеста. 1. *Дълъ историко-филологиченъ и фолклоренъ.* София: Държавна печатница, 1908. С. 1-161.

64. Златарски В. Известиято за Михаила Сирийски за пръселението на българитъ. *Известия на историческото дружество въ София.* София: Царска Придворна печатница на Ив. Кадила, 1915. Книга IV. С. 37-52.

65. Златарски В. Н. Изъ старата история на българитъ. *Българска Сбирка.* 1905. XII. Кн. 1. С. 19-23

66. Златарски В. Н. Имали ли сж българитъ свое лѣтоброение. *Списание на Българската Академия на наукитъ.* 1911. I. С. 1-92.

67. Златарски В. Н. Императоръ Александъръ II и българския църковенъ въпросъ. *Прослава на Освободителната война 1877–1878. Руско-български сборникъ. Издава Слявянското дружество въ България.* София, 1929. С. 130-143.

68. Златарски В. Н. История на българитъ отъ появата имъ въ Европа до основаване на българското царство на Балканския полуостровъ. *Годишникъ на Софийский Университетъ.* 1914–1915. X. С. 1-112.

69. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие / ред. П. Петров. София: Наука и изкуство, 1970. 639 с.

70. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) / ред. Д. Ангелов. София: Наука и изкуство, 1972. 582 с.

71. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Наука и изкуство, 1972. 654 с.

72. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 486 с.

73. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 892 с.

74. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 656 с.

75. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 654 с.

76. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 485 с.

77. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 892 с.

78. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 567 с.

79. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 637 с.

80. Златарски В. Н. Какъ е билъ разрѣшенъ българскиятъ църковенъ въпросъ въ 870 година. *Духовна Култура*. 1920. I. Кн. 1-2. С. 49-63.
81. Златарски В. Какъ сж писали македонцитъ преди 115 години. *Македонски прегледъ. Списание за наука, литература и културенъ животъ*. София: Печатница П. Глушковъ, 1929. Година V. Книга 1. С. 117-120.
82. Златарски В. Какъв народ се разбирал Комнина под. Израза. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома / под ред. П. Петрова*. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 230-239.
83. Златарски В. Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома / под ред. П. Петрова*. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 230-266.
84. Златарски В. Н. Къмъ въпроса за най-старите български монети. *Извѣстия на българското археологическо дружество*. I. София: Държавна печатница, 1910. С. 29-54.
85. Златарски В. Н. Къмъ историята на манастиря Св. Наумъ въ Македония. *Македонски Прѣгледъ*. 1924. I. Кн. 2. С. 1-11.
86. Златарски В. Клятва у языческихъ болгар. С-Петербургъ: Типография императорской академии наук, 1905. С. 1-10.
87. Златарски В. Клятва у языческихъ болгар. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома / под ред. П. Петрова*. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 181-189.
88. Златарски В. Кой са били вътрешни и выншни болярж. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома. Том първи / под ред. П. Петрова*. София: Наука и изкуство, 1972. С. 299-313.
89. Златарски В. Кой е бил Тудор Черноризец Докосов? *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома / под ред. П. Петрова*. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 52-69.

90. Златарски В. Легендата за откриване мощите на тивернуполските мъченици. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 190-205.

91. Златарски В. Н. Международният отношения на България при първите Асѣневци. *Библиотека на Славянска беседа*. 1908. София. Год. II. Кн. 2. С. 27-64.

92. Златарски В. Моливдовулът на Алусиана. *Известия на българския археологически институт 1921-1922*. София: Придворна печатница, 1931. Книга X (1930). С. 46-63.

93. Златарски В. Н. Моливдовул на Самуила Алусиана. *Известия на историческото дружество в София*. София: Придворна печатница, 1922. Книга X. С. 46-63.

94. Златарски В. Моливдовул на Самуил Алусиан. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 172-184.

95. Златарски В. Н. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. *Список на Българската Академия на наукитъ*. 1923. XXVII. С. 132-182.

96. Златарски В. Наместници управители на българин през царуването на Алексей I Комнин. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 185-229.

97. Златарски В. Намереният в Албания надпис с мето на българский княз Борис-Михаил. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 267-298.

98. Златарски В. Население словена на Балканском полуострову. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 32-51.

99. Златарски В. Н. Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостровъ. Курсъ четень въ Балканския блискоизточень институтъ презъ 1920-21 г. София, 1921. 159 с.

100. Златарски В. Нови извѣстия за най-древния периодъ на Българската история. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 145-154.

101. Златарски В. Н. Новъ възгледъ върху сетнинитѣ отъ православието въ България. *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 1. С. 57-70.

102. Златарски В. Н. Образование на българската народност. *БИБ*. Година първа / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София :Радиалъ, 1928. Том първи. С. 74-112.

103. Златарски В. Образование на българската народност. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 314-358.

104. Златарски В. Н. Окултизъмъ и теософия. *Българский Прегледъ*. 1898. V. Кн. 3. С. 141-153.

105. Златарски В. Н. Основанието на българское царство. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 313-340.

106. Златарски В. Н. Отець Паисий Хелендарски. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том първи. С. 2-18.

107. Златарский В. Н. Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь. *Recuel D'Etudes, Dediees A La Memorie De Kondakovi. Archeologie. Histoire De L'Art. Etudes Byzantines*. Prague, 1926. S. 19-28.

108. Златарски В. Первый поход българского царя Симеона на Константинополь. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома*. / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 15-27.

109. Златарски В. Писмата на византийския императоръ, Романа Лаканена, до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София: Държавна печатница, 1896. Книга XIII. С. 282-322.
110. Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга X. С. 372-428.
111. Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1894. Книга XI. С. 3-54.
112. Златарски В. Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симеона. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. София, 1895. Книга XII. С. 121-211.
113. Златарски В. Н. Погребението на проф. М. Дриновъ. Съобщение. *Училищенъ Пръгледъ*. Кн. 3-4. 1906. С. 453-467.
114. Златарски В. Н. Политическата дейность на Царъ Симеона (893–927). *БИБ*. Година първа. Томъ четвърти, посветенъ на царъ Симеона / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. С. 3-48.
115. Златарски В. Политическото положение на северна България презъ XI и XII векове. *Известия на историческото дружество въ София*. София: Печатница Художникъ, 1929. Книга IX. С. 1-50.
116. Златарски В. Посланието на цариградския патриархъ Фоний до Българския княз Борис в славянски перевод. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 206-229.
117. Златарски В. Потеклото на Петър и Асен. Водачите на Бъстани 10 в 1185 г. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 326-358.

118. Златарски В. Н. Прегледъ на 30-годишната научно-книжовна дѣятелность на проф. М. С. Дриновъ. *Сборниче за юбилея на проф. М. С. Дриновъ*. София, 1900. С. 34-76.

119. Златарски В. Н. Преписка на българския князь Симеона съ императорския делегатъ Льва Магистра. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. Година първа. Томъ четвърти, посветенъ на царь Симеона. С. 180-192.

120. Златарски В. Н. Приемницитѣ на Омортага. *Периодическии список*. 1896. № 54. С. 755-778.

121. Златарски В. Н. Причинитѣ за покръщението ни и сетнинитѣ отъ него. *Споменна книга за 1000-годишнината отъ смъртъта на царь Бориса*. София, 1907. С. 31-62.

122. Златарски В. Н. Проф. д-р Константин Иречек. *Летопис на Българската академия на науките*. София, 1919. IV. За години 1915, 1916 и 1917. с. 85-110.

123. Златарски В. Пътуване в Македония. *Научна експедици в Македония и Поморавето*. София: Воениздат комплекс «Св. Георги победоносец», Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1993. С. 70-78.

124. Златарски В. Родопкиятъ юнакъ Момчель Воевода. *БИБ*. / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. Година първа. Том втори. С. 118-131.

125. Златарски В. Сеновияг нацпис при станимака. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 395-409.

126. Златарски В. Сколько бесед написал Козьма Пресвитер? *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 107-119.

127. Златарски В. Словенското житие на св. Наум от XVI век. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 28-51.

128. Златарски В. Н. Сюлейманкьойският надписъ. *Известия на Българското археологическо дружество*. София: Царска придворна печатница, 1913. Томъ III. Свѣзка II. С. 131-179

129. Златарски В. Сюлейманкьойският надпис. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 68-120.

130. Златарски В. Тѣй наречените грамоти на пинций и неговия син Плезо. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 267-325.

131. Златарски В. Н. Търновският надписъ на Ив. Асеня II. *БИБ*. Год. III. Кн. 3. 1930. С. 56-64.

132. Златарски В. Устройство болгарии и положеніе болгарского народа в первое время после покорения их Василем II Болгаробойцею. *Seminarium Kondakovianum. Kagueil d'fitudes. Archeologie. Histoire del'art. Etudes byzantines*. Prague, 1931. P. 49-68.

133. Златарски В. Устройство болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василем II Болгаробойцею. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 120-140.

134. Златарски В. Н. Южна България следъ смъртъта на Ив. Асеня II и регинският миръ. *Сборникъ въ честь на Б. Дяковичъ*. София, 1927. С. 327-341.

135. Златарски В., Кацаровъ Г. Договоритъ на княза Иванко. Синъ Добротичевъ съ генуезцитъ отъ 1387 година. *Отдѣлньнъ отпечаткъкъ отъ Известия на Историческото Дружество*. София: Придворна печатница, 1911. Книга III. С. 18-37.

136. История в кратце о болгарскомъ народе славенском. Сочинися и списася въ лето 1792 Спиридономъ Перосхимонахомъ / ред. В. Н. Златарски. София: Печатница на Ив. Г. Говедаровъ и С-іе, 1900. 124 с.

137. Патриарх Николай Мистик – превод В. Златарски допълнен с превода на писма № 2, 10 и 11 от И. Дуйчева; увод и коментар от П. Тивчев. *ГИБИ*. София, 1961. Т. IV. С. 185-297.

138. Проф. Васил Златарски. Избрани произведения в четири тома / ред. П. Петров. София: Наука и искусство, 1972. Том първи. 573 с.

139. Проф. Васил Златарски. Избрани произведения в четири тома / ред. П. Петров. София: Наука и искусство, 1984. Том втори. 434 с.

140. Проф. Никола Милевъ. Избрани съчинения. Книга първа. Подъ стениць на Одринъ / ред. проф. В. Златарски, проф. Б. Пеневъ, проф. Ст. Консуловъ, Г. Кулишевъ. София, 1927. 58 с.

141. Съчинения на М. С. Дринова. Т. 1. Трудове по Българска и Словянска История / ред. В. Н. Златарски. София: Държавна печатница, 1909. 688 с.

142. Съчинения на М. С. Дринова. Т. 2. Трудове по Българска церковна история. Трудове по езиковзнание, литературна история, етнография и народни умотворения / ред. В. Н. Златарски. София: Държавна печатница, 1911. 585 с.

Мемуари та епістолярна спадщина

143. Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. София, 1975. 266 с.

Монографії

144. Ангелов Д. Образуване на българската народност. София: Издателство Наука и Изкуство, 1971. 399 с.

145. Ангелов П. България и българите в представите на византийците (VII–XIV век). София, 1999. 285 с.
146. Артамонов М. А. История Хазар. Ленинград, 1962. 522 с.
147. Беляев Н. И. Русско-турецкая война 1877–1878. Москва, 1956. URL: <https://flot.com/publications/books/shelf/belyaev/52.htm> (дата звернення: 04.02.2019).
148. Богданов И. Прабългари Произход, етническо своеобразие, исторически път. София, 1976. 245 с.
149. Божилов И. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. София: Издателство на отечествения фронт, 1983. 222 с.
150. Божилов И., Гюзелев В. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999. Т. 1. 704 с.
151. Бутков П. Оборона Летописи русской Несторовой отънавъта скептиковъ. Санктпетербург: Типография Императорской Российской Академии. 1840. 462 с.
152. Бурмов А. Избрани произведения. София: Издателство на българската академия на науките, 1968. Т. 1. 327 с.
153. Венелин Ю. Древные и нынѣшніе Болгаръ въ политическомъ, народописномъ историческомъ и религіозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ. Москва, 1856. 277 с.
154. Войников П. Кратка Българска история. Вена, 1861. 184 с.
155. Гришина Р. П. Лици модернизации в Болгарии в конце XIX – начале XX веков (бег трусцой по пересечонной местности). Серия: Человек на Балканах». Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. 256 с.
156. Гюзелев В. Петър Мутафчиевъ. София: Климент Охридски, 1987. 105.
157. Гюзелев В. Средновековна България в светлината на нови извори. София: Държавно издателство «Народна просвета», 1981. 259 с.

158. Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів: Літературна агенція «Піраміда». 2011. 792 с.
159. Державин Н. С. История на България. София: Славяниздат, 1946. Т. 1. 282 с.
160. Державин Н. С. История Болгарии. Т 4. Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца 18 века до 1877 г. Москва – Ленинград, 1948. 242 с.
161. Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна: Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1987. 303 с.
162. Дмитров Х. България и номадите до началото на XI век. Пловдив, 2011. 329 с.
163. Дринов М. Исторически преглядъ на Българска-та църква отъ само-то и начало и до днесъ. Виена, 1869. 189 с.
164. Дринов М. С. Поглед върхъ произхождането на българския народ. Вена, 1869.
165. Дринов М. Южные славяне и Византия в X веке. Москва, 1876. 161 с.
166. Дуйчев И. Българско средновековие. Поучвания върху политическата и културната история на средновековна България. София: Наука и изкуство, 1972. 619 с.
167. Зелеская В. Н., Львова З. А., Маршак Б. И., Соколова И. В., Фонякова Н. А. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Спб, 1997. 336 с.
168. Иловайский Д. Разысканіе о началъ Руси. Вместо введения в Русскую историю. Москва: Типография Грачева и К, 1876. 466 с.
169. Иречек К. История Болгар. Одесса, 1878. 785 с.

170. Иречек К. История на Българите / ред. П. Петров. София: Наука и изкуство, 1978. С. 14. URL: http://www.promacedonia.org/ki/ki_sydyr.htm (дата звернення: 04. 02. 2019).
171. Иречекъ К. Княжество България. Негова повърхнина, природа население, духовна култура, управление и новѣйша история. Ч. 1. Българска държава. Пловдивъ, 1899. 430 с.
172. История Болгарии. В двух томах / под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Издательство АН СССР, 1954. Т. 1. 576 с.
173. История на България. Първа Българска Държава / ред. Косев Д. София, 1981. Т. 2. 505 с.
174. История славеноболгарская собрана и нареждена Паисиємъ Иеромонахомъ в лето 1762 / стѣмки Йор Ивановъ. София: Държавна печатница, 1914. 91 с.
175. Княжескій З. Введеніе в исторіи болгарскихъ славянъ. Москва, 1847. 52 с.
176. Миколенко Д. М. Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків, 2008. С. 89.
177. Миларовъ С. К. История на българский народъ 679-1877. Пловдивъ: Областна печатница, 1885. 679 с.
178. Младенова М. Библиотекознанието в България от освобождението до средата на 40-те години на ХХ век. История, теория, практика. София. 2007. 351 с.
179. Мутафчиевъ П. История на Българския народъ. Томъ 1: Перво Българско Царство. София: Издателство Българска книга, 1943. 393 с.
180. Мутафчиевъ П. История на Българския народъ. Томъ 2. Второ Българско царство. София, 1943. 329 с.
181. Недков С. История на музейното дело в България. София: Агенция Европрес, 2006. 376 с.

182. Нидерле Л. Славянские древности / пер. с чешского Т. Ковалевой, М. Хазанова, ред. А. Монгайт. Москва: Культурный центр «Новый Акрополь», 2010. 744 с.
183. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо. 2014. 272 с.
184. Острогорський Г. Історія Візантії / переклад з німецької Анатолія Оншика. Львів: Літопис, 2002. 608 с.
185. Павлов П. Българското средновековие. Познато и непознато. Страници от политеската и културната история на България VII–XV век. Велико Търново: АБАГАР, 2008. 256 с.
186. Павлов П. Векът на цар Самуил. София: Изток-Запад, 2014. 232 с.
187. Палешутски К., Огнянов Л., Манчев К., Василев В., Данчева-Василева А., Тодев И., Нешев Г., Дойнов С., Куманов М., Каймакамова М., Мечев К., Койчева Е. Из историята на българската народност и държава. Изследвания, анализи, преоценки София: Пеликан Алфа, 1993. 304 с.
188. Пампов К. Философия на средновековната българска история. Гледната точка на проф. Петър Мутафчиев. София: Беллопринт, 2013. 80 с.
189. Петров П. Образуване на българската държава. София: Издателство наука и изкуство, 1981. 397 с.
190. Пилипчук Я. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. Київ, 2012. 288 с.
191. Плетнева С. А. Половцы. Москва: Наука, 1990. 208 с.
192. Польшанский Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000. 287 с.
193. Попнеделев Т. Професор Петър Мутафчиев – познат и непознат. София, 1997. 146 с.
194. Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник / Бакіров В. С. Харків: Тимченко. 2008. 312 с.

195. Польшванний Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000. 287 с.
196. Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, 1985. 364 с.
197. Рашев Р. Праболгарите през V–VII век. София: ОРБЕЛ, 2005. 348 с.
198. Ровняков А. А. В борьбе за свободу Болгарии. Национальное освободительное движение в болгарского народа и деятельность Г. Райковского 30-е – 60-е гг. XIX в. Ленинград, 1980. 208 с.
199. Рънсимаан С. История на Първото Българско Царство / ред. А. Мачева. 1993. София. 268 с.
200. Савельев-Ростиславич Н. В. Славянский сборник. Санкт-Петербург, 1845.
201. Соколов М. Изъ древній исторіи болгарь. С-Петербургъ, 1879. 260 с.
202. Сохань П. С. Братерство, народжене в боях (до 100-річчя визволення Болгарії з-під Османського іга). Київ, 1977.
203. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев: Наукова думка, 1976. 290 с.
204. Сретенова Н. Университът и физиците. Начало. София: Херон Прес, 2000. 269 с.
205. Стаменова М. Модели на опозване на културното археологическо наследство в България. София, 2012. 290 с.
206. Станчев М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Харьков, 2016. Т. 2. 592 с.
207. Степанов Ц. Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII – ср. IX в.). София: АГАТО, 1999. 206 с.

208. Трифоновъ Ю. Цпруването на Св. Бориса-Михаила. София: Печатница П. М. Бязайтовъ, 1907. 63 с.
209. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2015. 288 с.
210. Филипос К. Първата Българска държава и византийската ойкуменическа империя (681–852). Византийско-болгарски политически отношения. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», Държавна агенция «Архиви», 2012. 149 с.
211. Ценов Г. Кроватова България и Покрестването на българите. София: Хелиопол, 2004. 258 с.
212. Ценов Г. Праотечеството в праезикът на българите. София, 2005. 216 с.
213. Чертков А. Д. Очерк древнейшей истории протословян. Москва, 1851. 146 с.
214. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ, 1996. 240 с.
215. Чолов П. Болгарски историци. Биографично-библиографски справочник. Академично издателство: Проф. Марин Дринов, 429 с.
216. Чорній В. П. Історія Болгарії. Львів. 2007. 404 с.
217. Шафарик П. Словянские древности. Москва, 1848. Т. 2. Кн. 1. 436 с.
218. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
219. Янкова И. Огнища на духовна пробуда: Изгревът на светлината по българските земи. София, 2008. 104 с.
220. Bidlo J. Vasil Nikolov Zlatarski. Praha, 1937. 32 s.
221. Kasianov G., Ther P. A laboratory of Transnational historiography. Budapest; New York: Central European University Press, 2009. 310 p.
222. Voynikov Z. Who are the ancient bulgarians or protobulgarians? / trans. Mariana Yaneva and David Rickwood. 2018. 200 p.

Збірки творів

223. Гильфердинг А. Собрание починений. С-Петербургъ, 1868. Т. 1. 442 с.

Наукові статті

224. Андреева М. А. Василий Николаевич Златарски. *Slavia*. 1937. Rochnik XV. Sesit 1. Praha. S. 135-138.

225. Арсенова И. Ерата Златарски в Софийския университет. *Homo sapiens*. 2008. №2. С. 6-7.

226. Архимандрит Августин. Русский археологический институт в Константинополе. *Богословские труды*. № 27. 1986. С. 266-293.

227. Атанасов Г. Г., Руссев Н. Д. Онглос: первая резиденция болгарских канов на Нижнем Дунае и Болгарское присутствие севернее Дуная в VII–IX вв. *Археология Евразийских степей*. Выпуск 12. Болгарский Форум I. Казань, 2011. С. 15-34.

228. Безверха В. М. Проблема походження болгар у праці Васи́ла Златарского «История на българската държава през средните векове». *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Випуск 7. С. 31-33.

229. Безверха В. М. Концепція появи болгарської держави у творчій спадщині В. Златарского. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2014. Випуск 19. С. 202-206.

230. Безверха В. М. Перше дослідження Васи́ла Златарски з давньої історії болгар. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2015. Випуск 22. С. 176-179.

231. Безверха В. М. Вплив В. Г. Василевського на формування наукового світогляду В. Н. Златарски. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. 2015. Випуск 13. С. 229-232.

232. Безверха В. М. Формування життєвого та наукового світогляду В.Н. Златарски. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 229-231.
233. Безверха В. М. Постать В. Златарски в історіографії. *Гілея*. 2016. Випуск 107 (4). С. 69-72.
234. Безверха В. М. Місце і роль Василя Златарски в болгарській історичній науці. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. Збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару (26–27 березня 2015 року)*. 2015. С. 127-132.
235. Безверха В. М. Науково-громадська діяльність Василя Златарски. *Zbior artykulow naukowych. Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukaj» (30.10.2015 – 31.10.2015)*. 2015. s. 18–20.
236. Безверха В. М. Християнізація Болгарії у праці В. Н. Златарски «История на Българската държава през средните векове». *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Матеріали II Міжнародної наукової конференції*. 2016. Частина I. С. 139-141.
237. Безверха В. М. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. у спогадах Миколи Садовського. *Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею*. 2018. Випуск II. С. 8-15.
238. Безверха В. Війна за свободу Болгарії 1877–1878 рр. у творах художників ХІХ–ХХ сторіччя та спогади про війну її учасника Миколи Садовського. 2018. 36 с. (у співавторстві з С. Осадчим та О. Чорним).
239. Безверха В. М. Внесок родини Златарських у розвиток науки та освіти в Болгарії. *Проблеми історії та археології України. Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом*. 14–15 грудня 2018 року. 2018. С. 37.

240. Божилов И. Васил Златарски и неговата «История на Българската държава през средните векове». 1994. URL: <http://istoria.bg/booktext/vasil-zlatarski-i-negovata-istoriya-na-balgarskata-darzhava-prez-srednite-vekove-ivan-bozhilov> (дата звернення: 04.02.2019)

241. Валева М. Развитие исторической науки в Болгарии. *История и источники*. Историографический ежегодник 1979 год. Москва: Наука, 1982. С. 267-273.

242. Васильев А. В. Н. Златарский (памятка). *Seminarium Kondakovianum. Keguail d'fitudes. Archeologie. Histoire del'art. Etudes byzantines*. Praha: Institut Kondakov, 1936. P. 280-284.

243. Васильев А. Професоръ ВасильЗлатарски. *Родна речъ*. 1936. Кн. 3. С. 150.

244. Вацев М. 125 години Българска геология (1880–2005) и 80 години Българско Геологическо Дружество (1925–2005). *Годишник на минно-геоложкия университет «Св. Иван Рилски». Св. I. Геология и геофизика*. София, 2006. Т.49. С. 217-224.

245. Велева М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. *Известия на българското историческо дружество*. 1978. Т. XXXII. С. 305-315.

246. Величкова Цв. «Дигитален архив Марин Дринов» – резултати и перспективи. *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Издателство НА БАН, «Проф. Марин Дринов», 2014. С. 44-49.

247. Владимиров Г. В. Образ татар и Золотой Орды в современной болгарской историографии. *Золотоордынская цивилизация*. Казань, 2008. Вып. 1. С. 71-77.

248. Войников И. Поява на тюркската теория за произхода на прабългарите в българската историография. URL: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/I_Vojnikov_Tjurkskata_teorija.pdf (дата звернення: 04.02.2019).

249. Войтович Л. Галицкая земля и Византия в XI–XIV вв. *Кондаковские чтения*. Т. 3. Белгород, 2010. С.255-280. URL: https://www.academia.edu/1295129/ГАЛИЦКАЯ_ЗЕМЛЯ_И_ВИЗАНТИЯ_В_XI_XIV_V (дата зверення: 04.02.2019)
250. Герд Л. А., Николов А. Н. О проекте участия В. Н. Бенешевича в Софийском конгрессе византистов 1934 г. *Российское византиноведение: традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов*. Москва: Издательство Московского университета. 2011. С. 68-74.
251. Гильфердинг А. Истори́я балтійскихъ славянь. *Собрание сочинений А. Гильфердинга*. С.-Петербург: Издательство Д. Е. Кожанчикова. 1874. Т. 4. С. 1-244.
252. Годишникъ на Софийския университетъ. *ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA*. София, 1908. III – IV. 1906 – 1907. 944 с.
253. Готра О. Біографістика в контексті дослідження історії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. Вип. 684-685. С. 147-151.
254. Дашкевич Я. Питання розвитку історіографії спеціальних історичних дисциплін історії України. *Архіви України*. Київ, 1970. № 4. С. 9-12.
255. Десятилетняя годовщина С.-Стефанского договора. 19 февраля 1878–1888 гг. Историческая поминка. *Русская старина*. СПб, 1888. Т. 57. С. 519-554.
256. Добычина А. С. Восстановление средневекового Болгарского государства (1185–1204) в современной болгарской историографии. *Дриновский збірник. Дриновски сборник*. Харків; София, 2013. Т. 6. С. 238-252.
257. Дойнов С. Руско-турската освободителна война (1877-1878) в историческата съдба на българския народ. *Дриновський збірник*. Харків;

Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. Т. 3. С. 24-30.

258. Домановська М. М. С. Дринов про Візантію і Русь як ворогів Болгарії. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського*. Київ, 2012. Т. 25. С. 26-38.

259. Домановский А. Н. Частная акция или государственная политика? О регулировании болгаро-византийской торговли в 894 г. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія*. 2004. № 633. Вип. 36. С. 158-168.

260. Дроснева Е. Виктор Григорович, българите и българистика. *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Издателство НА БАН, «Проф. Марин Дринов», 2014. Т. VII. С. 156-176.

261. Дроснева Е. Златарски, Рънсиман и историята на Първата българска държава. *Известия на българското историческо дружество*. 1978. Т. XXXII. С. 331-341.

262. Дроснева Э. Санкт-Петербургские вехи болгаро-российского общения историков XIX–XXI вв. *Клио*. №12 (84). СПб, 2013. С. 138-141.

263. Дроснева Е. Срезневски, българите и България през 170 години. *Дриновський збірник*. Т. VI. Харків-Софія: Проф. Марин Дринов. 2013. С. 92-124.

264. Дроснева Е. Тропинки историографии в Болгарии. *Харківський історичний збірник*. 2014. Вип. 13. С. 60-73.

265. Дуйчев И. Изъ писмата на патриарха Николая Мистика. *Сборникъ въ память на проф. Петъръ Никовъ*. Софія, 1940. С. 212-218.

266. Дуйчевъ И. Професоръ Петъръ Ников (живот и научна дейность). *Сборникъ в паметъ на проф. Петъръ Никовъ. Известия на Българското историческо дружество*. XIV-XVIII. Софія, 1940. С. 1-10.

267. Звездов С. Стара Велика България и възходът на уногундурите при кан Кубрат. *History*. 2017. V. 25. № 4. С. 351-370.
268. Иванова И. Проф. Георги Златарски – първият български геолог URL: <http://glasove.com/categories/izgubenata-bylgariya/news/prof-georgi-zlatarski--purgviqt-bylgarski-geolog> (дата звернення: 04.02.2019).
269. Какъ выразалось отношение Константинопольской Церкви къ окресным съвернымъ народам и преимущественно къ Болгарамъ в начале X-го столетия. *Краткий отчетъ о состоянии и действиях Императорскаго Норосийскаго университета въ 1865–1866 академическом году*. Одесса, 1866. С. 53-87.
270. Колев Б. Георги Златарски – виден Български учен. URL: <http://www.bulgaria-weekly.com/the-week/bulgaria/5704-georgi-zlatarski-viden-bulgarski-uchen.html> (дата звернення: 06.07.2017)
271. Коледаровъ В. Речь произнесена въ църквата «Св. София» по случай погребението на В. Н. Златарски на 17. XII. 1935. *Общински весник*. Търново. 25. XII. 1935. 26.
272. Косев К. Сан-Стефанский мирен договор: закулисите на дипломацията. *Историческое бъдеше*. 1997. С. 21-28.
273. Кривушин И. В. Иоанн Никиуский и гражданская война в Египте. *Византийский Временник*. Т. 57. С. 45-57.
274. Кънев А. Историята е заряд, дори Библия във времена на тежки изпитания. URL: <https://gutenberg-bg.com/ludogorie.org/wp-content/uploads/2012/11/Spisanie-PUT-17.pdf> (дата звернення: 04.02.2019).
275. Литаврин Г. Василий Григорьевич Васильевский – основатель Санкт-Петербургского центра византиноведения (1838–1899). *Византийский временник*. Москва, 1994. Вып. 55. С. 5-21.
276. Любенова Л. Една интересна кореспонденція. *Известия на българското историческо дружество*. 1978. Т. XXXII. С. 341-349.

277. Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе. *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 27-50.
278. Мавродинов Н. Д. Раскопки и исследования в Болгарии в последние годы. *СА*. 1955. № 24. С. 121-154.
279. Максименко И. В., Панасюк В. Б. Биографистика и биоисториография. *ЗІФ ОДУ*. 1997. Вип. 4. С. 135-140.
280. Марр Н. Я. Развитие Яфетической теории. *Н. Я. Марр Избранные работы*. Ленинград: Издательство ГАИМК, 1933. Т. 1. 398 с.
281. Мачев Ф. Юбилеи. Наследство на Георги Златарски (1854–1909) – 160 години от неговато рождение. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2014. Год. 75. кн. 1-3. С. 139-143.
282. Микитенко О. О. Фольклористична діяльність М. Дринова як «енциклопедія слов'язнавства». *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Издателство НА БАН, «Проф. Марин Дринов», 2014. Т. VII. С. 11-18.
283. Милевъ Н. Единъ неизденъ документъ за българската история (1597). *Извѣстия на историческото дружество въ София*. София: Царска Придворна Печатница на Ив. Кадела, 1915. Книга IV. С. 89-99.
284. Милев Н. Кубрат от историята и Кубер в «Чудесата на Св. Димитрия Солунски». *Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София*. LXXI. Год. XXII. Свезка 1–2. София: Държавна печатница, 1910. С. 557-586.
285. Мингазов Ш. Иоанн Никиуский о Кубрате – правителе Великой Болгарии. *Власть*. 2009. № 12. С. 169-171.
286. Мингазов Ш. Р. Наследники Великой Болгарии в Западной Европе. *Филология и культура. Philology and Culture*. 2012. № 1 (27). С. 201-207.
287. Михайлов А. А., Михайлов В. В. Болгарские офицеры-выпускники российской Николаевской академии Генерального штаба. *Словянский альманах*. 2017. С. 53-71.

288. Михайлов П. Кореспонденцията на проф. Анастас Иширков до Васил Н. Златарски. *География*. София, 2008. 2. С. 38.

289. Михайлов С. Към въпроса за хронологията на българо-византийските конфликти в периода 756-766 г. Епохи. *Историческо списание*. Велико Търново: Университетско издателство, 2004. С. 21-35.

290. Мутафчиев П. Василь Златарски. *Пръгледъ*. София: Сп. Просвета, 1935. Кн. IV. С. 469-471.

291. Мутафчиев П. Петъръ Никовъ. *Сборникъ в паметъ на проф. Петъръ Никовъ. Известия на Българското историческо дружество*. XIV-XVIII. София, 1940. С. 11-16.

292. Мутафчиев П. Пронията въ Византия и отношението ѝ къмъ военната служба. *Известия на Българското историческо дружество*. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. Книга VI. С. 11-16.

293. Найденова Д. Едно неосъществено издание на пространното житие на Климент Охридски: Васил Н. Златарски и българската кирилometодиевистика. *Bulgaria Mediaevalis*. 2015. V. 6. P. 257-276.

294. Начев Ч. Юбилейна изложба «Първият геолог на България» (160 години от рождението на проф. Г. Н. Златарски. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2014. Год. 75. кн. 1-3. С. 144-146.

295. Ников П. Васил Златарски. *Известия на историческо дружество въ София*. Кн. XIV–XV. София: Предворна печатница, 1937. С. 21-26.

296. Никовъ П. Кой е билъ Сенадинъ, чичата на царъ Ив. Александра. *Известия на историческото дружество въ София*. София: Царска Придворна Печатница на Ив. Кадела, 1911. Книга III. С. 217-225.

297. Никовъ П. Образи на видински князь Михаила Шишмана и на семейството му. *Известия на историческото дружество въ София*. София: Печатница П. Глушковъ, 1924. С. 77-89.

298. Ников П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. *Известия на историческото дружество в София*. 1928. Кн. VII-VIII. С. 41-112.

299. Николов А. Идея о благочестии и мудрости правителя в политической идеологии и публичной пропаганде болгарских государей в первое столетие после принятия христианства в Болгарии (864–971 гг.). *Труды ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Москва, 2007. Т. 1. С. 124-130.

300. Николов А. Место и роль Болгарии в средневековой полемике православного востока против католического запада (на основе славянских переводных и оригинальных текстов XI–XIV вв.). *Труды ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Москва, 2008. Т. 1. С. 123-127.

301. Николов А. Преславский собор 893 г. в современной историографии. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2013. 5. s. 11-25.

302. Николов Т. Ами Буе Георги Златарски – две звезди в зората на българската геология. *Списание на Българското геологическо дружество*. София, 2004. Год. 65. кн. 1-3. С. 5-18.

303. Нуриева З. Н. Национальное возрождение болгарского народа в конце XVIII – первой половине XIX века. *Vaki universitetinin xəbərləri*. Bakı, 2011. № 3. С. 73-80.

304. Пачев С. Листи родини Дринових до В. Н. Златарського як джерело вивчення історичної болгаристики. *Дриновський збірник*. Харків-Софія, 2013. Т. VI. С. 363-367.

305. Петков П. Ст. Руско-турската война от 1877-1878 г. и начало на новата Българска държава. *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. Т. 3. С. 155-160.

306. Петкова Г. Русский ученый-эмигрант и «ординарный профессор-иностранец по контракту» в Софийском университете (Бицилли vs Попруженко). *TSQ*. 2015. 53. С. 292-315.

307. Петкова И. Българският вариант на имперския модел през X в. Известия на катедра Българска история и археология и Катедра Обща история – ЮЗУ «Неофит Рилски». Благоевград, 2003. В. 1. С. 161-168.

308. Петкова И. Васил Златарски за кръстоносните походи и Балканите. *Известия на българското историческо дружество*. 1978. Т. XXXII. С. 323-331.

309. Петров П. Васил Златарски като историк на Средновековна България. *Известия на българското историческо дружество*. 1978. Т. XXXII. С. 283-305.

310. Петров П. Путеване на проф. В. Н. Златарски из Македония. *ВИС*. Г. 60. Кн. 1. 1991. С. 69-96. URL: <http://macedonia-history.blogspot.com/2008/10/1916.html> (дата звернення: 04.02.2019).

311. Петровски Б. Свети Климент Охридски, кан/кнез Борис-Михил и кнез/цар Симеон: историски аспекти. *Slovene*. 2016. № 2. С. 10-53.

312. Пилипчук Я. Кипчаки в християнському світі (питання адаптації та асиміляції). *Сходознавство*. 2013. № 61. С. 117-118.

313. Писмата на Роман Лаканин до цар Симеон – редактирован перевод на В. Златарски, увод и коментар от П. Тивчев. *ГИБИ*. София, 1961. Т. IV. С. 298-314.

314. Попик В. І. Biography – Біографіка – Біографістика – Бібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. *УІЖ*. 2015. № 3. С. 122-136.

315. Рашев Р. За произхода на прабългарите *Studia protobulgarica mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992. С. 23-33.

316. Піскіжова В. Болгаристичні студії в Україні XIX ст. *Міжнародні зв'язки України: нові пошуки і знахідки*. Київ, 2009. Вип. 18. С. 271-285.
317. Проф. д-р В. Н. Златарски, История на бълг. Държава през средните векове, Томъ III. Второ бълг. Царство, България при Асеновци. *Македонски Прегледъ. Списание за наука, литература и общественъ животъ*. София, 1940. Год. XII. Кн. 4. С. 95-106.
318. Робинсон М. А. Методологические вопросы в трудах русских славянистов конца XIX – начала XX в. (В. И. Ламанский, П. А. Кулаковский, К. Я. Грот). *Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы*. Москва: Наука, 1986. С. 91-111.
319. Руссев Н. Д. Дунайские болгары в эпоху раннего средневековья (цивилизационный аспект). *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Одеса: Друк, 2006. Т. 9. С. 61-76.
320. Саприкина О. Вспоминая коллегу и учителя (некрологи В. И. Ламанскому как исторический источник). *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. 2012. Вып. 9. С. 257-269.
321. Сахаров А. М. О предмете историографических исследований. *Методология истории и историография (статьи и выступления)*. Москва: Изд-во МГУ, 1981. с. 91-127.
322. Свириденко В. Роль організацій консервативного спрямування у Болгарському Відродженні (60-ті рр. XIX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 12. С. 91-100.
323. Сиротенко В. Т. Письменные свидетельства о болгарях IV–VII вв. в свете современных им исторических событий. *Славяно-Балканские Исследования: историография и источниковедение*. Москва: Наука, 1972. С. 195–218.
324. Скакальська І. Еліта: Методологія дослідження. *Україна–Європа–Світ*. 2012. Вип. 9. С. 256-260.

325. Смирновъ И. Н. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Орган за инностранно изучавање на етнографска България. Т I–XVIII. София. 1899–1901. *Журнал министерства народнаго просвещения. Седьмое десятилетие*. СПб, 1904. Ч. ССCL. С. 204-205.

326. Софийският университет отбеляза 150-годишнината от рождението на Васил Златарски. *Информационен бюлетин*. София, 2016. С. 53-54.

327. Тодоров Т. От отречение към реабилитация. Историографски бележки за цар Петър I (927–969) и неговото време. *Писменост, книжовници, книги: Българската следа в културната история на Европа*. Шумен, 2018. С. 86-97.

328. Тонев А. Заселването на славяните на Балканите – нов поглед към един стран проблем. *Кюстендилски чтения 2011. Дебати и проблеми в модерната българска историческа наука*. Кюстендил-София, 2013. С. 5-20.

329. Трифоновъ Ю. Първоначалното и полусръдното образование на проф. В. Н. Златарски. *Летопис на Българската академия на науките*. 1940. С. 237-245.

330. Труды XI археологического създа в Киеве 1899 г. Москва, 1902. С. 32-43.

331. Тъпкова-Заимова В. Неколко мисли относно развитието на византиологията у нас. Средновековният българин и «другите». *Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Дин Петър Ангелов*. София: Св. Климент Охридски, 2013. С. 27-55.

332. Удальцова З. В. Византиноведение в народнодемократической Болгарии (1944–1953). *Византийский Времиник*. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1956. Т. VIII. С. 344-366.

333. Успенский Ф. И. Историко-археологическое значение Абабы и ея окресности. Раскопки Наименования древнего поселения. *ИРАИК*. София: Държавна печатница, 1905. Т. X. С. 1-15.

334. Филлюшкин А. Изучение истории словянских и балканских стран на историческом факультете СПбГУ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2011. Вып. 2. С. 207-224.
335. Французов С. А. Хроника Иоанна Никиуского: некоторые особенности языка и содержания. *Вестник ПСТГУ*. III: Филология. 2010. Вып. 4 (22). С. 78-79.
336. Хохлов И. Здания и сооружения военного ведомства в городской застройке Новгорода (середина XIX – начало XX века). *Новгородский исторический сборник*. Великий Новгород, 2014. Вып. 14. С. 248-260.
337. Цанев Д. Васил Златарски и проблемите на българското Възраждане. *Известия на българското историческо дружество*. 1978. Т. XXXII. С. 315-323.
338. Цанков Ц. Първият. *Списание на Българското геологическо дружество*. Год. 55. кн. 3. София. 1994. С. 1-8.
339. Ценов Г. Покръстването на българите: Обяснение от Ганчо Ценов по случай рецензията на професор Васил Златарски. URL: https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1120:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 04.02.2019)
340. Чолова Ц. Българската медиевистика (краят на XIX – средата на XX в.) и националната идея. *Годишник на Департамент «История»*. НБУ. 2008. Т. 3. С. 112-133
341. Чорній В. П. Болгарія напередодні російсько-турецької війни 1877-1878 рр. *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. Т. 3. С. 13-23.
342. Чорній В. Синтетичні праці з історії Болгарії. Проблеми слов'язнавства. 2002. Вип. 52. С. 191-199.
343. Чорній В. П. Болгарське національне відродження: хронологічні рамки і періодизація. *Проблеми слов'язнавства*. 2000. Вип. 51. С. 84-91.

344. Ширинянц А., Гудков А. Владимир Иванович Ламанский. URL: <http://www.portal-slovo.ru/history/35447.php> (дата звернення: 04.02.2019).
345. Якімова А. М. До історії бібліотеки М. П. Драгоманова в Софії. *Мова і культура*. Київ. 2011. Вип. 14. Т. 8. С. 37-39.
346. Clarke, James F. Zlatarski and Bulgarian Historiography. *The Slavonic and East European Review*. 1937. 15 (44). P. 437-439.
347. Henri G. Necrologie: Vasil N. Zlatarski. *Revue des etudes slaves*. 16 (3-4). P. 316-319.
348. Henri G. Vasil N. Zlatarski. *Byzantion*. Paris, 1935. Vol. 10. No. 2. P. 807-812.
349. Ivelin A. I. Bulgarian Historiography on the Military Campaigns Against Serbia in 1214–1215: a reconsideration. URL: https://www.academia.edu/37895910/_Bulgarian_Historiography_on_the_Military_Campaigns_Against_Serbia_in_1214_1215_a_reconsideration_?auto=download (дата звернення: 04.02.2019).
350. 140 години от рождението на академика Васил Златарски. *Museum*. 2006. №5. С. 36-37.
351. Mishkova D. The Afterlife of a Commonwealth: Narratives of Byzantium in the National Historiographies of Greece, Bulgaria, Serbia and Romania. *Entangled Histories of the Balkans. Volume Three: Shared Pasts, Disputed Legacies* / Edited by Roumen Daskalov and Alexander Vezenkov. Boston: Brill, 2013. P. 118-273.

Наукові збірники

352. Българска историческа библиотека Година първа. Том втори. / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. 187 с.
353. Българска историческа библиотека Година първа. Томъ четвърти, посветенъ на царъ Симеона / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. 196 с.

354. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том първи 359 с.
355. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том втори. 247 с.
356. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том трети. 231 с.
357. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. Година втора. Том първи. 202 с.
358. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. Година трета. Том втори. 233 с.
359. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. Година трета. Том трети. 237 с.
360. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. Година трета. Том четвърти. 208 с.
361. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1931. Година IV. Том I. 203 с.
362. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски. София, 1931. Година IV. Том II и III. 318 с.
363. Българска историческа библиотека / ред. В. Н. Златарски, Кр. Митяев, Ив. Велков. София: Печатница «Книтеграфъ», А. Д. «Игнатъебъ», 1933. Година V. Том II. 179 с.
364. Известия на българското историческо дружество. София, 1978. Книга XXXII. 412 с.
365. Сборник въ честь на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София, 1925. 537 с.
366. Сборниче за академик Васил Н. Златарски (1866–1935). По случай 150 години от рождението му. Издателство ИМН – Пловдив, 2016.

Навчальні посібники та брошури

367. Бурмов А., Косев Д., Христов Хр. История на България за X и XI клас на общообразователните трудово-политехнически училища. София: Народна просвета, 1973. 298 с.
368. Драч О. О. Зарубіжна історіографія всесвітньої історії. Навчальний посібник. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2015. 164 с.
369. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 95 с.
370. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: ПАІС. 2007. 312 с.
371. Историография истории нового времени стран Европы и Америки: учебное пособие для студентов, вузов, обучающихся по специальности «История» / ред. И. П. Дементьев. Москва: Высшая школа. 1990. 512 с.
372. Историография истории южных и западных славян / отв. ред. Л. В. Горина. Москва: Издательство Московского университета, 1987. 261 с.
373. История и культура Болгарии: к 1300-летию образования болгарского государства. Москва, 1981. 351 с.
374. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
375. Косев Д. Новая история Болгарии. Курс лекций. 1952. 524 с.
376. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
377. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України. Курс лекцій. Чернівці, 1999. 520 с.
378. Краткая история Болгарии / отв. Ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.

379. Кроче Б. Теория и история историографии. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. 192 с.

380. Маврудчиев Б. Страницы от календара на българската геология (1828–2005) 80 години Българско Геологическо Дружество. София, 2005. 135 с.

381. Мингазов Ш. Р. Кубрат – правитель Великой Болгарии и Кетрадес – персонаж Иоанна Никиусского. Казань: Яз, 2012. 40 с.

Довідкові видання

382. Ангелов Д. Златарски, Васил Николов. *Кирило-Методиевска енциклопедия*. София, 1985. Т. 1. с. 722-725.

383. Андреев Й., Пантев А. Исторически справичник Българските ханове и царе. От хан Кубрат до цар Борис III. Велико Търново: АБАГАР, 2004. 367 с.

384. Васильевский Василий Григорьевич. *Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. Спб, 1892. Т. 5А (10). С. 605-606.

385. Златарський (Златарски) Василь Миколайович (Васил Николов). *Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник*. Харків, 2008. С. 106-107.

386. Златарский, Златарски Васил Николов. *Большая Советская Энциклопедия*. Москва: Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия», 1952. Т. 17. С. 101.

387. Златарски Васил Николов. *Советская историческая энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 1964. С. 694-695.

388. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник. Київ: вища школа, 2002. 430 с.

389. Стельмах С. П. Позитивізм в історичній науці. *Енциклопедія історії України*. http://www.history.org.ua/?termin=Pozytyvizm_istorychnij (дата звернення: 04.02.2019).

390. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис. 2002. 742 с.

Інтернет-ресурси

391. Василий Григорьевич Васильевский.
URL:<https://bioslovhist.spbu.ru/histschool/25-vasil-yevskiy-vasiliy-grigor-yevich.html> (дата звернення: 04.02.2019).

392. Професор Васил Златарски за великденската акция и за руската позиция към борбите на българите за църковна независимост (1860 г.). URL: https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1119:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 04.02.2019).

393. Проф. Васил Златарски – один из героев «Золотого века» болгарских исторических исследований. URL: <https://rus.bg/esche/interesno/interesno/17498-prof-vasil-zlatarski-odin-iz-geroev-zolotogo-veka-bolgarskikh-istoricheskikh-issledovaniy> (дата звернення: 04.02.2019).

Дисертації та автореферати дисертацій

394. Добычина А. С. Становление Второго Болгарского царства (1185–1204): власть и ее легитимация: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03. – «всеобщая история (средние века)». Москва, 2016. 31 с.

395. Лощакова О. В. Крещение Болгарии и роль церкви в становлении христианской культуры (вторая половина IX – начало X в.): дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.03. – «всеобщая история (история южных и западных славян). Москва, 2001. 304 с.

396. Польшванный Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков: дис. ...докт. ист. наук: спец. 07.00.03. – «всеобщая история. Иваново, 2000. 478 с.

397. Попнеделев Т. Формиране на Васил Златарски като историк: дисертация. ...канд. Ист. наук. София, 1990.

398. Свириденко В. О. Політика пам'яті Народної Республіки Болгарія щодо доби національного відродження: джерельний комплекс: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2016. 16 с.

ДОДАКТИ**Додаток 1**

Додаток 1.1. Портретне фото В. Н. Златарського, 1920 рік (?)
(wikipedia.org)

Додаток 1.2. Фото родини Златарських, 1886 рік.
Зліва на право – брати Васил, Георг, Александр та мати Анастасія
(НА БАН. Ф. 71 К. а.е. 21-2)

Додаток 1.3. Фото родини Златарських, 1886 рік.
Зліва на право – брати Георг, Васил та Александр
(НА БАН. Ф. 71 К. а. е. 21-2)

Додаток 1.4. Сторінка з особової карти В. Златарського з фото, 1920 рік.
(НА БАН. Ф. 9 К. – Оп. 1)

УПРАВЛЕНИЕ НА У СОФИЙСКИ ПОЛИЦЕЙСКИ УЧАСТЪК

№ 9
№ 10.

Ваша лична карта

29.1.1920

ЛИЧНА КАРТА

№ 677

НАЧЕЛНИКЪТ

ОТЛИЧИТЕЛНИ ЧЕРТИ:

Рост среден
Лице зърнасто
Коса тъмна - прощарена
Очи сиви
Уста правилни обикновени
Нос правилен
Мустаци русни прощарени
Брада отсутствва
Възраст 54 години
Особени белези нема

Подпис на носител: В. Златарски

Име и презиме Васил Н. Златарски
Вероизповядание православен
Народност и поданство български
Месторождение гр. В. Търново
Какво е занятието му и в какво учреждение или заведение работи професор в Софийския университет
Семейно положение женат
Постоянно или временно жител София от кога постоянно от 1875 г.
Где живее, улица и № и от кога ул. Бетиниот от 1907 г. № 8
София, 5. 8. 1920

Началник на У ПОЛИЦЕЙСКИ УЧАСТЪК

Ваша лична карта

**БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ
В. Н. ЗЛАТАРСЬКОГО**

1894

Златарски В. Н. Нови известия за най-древния пеприодъ на българската история. *Сборникъ Министерства Народного Просвѣщениа*. 1894. XI. С. 145-154.

1895

Златарски В. Н. Карлъ Цахарие фонъ Лингенталь (Поменикъ). *Български Прегледъ*. 1895. II. Кн. 12. С. 153.

1896

Златарски В. Н. Главни периоди на българската история. Встѣпителна лекция. *Български Прегледъ*. 1896. III. Кн. 2. С. 23-37.

Златарски В. Н. Писмата на византийския императоръ Романа Лакапинъ до българския царъ Симеонъ. *Сборникъ Министерства Народного Просвѣщениа*. 1896. XIII. С. 282-322.

Златарски В. Н. Приемницитѣ на Омортага. *Периодический список*. 1896. № 54. С. 755-778.

1897

Златарски В. Н. Новъ възгледъ върху сетнинитѣ отъ православието въ България. *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 1. С. 57-70.

Златарски В. Н. Новъ възгледъ върху сетнинитѣ отъ православието въ България. *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 2. С. 65-81.

Златарски В. Н. Кой е билъ Тодоръ черноризецъ Доксовъ. *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 3. С. 42-63.

Златарски В. Н. G. Schlumberger. Monnaies d'or d'un chef bulgare au XI-e siècle. Sermon, gouverneur de Sirmium (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 1. С. 109-111.

Златарски В. Н. Християнски Учитель за 1897, кн. 1 и 2 (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 1. С. 127-129.

Златарски В. Н. Български Църковенъ Прегледъ за 1897, кн. 1–2 (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 2. С. 133-136.

Златарски В. Н. Една дисертация върху руската политика въ Источния въпросъ. (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 2. С. 155-156.

Златарски В. Н. Georges N. Hadjidakis, Du caractère hellénique des auciens macèdoniens. (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 3. С. 121-126.

Златарски В. Н. Християнски Учитель, априль 1897. (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 3. С. 137-138.

Златарски В. Н. Резултатитъ отъ екскурзията по България, предприета отъ Рус. Археол. Институтъ въ Цариградъ презъ лѣтото 1896 г. (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 4. С. 130-140.

Златарски В. Н. D. P. Matcović. Putovanje Jakova Bongarsa od Веџа u Carigradu god. 1585. (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1897. IV. Кн. 9. С. 100-116.

1898

Златарски В. Н. Два извѣстни български надписа отъ IX вѣкъ. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина издава Министерството на народното просвѣщение*. 1898. XV. С. 131-144.

Златарски В. Н. Г. Баласчевъ, Новонайдениятъ надписъ отъ времето на царь Симеона (Критика). *Сборникъ Министерства Народного Просвѣщения*. 1898. XV. С. 20-40.

Златарски В. Н. К. и Х. В. Шкорпилъ, Паметници на гр. Одесось. (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1898. V. Кн. 3. С. 121-130.

Златарски В. Н. Историческиятъ конгресъ въ Инсбрукъ. *Българский Прегледъ*. 1898. IV. Кн. 3. С. 147-151.

Златарски В. Н. Окултизъмъ и теософия. *Българский Прегледъ*. 1898. V. Кн. 3. С. 141-153.

Златарски В. Н. По случай 300-годишнината на Нантския Едиктъ. *Българский Прегледъ*. 1898. IV. Кн. 4. С. 153-156.

Златарски В. Н. Материали по възраждането. Писмата на П. Р. Славейковъ до Н. Златарски. *Сборникъ Министерства Народного Просвѣщения*. 1898. XV. С. 1-32.

1899

Златарски В. Н. Ивайло и Момчилъ. Сравнителна характеристика. *Българский Прегледъ*. 1899. V. Кн. 7. С. 103-115.

Златарски В. Н. Къмъ въпроса за тѣй нареченитѣ преправки на Паисиевата история. *Периодический Список*. 1899. 59. С. 723-757.

Златарски В. Н. Положението въ Сърбия (споредъ «Пѣтнитѣ записки на единъ русинъ»). *Българский Прегледъ*. 1899. VI. Кн. 2. С. 63-91.

Златарски В. Н. П. А. Сирку, Старинная Чепинская крѣпость у села Доркова и два византійскіе рельефа изъ Чепина. *Българский Прегледъ*. 1899. V. Кн. 5. С. 123-134.

Златарски В. Н. М. Г. Попруженко, Синодикъ царя Бориса (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1899. V. Кн. 9-10. С. 268-270.

Златарски В. Н. Конгресъ по история на религията въ 1900. Съобщение. *Българский Прегледъ*. 1899. V. Кн. 8. С. 142-143.

Златарски В. Н. Гаврилъ Кръстевичъ (Поменикъ). *Българский Прегледъ*. 1899. V. Кн. 4. С. 150-153.

1900

Златарски В. Н. История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ, сочинися и списася въ лѣто 1792 Спиридономъ Иеросхимонахомъ, София, 1900. 126 с.

Златарски В. Н. Прегледъ на 30-годишната научно-книжовна дѣятельность на проф. М. С. Дриновъ. *Сборниче за юбилея на проф. М. С. Дриновъ*. София. 1900. С. 34-76.

Златарски В. Н. Единъ български надписъ отъ XV вѣкъ. *Периодический Список*. 1900. 61. С. 726-730.

Златарски В. Н. П. Н. Милюковъ, Христiанскiя древности Западной Македонiи (Рецензия). *Българский Прегледъ*. 1900. VI. Кн. 7. С. 111-112.

Златарски В. Н. Василій Григорьевичъ Васильевскiй. (Поменикъ). *Периодический Список*. 1900. 61. С. 137-140.

1901

Златарски В. Н. Нови дани за биографията на Паисия Хилендарски. *Периодический Список*. 1901. 62. С. 152-154.

Златарски В. Н. Надписъ отъ г. Шуменъ. *Периодический Список*. 1901. 62. С. 223-224.

Златарски В. Н. Материали за биографията на покойния Иларионъ Ловчански. *Библиотека, приложение къмъ Църковенъ Вѣстникъ*. 1901. III. С. 28-56.

Златарски В. Н. Г. Челпановъ, Прегледъ на съвременнитѣ учения за душата. (Преводъ). София, 1901.

1902

Златарски В. Н. Единъ отъ провадийскитѣ Омортагови надписи. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 94-107.

Златарски В. Н. Основанието на българское царство. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 313-340.

Златарски В. Н. Българскитѣ князе отъ рода Дуло. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 473-499.

Златарски В. Н. Приносъ къмъ българската нумизматика. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 568-572.

Златарски В. Н. България прѣзь VIII вѣкъ. *Периодический Список*. 1902. 63. С. 627-665.

1903

Златарски В. Н. Научно-книжовната дѣйность на Ю. И. Венелина и значението му за българитѣ. *Лѣтопись на Българское Книжное Дружество*. 1903. III. С. 90-160.

Златарски В. Н. Билъ ли е св. Теодосий Търновски доносчикъ прѣдъ Цариградската патриаршия. *Библиотека, приложение къмъ Църковенъ вѣстникъ*. 1903. VII, VIII, IX. С. 97-116.

Златарски В. Н. Споменъ за 20 априль 1876 год. *Българска Сбирка*. 1903. X. Кн. 5. С. 277-283.

1904

Златарски В. Н. Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосія Терновскаго. *Сборникъ Министерства Народного Просвѣщенія*. 1904. XX. С. 1-41.

Златарски В. Н. Феликсъ Ф. Каницъ (Поменикъ). *Лѣтопись на Българское Книжное Дружество*. 1904. IV. С. 110-115.

Златарски В. Н. Биографически очеркъ на Негово блаженство Екзархъ български Иосифъ I (1877–1902). *Юбилеенъ сборникъ*. София. 1904. С. 3-7.

1905

Златарски В. Н. Изъ старата история на българитѣ. *Българска Сбирка*. 1905. XII. Кн. 1. С. 19-23.

Златарски В. Н. Двѣ писма на дѣдо Йосифа Соколски. *Юбилеенъ Сборникъ въ честь на Хр. Г. Дановъ*. Пловдивъ, 1905. С. 117-123.

Златарски В. Н. Дѣйността на Д-ръ Константинъ Иречекъ въ България. *Периодический Список*. 1905. 66. С. 1-30.

Златарски В. Н. Даскаль Николай Карастояновичъ и неговата печатница. *Периодический Список*. 1905. 66. С. 623-661.

Златарски В. Н. Докладъ на комисията по изслѣждане откритието св. Мощи. На послѣдния български патриархъ Евтимия. *Църковенъ Вѣстникъ*. 1905. VI. Бр. 50 отъ 23. XII. 1905.

Златарски В. Н. Надписътъ намѣренъ въ гроба на патриархъ Евтимия. *Църковенъ Вѣстникъ*. 1905. VI. Бр. 51-52 отъ 30. XII. 1905.

Златарски В. Н. Приносъ къмъ антропологическото изучване на българитѣ. Съобщение. *Периодический Список*. 1905. 66. С. 281-289.

Златарски В. Н. М. Балабановъ. Страница отъ политическото ни възраждане. (Рецензия). *Периодический Список*. 1905. 66. С. 152-154.

Златарски В. Н. Д-ръ. Ив. Касабовъ. Мойтѣ спомени отъ възраждането на България съ революционни идеи (Рецензия). *Периодический Список*. 1905. 66. С. 451-455.

1906

Златарски В. Н. Въпросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана-Александра. *Сборникъ по славяновѣдѣнію II*. Петербургъ. 1906. С. 1-30.

Златарски В. Н. Дѣ и кога билъ заточень и умрѣль българскитъ патриархъ Евтимий. *Лѣтописъ на Българское Книжное Дружество*. 1906. VIII. С. 101-170.

Златарски В. Н. Царственникътъ на Христаки Павловичъ. *Училищенъ Прѣгледъ*. 1906. Кн. 7.

Златарски В. Н. По поводъ статията на Н. В. Прѣосвященство Г-на Теодосия: «Нѣколко думи за Бачковския манастиръ, по поводъ слуха за откриването гроба на патриархъ Евтимия№». *Църковень Вѣстникъ*. VII, Бр. 1-2 отъ 13. 1. 1906.

Златарски В. Н. Adolphe Block. Origine turque des Bulgares (Рецензия). *Периодический Список*. 1906. 67. С. 464-468.

Златарски В. Н. Погребението на проф. М. Дриновъ. Съобщение. *Училищенъ Прѣгледъ*. Кн. 3-4. 1906. С. 453-467.

1907

Златарски В. Н. Клятва у языческихъ болгаръ. *Сборникъ въ честь професора В. И. Ламанскаго*. Петербургъ. 1907. I. С. 251-260.

Златарски В. Н. Въпросътъ за български партриархъ предъ папата въ 886 г. *Прѣгледъ, приложение къмъ Църковень Вѣстникъ*. 1907. I. Кн. 1. С. 24-31.

Златарски В. Н. Причинитѣ за покръщението ни и сетнитѣ отъ него. *Споменна книга за 1000-годишнината отъ смъртта на царъ Бориса*. София, 1907. С. 31-62.

Златарски В. Н. Къмъ историята на Самоковската печатница. *Периодический Список*. 1907. 68. С. 458-464.

Златарски В. Н. М. С. Дриновъ (Поменикъ). *Лѣтопись на Българское Книжное Дружество*. 1907. VII. С. 68-83.

1908

Златарски В. Н. Сколько бесѣдъ написалъ Козма Пресвитеръ. *Сборникъ статей въ честь проф. М. С. Дринова*. Харьковъ. 1908. С. 37-48.

Златарски В. Н. Международнитѣ отношения на България при първитѣ Асѣневци. *Библиотека на Славянска бесѣда*. 1908. София. Год. II. Кн. 2. С. 27-64.

1909

Златарски В. Н. Извѣстията за българитѣ въ хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Историко-критическо изслѣждане. *Сборникъ на българската Академия Наук.* 1909. XXIV. С. 1-161.

Златарски В. Н. Кой е билъ български архиепископъ въ Охридъ при покорението на България отъ Василия II. *Християнска мисль.* 1909. II. Кн. VIII. С. 464-472.

1910

Златарски В. Н. Къмъ въпроса за най-старитѣ български монети. *Извѣстия на Българската Археологическо Дружество.* 1910. I. С. 29-53.

Златарски В. Н. J. V. Bury. The Chronological cycle of the Bulgarians. (Рецензия). *Извѣстия на Българската Археологическо Дружество.* 1910. I. С. 237-243.

1911

Златарски В. Н. Имали ли сж българитѣ свое лѣтоброение. *Списание на Българската Академия на наукитѣ.* 1911. I. С. 1-92.

Златарски В. Н. Договорътъ на Иванко, синъ Добротичевъ, съ генуезцитѣ въ 1387 г. (Заедно съ Г. Кацаровъ). *Извѣстия на Историческото дружество въ София.* 1911. III. С. 17-37.

Златарски В. Н. Архимандритъ Онуфрий Поповичъ. *Извѣстия на Историческото дружество въ София.* 1911. III. С. 39-73.

Златарски В. Н. Асѣневиятъ надписъ при Станимака. *Извѣстия на Българската Археологическо Дружество.* 1911. II. С. 231-247.

Златарски В. Н. Какви канонически книги и граждански закони е получилъ Борисъ отъ Византия. *Лѣтописъ на Българската Академия на наукитѣ.* 1911. I. С. 79-116.

1912

Златарски В. Н. Болгарское лѣточисленіе. *Извѣстіе Отдѣла русскаго языка и словѣсности Петербургъ Академіи наукъ*. 1912. XVII. Кн. 2. С. 28-59.

Златарски В. Н. Паисий и неговиятъ пръвъ ученикъ. *Църковенъ Вестникъ*. 1912. С. 238.

Златарски В. Н. Сюлейманкьойскія надписъ. *Извѣстія на Българската Археологическо Дружество*. 1912–1913. III. С. 131-179.

Златарски В. Н. Гръцко-български съюзъ презъ 1204/1205. *Годишникъ на Софійския Университетъ*. 1911–1913. VIII-IX. С. 1-23.

Златарски В. Н. Оцѣнка на съчинението за хабилитация на д-ръ Ганчо Цѣновъ. *Годишникъ на Софійския Университетъ*. 1911–1913. VIII-IX. С. 131-165.

Златарски В. Н. Е. Е. Голубински (Поменикъ). *Лѣтописъ на Българската Академия на наукитъ*. 1912–1913. II. С. 52-58.

Златарски В. Н. J. V. Bury, Пресиамъ, Маламиръ. (Преводъ). *A History of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I (802–867)*. London, 1912. С. 481-484.

1914

Златарски В. Н. Маринъ Дриновъ (1838–1906). *Каталогъ на библиотеката «Маринъ С. Дриновъ»*. 1914. София. С. III-IX.

1915

Златарски В. Н. История на българитѣ отъ появата имъ въ Европа до основаване на българското царство на Балканския полуостровъ. *Годишникъ на Софійския Университетъ*. 1914–1915. X. С. 1-112.

Златарски В. Н. Къмъ въпроса за българското лѣтоброение. *Списокъ на Българската Академия на наукитъ*. 1915. X. С. 1-23.

Златарски В. Н. Извѣсието на Михаила Сирийски за приселението на българитѣ. *Извѣстия на Историческото дружество*. 1915. IV. С. 37-62.

Златарски В. Н. J. V. Vigny, Върху нѣкои отъ изворитѣ за историята на Константина и Методия. (Преводъ). *Извѣстия на Историческото дружество*. 1915. IV. С. 184-188.

1917

Златарски В. Н. Посланието на цариградския патриархъ Фотия до българския князь Бориса славянски преводъ. *Български Старини, издателство Отъ Българската Академия на наукитѣ*. София, 1917. VI. С. 1-64

Златарски В. Н. Професоръ д-ръ Константинъ Иречекъ (Поменикъ). *Лѣтописъ на Българската Академия на наукитѣ*. 1915–1917. I. С. 85–110.

Златарски В. Н. Иматъ ли властѣ нѣкакви исторически права надъ Добруджа. *Военни Извѣстия*. 1917. Бр. 25 отъ 2. II.

Златарски В. Н. Историческото значение на Ахелойския бой. По случай 1000-годишнината му. *Седмиченъ Прѣгледъ*. 1917. I. Бр. 5. С. 4-6.

Златарски В. Н. Кога е възникнала и какъ се е развила идеята за българското обединение. *Седмиченъ Прѣгледъ*. 1917. I. Бр. 3. С. 3-4.

Златарски В. Н. Отзивъ за историята на Мавро Орбини. *Вѣра и сила*. 1917. XII. Бр. 3 отъ 25. С. 10-11.

1918

Златарски В. Н. Кога е възникнала и какъ се е развила идеята за българското обединение. *Родина*. 1918. Скопие. III. С. 564-566.

Златарски В. Н. Деветъ карти за границитѣ на България прѣзъ срѣднитѣ вѣкове съ текстъ къмъ тѣхъ. Въ *Атласа «Българитѣ въ тѣхнитѣ исторически, етнографически и политически гриници» на Д. Ризовъ*. 1917. Berlin. Карти № № 6-14.

Златарски В. Н. Geschichte der Bulgaren. I Teil: von der Gründung des bulg. Reiches bis zur Türkenzeit (679–1396). Bulgarische Bibliothek, hrsg. von Prof. G. Waigand. Bd. V. Leipzig 1918. 182 с.

Златарски В. Н. Историко-политическата съдба на Добруджа. *Добруджа*. 1918. София. С. 43-68.

Златарски В. Н. Професоръ Миккола и българската наука. *Дневникъ*. Бр. 5396 отъ 15. 1918. II.

Zlatarski V. N. Bulgariens historia till befrielsen. (Nationernas Bibliotek, red. M. Ehrenpreis och A. Jensen). 1918. Stockholm. С. 3-40.

Златарски В. Н. Професоръ Миккола и българската наука. *l'Echo de Bulgarie*. 1918. Бр. 1320 отъ 20. II.

1919

Златарски В. Н. История на българската държава прѣзь срѣднитѣ вѣкове. 1919. София. I. С. 1-485.

Златарски В. Н. Историческото значение на България съ огледъ къмъ нейното междудържавно положение. *Славянски Гласъ*. 1919–1920. XIII. Кн. 5-6, С. 5-15.

1920

Златарски В. Н. Историческото значение на България съ огледъ къмъ нейното междудържавно положение. *Славянска библиотека*. 1920. I. С. 30-56.

Златарски В. Н. Какъ е билъ разрѣшенъ българскиятъ църковенъ въпросъ въ 870 година. *Духовна Култура*. 1920. I. Кн. 1-2. С. 49-63.

Златарски В. Н. Тѣй нареченитѣ «грамоти» на Пинция и неговия синъ Плезо. *Годишникъ на Софийский Университетъ*. 1919–1920. XV-XVI. С. 1-58.

1921

Златарски В. Н. Кои сж били вжтрешни и вьншни боляри. *Юбилеенъ Сборникъ въ честь на С. С. Бобчевъ*. 1921. София. С. 45-57.

Златарски В. Н. Какъ е била политически подготвена мисията на Св. Кирила и Методив въ Моравия. *Слънце*. 1921. III. Кн. 4-5. С. 249-253.

Златарски В. Н. Извѣстията на Ибрахимъ-ибн-Якуба за българитѣ отъ 965 година. *Списокъ на Българската Академия на наукитѣ*. 1921. XXII. С. 67-87.

Златарски В. Н. Родопскиятъ юнакъ Момчилъ войвода въ свѣтлината на историята. *Родопски Гласъ*. 1921. I, бр. 12 отъ 1. X. С. 1-6.

Златарски В. Н. Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостровъ. Курсъ четенъ въ Балканския близкоизточенъ институтъ презъ 1920-21 г. София, 1921.

1922

Златарски В. Н. Народността и родното мѣсто на Христофора Жефаровича. Македония. 1922. I. Кн. 1. С. 21-24.

Златарски В. Н. Дѣ се намираль гр. Деволя. *Извѣстия на Историческото дружество*. 1922. V. С. 35-56.

Златарски В. Н. Легендата за откриване мощитѣ на Тивериуполскитѣ мжченици. *Отчетъ на Българска Археологическо Институтъ за 1921 година*. София, 1922. С. 22-37.

Златарски В. Н. Моливдовуль на Самуила Алусианъ. *Извѣстия на Българската Археологическо Институтъ*. 1922. I. С. 86-102.

Златарски В. Н. Голѣмината на българския хлѣбъ въ XI вѣкъ. *Извѣстия на Етрографичьскато Музей*. 1922. II. Кн. 1-2. С. 11-14.

Златарски В. Н. Българо-чешска взаимность въ миналото. *Чехо-словашки обзоръ*. 1922. III. Бр. 1 отъ 15. XI. 1922.

1923

Златарски В. Н. Намѣрениятъ въ юго-западна Албания надпись съ името на българския князь Бориса-Михаила. *Slavia*. 1923. II. 1. С. 61-91.

Златарски В. Н. Политическата роля на Софрония Врачански през руско-турската война въ 1806–1812 година. *Годишникъ на Софийский Университетъ. Историко-филологически факултетъ*. 1923. XIX. С. 1-85.

Златарски В. Н. Александъръ II българскиятъ църковенъ въпросъ. *Юбилеенъ сборникъ въ честь на митроп. Симеона*. София, 1923. С. 238-254.

Златарски В. Н. Най-стариятъ исторически трудъ въ старо-българската книжнина. *Списокъ на Българската Академия на наукитъ*. 1923. XXVII. С. 132-182.

Златарски В. Н. Учителската дѣйность на Св. Климента. *Църковѣн Вѣстникъ*. 1923. XXIV. Бр. 43. С. 1-2; Бр. 44. С. 4-5.

1924

Златарски В. Н. Къмъ историята на открития въ мѣстността Патлейна старъ български манастиръ. *Извѣстия на Българската Археологическо Институтъ*. 1924. I. С. 146-162.

Златарски В. Н. Хронологически редъ на по-главнитъ събития отъ старата българска история. *Малка Енциклопедическа библиотека*. София. 1924. № 11. С. 1-52.

Златарски В. Н. Дѣ се намирала епископията на св. Климента Охридски. *Македонски Прѣгледъ*. 1924. I. Кн. 1. С. 1-14.

Златарски В. Н. Къмъ историята на манастиря Св. Наумъ въ Македония. *Македонски Прѣгледъ*. 1924. I. Кн. 2. С. 1-11.

Златарски В. Н. Български архиепископи-патриарси презъ първото царство (до падането на източната му половина). *Извѣстия на Историческото дружество*. 1924. VI. С. 49-76.

Златарски В. Н. Die bulgarische Zeitrechnung. Journal de la Société Finno-Ougrienne. *Helsingfors*. 1924. XL. 1. С. 1-7.

Златарски В. Н. Н. Мушмовъ, Монетитъ и печатитъ на българскитъ царе. (Рецензия). *Извѣстия на Българската Археологическо Институтъ*. 1923–1924. II. С. 246-253.

1925

Златарски В. Н. Словенското житие на Св. Наума отъ XVI вѣкъ. *Списокъ на Българската Академия на наукитъ*. 1925. XXX. С. 1-28.

Златарски В. Н. Норвежката столица Осло и българитъ. *Свободна Речъ*. 1925. I. Бр. 263 отъ 11. I. 1925. С. 3.

Златарски В. Н. Н. Милевъ като работникъ по история. *Полетъ*. 1925. II. Кн. 18. С. 279-281.

Златарски В. Н. Страница изъ старата културна история на българитъ. *Сборникъ въ честъ на професора Луи Леже*. София, 1925. С. 1-1.

Златарски В. Н. Мѣстото на П. И. Шафарикъ въ българската историография. *Българо-чехословашка взаимностъ*. 1925. Год. I. Бр. 2. С. 7-11.

1926

Златарский В. Н. Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь. *Recuel D'Etudes, Dediees A La Memorie De Kondakovi. Archeologie. Histoire De L'Art. Etudes Byzantines*. Prague, 1926. S. 19-28.

Златарски В. Н. Западната българска държава до прогласяването на Самуила за царь. *Македонски Прегледъ. Списание за наука, литература и общественъ животъ издава Македонскиятъ наученъ институтъ*. 1926. Год. II. Кн. 1. С. 1-32; Кн. 2. С. 1-34.

Златарски В. Н. The Making of the Bulgarian Nation. *The Slavonic Review*. vol IV, № 11, December 1925. P. 362-383; № 12, March 1926. P. 629-644.

Златарски В. Н. Национализацията на българската държава и църква във IX вѣкъ. Ректорска речъ, казана на 8. XII. 1924. *Годишникъ на Софийский Университетъ. Историко-филологически факултет.* 1926. Т. XXII. 9. С. 1-32.

1927

Златарски В. Н. История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове. Т. 1, часть 2-а. Отъ славянизацията на държавата до падането на първото българско царство. 1927. София. 893 с.

Златарски В. Н. Южна България следъ смъртъта на Ив. Асения Пиринския миръ. *Сборникъ въ честь на Б. Дяковичъ.* София, 1927. С. 327-341.

Златарски В. Н. Материали за историята на гр. Вратца, Възпоменателенъ сборникъ за Василь Кжичовъ по случай 25-годишнината отъ смъртъта му 1902–1927. Враца, 1927. С. 157-178.

1928

Златарски В. Н. Образуване на българската народность. *БИБ.* Година първа / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София: Радиалъ, 1928. Том първи. С. 74-112.

Златарски В. Н. Първитѣ български депутати въ Русия. *БИБ.* 1928. Год. I. Кн. III. С. 109-129.

Златарски В. Родопкиятъ юнакъ Момчель Воевода. *БИБ.* Година първа. Том втори / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. С. 118-131.

Златарски В. Н. Преписка на българския князь Симеона съ императорския делегатъ Льва Магистра. *БИБ.* Година първа. Томъ четвърти, посветенъ на царъ Симеона / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. С. 180-192.

Златарски В. Н. Писма на П. Р. Славейковъ отъ 1857–1858 г. *Българска мисль*. 1928. Год. III. Кн. 5. С. 323-333.

Златарски В. Н. Предговоръ къмъ «Сказание за князь Бориса и царь Симеона отъ Б. Дочева. София. 1928.»

Златарски В. Н. Личността на царь Симеона и неговото дѣло. *Нива*. 1928. Год. I. № 6. С. 2 (подлистникъ).

Златарски В. Н. Мисията на св. Климента въ Македония. Уводна статия въ «*Македония*». 1928. Год. III. Бр. 649.

Златарски В. Н. Предговоръ къмъ книгата на Василь Дечевъ, Миналото на с. Чепеларе. София. 1928. *Миръ*. Бр. 8615. Отъ 21. III. 1829. С. 3.

Златарски В. Н. Политическата дейность на Царь Симеона (893–927). *БИБ*. Година първа. Томъ четвърти, посветенъ на царь Симеона / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1928. С. 3-48.

1929

Златарски В. Н. Политическото положение на северна България презъ XI и XII вѣкъ. *Извѣстия на Историческото дружество* въ София. 1929. Кн. IX. С. 1-50.

Златарски В. Н. Императоръ Александъръ II и българския църковенъ въпросъ. Прослава на Освободителната война 1877–1878. *Руско-български сборникъ. Издава Славянското дружество въ България*. София, 1929. С. 130-143.

Златарски В. Н. Държавно-политическитѣ идеи на царь Симеона. *Лѣтописъ Българска Академия*. кн. XII за 1928–29. С. 194-207; *Отець Паисий*. 1929. Год. II. кн. 9. С. 137-142.

Златарски В. Н. България при царь Самуила и неговитѣ приемници. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том трети. С. 1-32.

Златарски В. Н. Отецъ Паисий Хелендарски. *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1929. Година втора. Том първи. С. 2-18.

Златарски В. Н. Какъ сж писали македонцитѣ преди 115 години. *Македонски Прегледъ*. 1929. Год. IV. Кн. 1. С. 117-120.

Златарски В. Н. Моливдовуль на веста Симеона, катепапъ на Подунавиеето. *Šišićev zbornic (Mélanges Šišić)*. Zargreb, 1929. С. 143-148.

Златарски В. Н. Една датирана приписка нагръцки отъ срѣдата на XI в. *Byzantinoslavica*. 1929. Т. I. С. 22-33.

Zlatarski V. N. Prima Justiniana im Titel des Bulgarischen Erzbischofs von Achrida. *Byzantinische Zeitschrift*. 1929. Т. 30. S. 484-489.

Златарски В. Н. Морето въ политиката на старитѣ български царе. *Морски Сговоръ*. 1929. Год. VI. Бр. 6. С. 2-7.

Златарски В. Н. Речь, произнесена на тържественото събрание на Загребската Академия на наукитѣ по случай 100 год. отъ рождението на Д-ръ Ф. Рачки. *Proslava stogodišnjice rodenja Franja Rackoga*. Zagreb, 1929. С. 10-11.

Златарски В. Н. Академикъ и професоръ Ф. И. Успенски. *Отчетъ на Български Археологически Институтъ за 1928 г.* София, 1929. VIII. С. 19-34.

Златарски В. Н. Отбраната на Плъвенъ 1877 отъ капитанъ Ф. Уйлямъ фонъ Хербертъ. Преводъ отъ английски отъ Р. Руевски. *Миръ*. отъ 3 VII 1929. Бр. 8707. С. 3.

Златарски В. Н. Съ Пенча Славейковъ въ Русия. Предговоръ къмъ «Писма отъ Пенча Славейковъ до Мара Бълчева». София, 1929. С. 9-12.

Zlatarski V. N. Pace di Adrianopoli. *Enciclopedia Italiana*. 1929. Т. I. P. 544.

Zlatarski V. N. Asen (Asen I Vecchio, Ivan Asen II, Ivan Asen III). *Enciclopedia Italiana*. 1929. Т. IV. P. 825-826.

Златарски В. Н. Какъ нашитѣ бащи и дѣди насаждали благодравие. *Общински вестникъ*. Велико-Търново, 1929. Год. V. Бр. 44 отъ 15 II 1929. С. 350-355.

Zlatarski V. N. Die Staatspolitischen Ziele des Zaren Symeon. *Südöstliche Warte I Jahrg.* 1929. Heft 7. S. 305-113.

1930

Златарски В. Н. Българи и чехословаки въ минало то. *Сборникъ на Българо-чехословаишката взаимностъ*. София, 1930. С. 12-15.

Златарски В. Н. Българо-сръбскитѣ политически отношения въ миналото. *БИБ*. 1930. Год. III. Кн. 2. С. 61-102.

Златарски В. Н. Иванъ Асень II (1218–1241). *БИБ* / ред. В. Н. Златарски, П. Ников. София, 1930. Година трета. Том трети. С. 1-55.

Златарски В. Н. Търновскитѣ надписъ на Ив. Асень II. *БИБ*. Год. III. Кн. 3. 1930. С. 56-64.

Златарски В. Н. Ханъ Крумъ. *БИБ*. 1930. Год. III. Кн. 1. С. 1-23.

Златарски В. Н. Една голѣма грѣшка на турското командуване въ крепостъта Одринъ при отбраната и въ 1913 г. *Артилерийски Прегледъ*. София, 1930. Год. IV. Кн. 1. С. 84-100.

Златарски В. Н. Какъ е билъ завзетъ Одринъ отъ руситѣ и билъ сключенъ Одринскитѣ миръ въ 1829 г. *Наученъ Прегледъ*. 1930. II. Кн. 3. С. 33-72.

Златарски В. Н. Български възстания и опити за възстания до срѣдата на XIX в. *България 1000 години*. София, 1930. С. 707-735.

Златарски В. Н. Политическия животъ на българитѣ при царъ Симеона. *България 1000 години*. София, 1930. С. 3-4.

Златарски В. Н. Единъ грѣцки фалсификатъ, който се отнася къмъ българската история. *Byzantinoslavica*. 1930. II. 2. С. 231-258.

Златарски В. Н. Българо-хърватски отношения презъ I половина на X вѣкъ. *Sveslavenski zbornik*. Zagreb, 1930. p. 44-55.

Златарски В. Н. Българитѣ и Одринѣ презъ срѣднитѣ вѣкове. *Артилерийски Прегледъ*. 1930. Год. IV. Кн. 1. Ст. 25. С. 95-100.

Златарски В. Н. Боятъ при Клокотница на 3/22. III. 1230 г. *Нива*. Год. II. Бр. 23. С. 6-7.

Zlatarski V. N. Přístup Bulharska k Egejskemu moři. Příloha «*Národních Listů*» k číslu 66 отъ 3. Vřezna, 1930. Col. 1. Str. 21.

1931

Златарски В. Н. Възстаніято на Петра Деляна въ 1040–1041 година. БИБ / ред. В. Н. Златарски. София, 1931. Година IV. Томъ 1. С. 94-114.

Златарски В. Н. Четири писма отъ Диарбекиръ, и Къмъ биографията на Иосифа Соколски. *Сборникъ на митрополитъ Максимъ*. Пловдивъ, 1931. С. 189-208.

Златарски В. Н. Моливдовультъ на Алусияна. *Известия Историческое Дружество*. 1930. Кн. X. София, 1931. С. 49-63.

Zlatarski V. N. Symeon von Bulgarien. Menschen die Geschichte machten, hsgb. Von P. R. Rohden und G. Ostrogorsky. Bd. I. Wien, 1931. S. 304-309.

Златарски В. Н. Академикъ Ф. И. Успенски (1845–1928). *Лѣтопись на Българската Академия на наукитѣ*. 1928–1929. XII. София, 1931. С. 143-156.

Златарски В. Н. Предговоръ къмъ «Документи за българската история». София, 1931. Томъ I. С. III-IV.

Златарски В. Н. Мисълта за откриване Духовна семинария въ Търново презъ 1860 год. и нейниятъ неуспѣхъ. *Училищенъ Прѣгледъ*. 1931. Год. XXX. Кн. 7. С. 954-976.

Златарски В. Устройство болгаріи и положеніе болгарского народа в первое время после покорения их Василем II Болгаробойцею. *Seminarium*

Kondakovianum. Kegueil d'fitudes. Archeologie. Histoire del'art. Etudes byzantines. Prague, 1931. P. 49-68.

1932

Zlatarski V. N. Iwan Sakâzov, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. (Рецензия). Berlin und Gruyter & Co. 1929, IX-294. *Zeitschrift des Instituts für Weltwirtschaft und Seeverkehr.* Bd. 35 (1932). S. 213-216.

Златарски В. Н. Болгарскій историко-литературный элементъ въ русской лѣтописи. *Труды V Съезда Русскихъ Академическихъ организаѳии за границей.* София, 1932. С. 337-353.

Златарски В. Н. Намѣстници управители на България презъ царуването на Алексия I Комнина. *Byzantinoslavica.* Praha. 1932. Т. IV. 1. P. 139-158; Т. IV. 2. P. 371-396.

Златарски В. Н. Какъвъ народъ се разбира у Ана Комнина подъ израза γένος и Σχουδύχόν. *Известия Историческое Дружество.* 1932. Кн. XI-XII. С. 71-82.

Zlatarski V. N. Wer war Peter Deljan ? *Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B. T. XXVII. Mèlanges offerts à M-r I. I. Mikkola.* Helsinki, 1932. S. 354-363.

Златарски В. Н. Едно историческо известие отъ XIII вѣкъ за родопското население. *Родопски Прегледъ.* 1932. Год. III. Кн. 1-2. С. 2-4.

Златарски В. Н. България при приемницитѣ на Иванъ Асеня II. *БИБ.* 1932–1933. Год. V. Кн. 1. С. 25-87.

Златарски В. Н. Ловечъ като срѣдневѣковна крепость. *Ловечъ и Ловчанско.* 1932. Кн. IV. С. 11-18.

Златарски В. Н. Българската войска и военно дѣло презъ срѣднитѣ вѣкове. *Полувѣковна военна България.* София, 1932. С. 79-80.

1933

Златарски В. Н. Потеклото на Петра и Асеня, водителитѣ на възстанието въ 1185 г. *Сборникъ на българската Академия Наук.* 1933. Кн. 45. С. 8-48

Златарски В. Н. Багора-Бабагора-Bagalatus. *Сборникъ въ честь на А. Иширковъ.* София, 1933. С. 187-190.

Златарски В. Н. Ансбертовиятъ «Жупанъ или сатрапъ на България» не е билъ Драгомиръ Хризъ. *Годишникъ на Софийский Университетъ. Историко-филологически факултетъ.* 1933. Кн. 29. 6. С. 1-20.

Златарски В. Н. Георги Скилица и написаното отъ него житие на св. Иванъ Рилски. *Извѣстия на Историческое Дружество.* 1933. XIII. С. 49-80.

Златарски В. Н. Стремезьтъ на българитѣ къмъ Бѣло море. *Отець Паусий.* 1933. Год. VI. Кн. 2. С. 49-57.

Zlatarski V. N. Vel'ka Morava a Bulharsko v IX storoci. *Riša Vel'komoravska sbornik vedeckých prác, sestavil Dr Stanislav.* Praha, 1933. С. 275-288.

1934

Златарски В. Н. История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове. т. II. България подъ византийско владичество. София. 1934. 565 с.

Златарски В. Н. Царъ Калоянъ подъ стенитъ на Солунъ презъ 1207 г. *Сборникъ Солунъ.* София. 1934. С. 29-36.

Златарски В. Н. Приносъ къмъ историята на училищното дѣло въ В. Търново. *Юбилейна книга на В. Търновската народна мъжка гимназия «Св. Кирилъ» по случай 50 год. отъ основанието ѝ (1880–1930) и 75 год. отъ откриването на класното училище въ В. Търново.* В. Търново, 1934. С. 111-117.

Златарски В. Н. Речь държана при откриването на IV конгресъ на византолозитъ въ София. *Миръ* отъ 10 септемврий 1934.

1935

Златарски В. Н. Търновскитъ възстания и опити за възстание. *Сборникъ по случай 100-годишнината на завъртата отъ 1835*. София, 1935. С. 1-16.

Златарски В. Н. Родопскиятъ управителъ Иванъ Спиридоначи. *Родона и Родопската област. Сборникъ въ честь на Ст. Н. Шишковъ*. София-Пловдивъ, 1935. С. 31-33.

Златарски В. Н. Боянскиятъ надписъ. *Годишникъ на Софийскитъ Университетъ. Историко-филологически факултет*. София. 1935. Кн. XXI, 10. С. 3-28.

1936

Златарски В. Н. Населъванье Словена на Балканскомъ полуострову. Кнѣига о Балкану. Изданье Балканскога института. Белград. 1936. I. С. 82-117 (Послесмъртно издание).

1961

Патриарх Николай Мистик – превод В. Златарски допълнен с превода на писма № 2, 10 и 11 от И. Дуйчева; увод и коментар от П. Тивчев. *ГИБИ*. София, 1961. Т. IV. С. 185-297.

1970

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие. София: Наука и изкуство, 1970. 639 с.

1972

Златарски В. Два известни български надписа от IX век. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 137-154.

Златарски В. Един от провадийскиет омртагови надписи. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 121-136.

Златарски В. Известията за българите в хрониката на Семеон Метафрвст и Логотет. Проф. Васил Златарски. *Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 359-573.

Златарски В. Извеснието на Михаил сирийски за переслението на българите. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том Първи. С. 52-67.

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Наука и изкуство, 1972. 582 с.

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Наука и изкуство, 1972. 654 с.

Златарски В. Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 230-266.

Златарски В. Клятва у языческихъ болгар. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 181-189.

Златарски В. Кои са били вътрешни и выншни болярж. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома. Том първи* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. С. 299-313.

Златарски В. Легендата за откриване мощите на тивернуполските мъченици. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома /* под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 190-205.

Златарски В. Намереният в Албания надпис с мето на българский княз Борис-Михаил. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома /* под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 267-298.

Златарски В. Население словена на Балканском полуострову. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома /* под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 32-51.

Златарски В. Образуване на българската народност. *Проф. Васил латарски. Избрани Произведения в четири тома /* под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 314-358.

Златарски В. Посланието на цариградския патриарх Фоний до Българския княз Борис в славянски перевод. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома /* под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 206-229.

Златарски В. Сюлейманкьойският надпис. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома /* под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1972. Том първи. С. 68-120.

1984

Златарски В. Авсбертовият жупан или сатрап на България не е бил Добромир Хриз. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома /* под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 359-375.

Златарски В. Боянският надпис. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома /* под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 410-434.

Златарски В. Георги скилица и написаного от него живите на св. Иван Рудски. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 240-266.

Златарски В. Грецко-български союз през 1204/5 година. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 376-394.

Златарски В. Де сенамирал Гр. Девол. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори С. 89-106.

Златарски В. Извеснието на Ибрахим-ибн-Якуба за българите от 965 година. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 70-88.

Златарски В. Какъв народ се разбирал Комнина под. Израза. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 230-239.

Златарски В. Кой е бил Тудор Черноризец Докосов? *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 52-69.

Златарски В. Моливдовул на Самуил Алусиан. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 172-184.

Златарски В. Наместници управители на болгарин през царуването на Алексий I Комнин. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 185-229.

Златарски В. Первый поход българского царя Симеона на Константинополь. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 15-27.

Златарски В. Потеклото на Петър и Асен. Водачите на Бъстани 10 в 1185 г. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 326-358.

Златарски В. Сеновияг нацпис при станимака. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 395-409.

Златарски В. Сколько бесед написал Козьма Пресвитер? *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 107-119.

Златарски В. Словенското житие на св. Наум от XVI век. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 28-51.

Златарски В. Тъй наречените грамоти на пинций и неговия син Плезо. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 267-325.

Златарски В. Устройство болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василем II Болгаробойцею. *Проф. Васил Златарски. Избрани Произведения в четири тома* / под ред. П. Петрова. София: Наука и изкуство, 1984. Том втори. С. 120-140.

1993

Златарски В. Пътуване в Македония. *Научна експедици в Македония и Поморавето*. София: Воениздат комплекс «Св. Георги победоносец», Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1993. С. 70-78.

1994

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 486 с.

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 892 с.

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 656 с.

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 654 с.

2007

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 485 с.

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 892 с.

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 2: България под Византийско владичество (1018–1187) София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 567 с.

Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Захарий Стоянов, Св. Климент Охридский, 2007. 637 с.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації, що відображають основні результати дисертації:

1. Безверха В. М. Проблема походження болгар у праці Василя Златарського «История на българската държава през средните векове». *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Випуск 7. С. 31-33.
2. Безверха В. М. Концепція появи болгарської держави у творчій спадщині В. Златарського. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Випуск 19. С. 202-206.
3. Безверха В. М. Перше дослідження Василя Златарського з давньої історії болгар. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Випуск 22. С. 176-179.
4. Безверха В. М. Вплив В. Г. Василевського на формування наукового світогляду В. Н. Златарського. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. Київ, 2015. Випуск 13. С. 229-232.
5. Безверха В. М. Формування життєвого та наукового світогляду В. Н. Златарського. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ 2015. Вип. 43. С. 229-231.
6. Безверха В. М. Постать В. Златарського в історіографії. *Гілея*. Київ: «Видавництво Гілея», 2016. Випуск 107 (4). С. 69-72.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Безверха В. М. Місце і роль Василя Златарського в болгарській історичній науці. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання*. Збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару (26-27 березня 2015 року). Полтава, 2015. С. 127-132.

8. Безверха В.М. Науково-громадська діяльність Василя Златарски. *Zbior artykułow naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukaj» (30.10.2015 – 31.10.2015)*. Warszawa, 2015. S. 18-20.

9. Безверха В. М. Християнізація Болгарії у праці В. Н. Златарски «История на Българската държава през средните векове». *Историко-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Матеріали II Міжнародної наукової конференції*. Частина I. Суми, 2016. С. 139-141.

10. Безверха В. М. Внесок родини Златарських у розвиток науки та освіти в Болгарії. *Проблеми історії та археології України. Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом*. 14-15 грудня 2018 року. Харків, 2018. С. 37.

Додаток 4**ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ**

Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-практичних конференціях та семінарах:

міжнародних – «Кіровоградщина в українсько-болгарських зв'язках: історія та сучасність» (19 квітня 2013 року м. Кіровоград, форма участі – очна), «Naukowe Wyszukaj» (30.10.2015 – 31.10.2015 Warszawa, форма участі – заочна), «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (24-25 березня 2016 року, м. Суми, форма участі – очна);

всеукраїнських – «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання» (26-27 березня 2015 року, м. Полтава, форма участі – очна), «Проблеми історії та археології України», до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (14-15 грудня 2018 року, м. Харків, форма участі – заочна).